

Beata Fortuna-Antoszkiewicz

PRZEMIANY FORMY ELEMENTÓW
I UKŁADÓW OGRODOWYCH
WZDŁUŻ TRAKTÓW KOMUNIKACYJNYCH
NA PRZYKŁADZIE TRAKTU KRÓLEWSKIEGO
W WARSZAWIE

MONOGRAFIE

**sztuka
ogrodu
sztuka
krajobrazu** 2 / 2012
www.sztukakrajobrazu.pl

Wydawca: Katedra Sztuki Krajobrazu
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Siedziba redakcji: Warszawa, ul. Nowoursynowska 166

ISSN 2084-6150

redagują: Jan Rylke, Beata J. Gawryszewska
oraz zespół Katedry Sztuki Krajobrazu

Recenzenci:

prof. dr hab. Janusz Bogdanowski

prof. dr hab. Jan Szyszko

druk: Fabryka Druku, Warszawa, ul. Staniewicka 18

Rada Naukowa:
prof. Włodzimierz Dreszer
dr Beata J. Gawryszewska
dr Narcyz Piórecki
prof. Jan Rylke (przewodniczący)
prof. Jan St. Wojciechowski
prof. Agata Zachariasz

SPIS TREŚCI

1.	Wstęp	4
1.1.	Stan badań (do 2001 r.)	5
2.	Struktura przestrzenna miejskiego traktu komunikacyjnego	12
2.1.	Trakt jako element miejskiej przestrzeni publicznej	12
2.2.	Trakt reprezentacyjny	13
2.3.	Trakt jako sekwencja wnętrz	14
2.4.	Elementy i układy ogrodowe występujące wzdłuż traktów komunikacyjnych	17
2.5.	Elementy i układy ogrodowe – przemiany formy	18
3.	Trakt Królewski w Warszawie – przekształcenia urbanistyczne oraz przemiany elementów i układów ogrodowych	20
3.1.	Przekształcenia do końca XVII w.	20
3.2.	Przekształcenia w XVIII w.	25
3.2.1.	Czasy saskie	25
3.2.2.	Czasy stanisławowskie	29
3.3.	Przekształcenia w XIX w. i na początku XX w.	34
3.3.1.	Okres do 1863 r.	34
3.3.2.	Po Powstaniu Styczniowym	44
3.3.3.	Przekształcenia w okresie działalności Komitetu Plantacyjnego	50
3.4.	Okres międzywojenny	66
3.5.	Przekształcenia po II wojnie światowej	75
3.5.1.	Wojna, okres odbudowy i socjalistycznych przekształceń	75
3.5.2.	Czasy III Rzeczypospolitej	87
4.	Charakterystyka wnętrz krajobrazowych oraz elementów i układów ogrodowych występujących na Trakcie Królewskim w Warszawie	95
4.1.	Wnętrza krajobrazowe	97
4.1.1.	Wnętrza urbanistyczne Traktu	97
4.1.2.	Wnętrza krajobrazowe towarzyszące	101
4.2.	Elementy ogrodowe	103
4.3.	Układy ogrodowe	129
4.3.1.	Układy ogrodowe uliczne	129
4.3.2.	Układy ogrodowe towarzyszące	139
5.	Charakterystyka wybranych traktów reprezentacyjnych	157
5.1.	<i>Droga Królewska w Krakowie</i>	157
5.2.	<i>Trakt Królewski w Gdańsku</i>	165
5.3.	Trakt historyczny Lublina	171
6.	Przemiany formy elementów i układów ogrodowych Traktu Królewskiego w Warszawie	184
6.1.	Przemiany formy układów krajobrazowych	184
6.2.	Przemiany formy układów kompozycyjnych	193
7.	Wnioski	202
8.	Wykaz ilustracji	204
9.	Wykaz źródeł	210

1. WSTĘP

Trakty komunikacyjne stanowią jeden z podstawowych elementów krajobrazu kulturowego. W przeszłości, przebieg traktów i szlaków handlowych decydował o powstawaniu wielu grodów i determinował kierunek ich późniejszego rozwoju. Dzisiejsze **ulice i place**, kształtowane przez otaczającą architekturę, decydują o fizjonomii i funkcjonowaniu miasta, podobnie jak drogi wpływają na kształt i funkcjonowanie terenów otwartych poza miastami. W strukturze miasta sieć ulic i wiążących je placów stanowi podstawową tkankę **przestrzeni publicznej** czyli części wspólnej, ogólnodostępnej.

Ulicy miejskiej często towarzyszy **roślinność**, ujęta w komponowane formy przestrzenne – **elementy i układy ogrodowe**. Stanowią one formę dekoracji lub jeden z instrumentów kształtowania i organizowania przestrzeni publicznej. Wpisane w scenografię otoczenia ożywiają przestrzeń, podkreślają i dopełniają architekturę, w znacznym stopniu wpływają na charakter i obraz poszczególnych miejsc. Są integralnym składnikiem harmonijnego krajobrazu miasta, gdzie spełniają ważną rolę estetyczną, ekologiczną i psychologiczną.

Elementy i układy ogrodowe tworzą rozproszoną, delikatną strukturę, szczególnie wrażliwą na wszelkie zmiany zachodzące w środowisku miejskim, odmiennym od naturalnego. Jej istnienie jest całkowicie uzależnione od prawidłowo i systematycznie prowadzonych prac z zakresu pielęgnowania i ochrony.

Różnorodnością i nagromadzeniem licznych elementów i układów ogrodowych charakteryzuje się **Trakt Królewski w Warszawie**, ulica reprezentacyjna o wyjątkowym charakterze i znaczeniu. Jest to historyczny trakt komunikacyjny o funkcji miastotwórczej i krajobrazowej. Fizjonomicznie ukształtował się na przestrzeni wielu lat w sposób spontaniczny, co zaowocowało powstaniem obiektu o organicznej, a równocześnie zróżnicowanej kompozycji. O szczególnej roli Traktu w skali miasta i całego kraju decydują nie tylko walory artystyczne, ale głównie symboliczne, zapisane przez Historię we współczesnym kształcie przestrzeni ulicy.

Rozpoznanie przemian w komponowaniu układów roślinnych przy traktach komunikacyjnych, w aspekcie różnorodności i zmienności formy oraz jej walorów estetycznych, może być pomocne we współczesnym kreowaniu przestrzeni publicznej w mieście. W warunkach dokonujących się obecnie przekształceń gospodarczych i urbanistycznych w Polsce, pojawia się ponownie możliwość „upiększania miast”, na co wielokrotnie zwracano uwagę w przeszłości. Duże znaczenie w tym procesie ma kreowanie wizerunku obiektów takich jak ulica i plac miejski, o wyraźnych indywidualnych cechach, z równoczesnym podkreśleniem tego, co najważniejsze – istniejącego piękna i śladów przeszłości. Odnajdowanie *genius locci* to tworzenie *przestrzeni przyjaznej* i warunek zrównoważonego rozwoju miasta. To także wyraz dbałości o środowisko, w którym żyjemy i krajobraz, który nas otacza.

* * *

Niniejsza publikacja powstała w oparciu o pracę doktorską wykonaną pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Rylke na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW w 2002 r. Od tego czasu na Trakcie warszawskim dokonały się dalsze istotne przekształcenia m.in. modernizacji poddano Krakowskie Przedmieście, a następnie

Aleje Ujazdowskie. Wiele z opisanych tu struktur już nie istnieje lub zastąpiono je nowymi elementami, zmienił się więc nieco aktualny stan i wizerunek Traktu.

W opracowaniu nie dokonano żadnej bieżącej aktualizacji uznając, że jest to rodzaj zapisu określonej sytuacji, a tego typu przemiany są przecież nieustającym procesem, potwierdzającym wszystkie zawarte tutaj obserwacje i wynikające z tego wnioski.

* * *

Na zakończenie pragnę jeszcze raz gorąco i serdecznie podziękować Panu Profesorowi za inspirację, pomoc i wielką cierpliwość podczas mojej pracy nad doktoratem, a także za możliwość wydania niniejszej publikacji.

1.1. Stan badań (do 2001 r.)

Problematyka kształtowania roślinności przy traktach komunikacyjnych jest złożona i odwołuje się do szeregu zagadnień z różnych dziedzin z zakresu nauk przyrodniczych, technicznych i humanistycznych.

Na temat przemian formy elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych, szereg podstawowych informacji znajduje się w opracowaniach z zakresu przemian w sztuce ogrodowej. Nieocenione są tu prace L. Majdeckiego (1978, 1993), gdzie przedstawiono historię założen ogrodowych, w tym form przestrzennych towarzyszących drogom. Wiele istotnych informacji w tym zakresie zawierają również publikacje m.in. E. Jankowskiego (1923), G. Ciołka (1955), J. Bogdanowskiego (1990, 1992, 1994, 2000), M. Szafrąskiej (1998), czy opracowanie w rodzaju *Ogród. Forma, symbol, marzenie* (1998)¹.

Uzupełnienie tej problematyki w ujęciu szerszym (tło europejskie i kulturowe) stanowią publikacje M. Charageat (1978), D. Lichaczowa (1991), J. Rylke (1987, 1995, 2000), B. Stępniewskiej (1996). Temat sztuki ogrodowej w okresie międzywojennym rozwija B. Tkaczyk-Piechna (1997, 1999).

W oparciu o prace L. Majdeckiego oraz najnowszą systematykę pojęć w zakresie sztuki ogrodowej, opracowaną przez M. Siewniaka i A. Miłkowską (1998), wykonano charakterystykę i analizę formy elementów i układów ogrodowych, stanowiącą zasadniczą część niniejszej pracy.

Analizując przemiany formy elementów i układów ogrodowych należy odnieść się nie tylko do kompozycji struktur przestrzennych, ale również do istoty samej roślinności. W przypadku otoczenia architektonicznego interesujące są wzajemne relacje pomiędzy elementami architektonicznymi a przyrodniczymi, które analizował w swojej pracy m.in. W. Celadyn (1992). Badania nad strukturą i funkcją drzew m.in. w kontekście ich występowania w terenach zurbanizowanych prowadzili M.H. Zimmermann, C.L. Brown (1981). Badania nad formą i strukturą roślin oraz tworzonych z nich układów przestrzennych, wykorzystywanych w założeniach ogrodowych prowadzone są od lat w Oddziale Architektury Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiej-

¹ *Ogród. Forma, symbol, marzenie* jest katalogiem wystawy, która odbyła się na Zamku Królewskim w Warszawie w dniach 18 grudnia 1998 - 28 lutego 1999. W katalogu zaprezentowano zgromadzone na wystawie eksponaty (obrazy, rysunki, plany, przedmioty użytkowe, itp.) oraz umieszczono opracowanie tekstowe dotyczące historii sztuki ogrodowej. Komisarz wystawy i redakcja naukowa – M. Szafrąska

skiego w Warszawie (obecnie Katedra Architektury Krajobrazu i Katedra Ochrony Środowiska SGGW). Wyniki prac publikowali m.in.: A. Zielonko (1977) - na temat warunków rozwoju drzewostanu przyulicznego; A. Bartosiewicz (1973) - cechy plastyczne roślin, ich zmienność w czasie i przestrzeni oraz kształtowanie komponowanych układów roślin w czasie; Z. Suski (1986) - ocena wartości ekologicznej drzew w terenach zieleni miejskiej na podstawie parametrów dendrometrycznych; J. Rokosza (1999) - barwa i pokrój wybranych drzew; J. Rylke i B. Gawryszewska (1999) - postrzeganie struktury drzew i krzewów; J. Rylke i B. Fortuna-Antoszkiewicz (2000) - struktura zadrzewień przy drogach. Problematykę dotyczącą zadrzewień przulicznych, w tym formy i struktury materiału roślinnego podejmują również prace magisterskie wykonywane na przestrzeni lat m.in. B. Porazińska (1964), J. Zaniewska (1969), S. Rogowski (2001). W różnym zakresie zajmowano się badaniami dotyczącymi szaty roślinnej na Trakcie Królewskim w Warszawie, np. B. Bartman (1987) analizowała uwarunkowania kulturowe i ekologiczne zagospodarowania przestrzennego Krakowskiego Przedmieścia; A. Zakrzewska (1987) omawiała walory kulturowe i tradycje ogrodowe Traktu Królewskiego w kontekście współczesnych potrzeb; A. Rohozińska (1988) analizowała kompozycję skweru Adama Mickiewicza przy Krakowskim Przedmieściu. W ostatnich latach M. Szeniawski i W. Trzópek (1997) przedstawili zarys przekształceń szaty roślinnej Traktu oraz współczesne problemy związane z rewaloryzacją historycznej przestrzeni ulicy.

Kolejną grupę publikacji stanowią opracowania odnoszące się do ogólnych zagadnień dotyczących przestrzeni i sposobów jej kształtowania, zwłaszcza w warunkach miejskich. Ważne miejsce zajmuje tu publikacja B. Szmidta (1981), gdzie analizowano szereg pojęć dotyczących miasta, piękna, kompozycji. Autor szeroko rozwija zagadnienie przestrzeni i sposobów jej kreowania. Analizuje pojęcie ładu przestrzennego, jego rolę w formowaniu architektonicznym i urbanistycznym w kontekście postrzegania i wrażeń emocjonalnych. Temat mechanizmów postrzegania krajobrazu obecny jest w opracowaniu H. Libury (1990), która podejmuje problematykę miejsca jako jednego z podstawowych pojęć geografii humanistycznej. Problematyką percepcji w architekturze krajobrazu zajmuje się także zespół badawczy Katedry Architektury Krajobrazu SGGW. Badania dotyczą różnych zjawisk i procesów zachodzących w krajobrazie kulturowym m.in.: fenomenologii krajobrazu (Królikowski 1997, 1999, 2000), oceny walorów krajobrazu w procesie postrzegania (Skalski 1997, 1999, 2000); energetycznych aspektów w procesach zachodzących w krajobrazie (Rylke 1999); informacji w krajobrazie (Rylke 2000).

Ważnym opracowaniem dotyczącym kreowania wizerunku miasta jest praca K. Lyncha (1960). Temat estetyki miasta i informacji wizualnej w krajobrazie miejskim podjął w swoich publikacjach W. Szolginia (1980, 1981).

Obecność i wpływ infrastruktury technicznej na kreowanie obrazu miasta jest inspiracją do szerokich badań i w tym zakresie, co zaowocowało zorganizowaniem w ostatnich latach m.in. wystawy w Krakowie (*Inżynieryjne inspiracje. Kontynuacja dziedzictwa inżynierii w pracach dydaktycznych Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej*, X/XI 2000; org. Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie) oraz konferencji w Warszawie (*Wnętrze ulicy warszawskiej*, IV 2001; org. Zarząd Główny Towarzystwa Opieki nad Zabytkami).

W dziedzinie psychosocjologii przestrzeni znaczące miejsce zajmują prace A. Wallisa (1967, 1977), które przybliżają związki pomiędzy przestrzenią w sensie ogólnym a zjawiskami społecznymi. Ogromne znaczenie w procesie kształtowania przestrzeni ma analiza uwarunkowań społecznych, którą przeprowadziła w swej pracy H. Syrkus (1984), rozwijając wątki społecznych kierunków myśli urbanistycznej. Jeden z nich, wpływ potrzeb społecznych na tworzenie parków publicznych w Polsce, podjęta w ostatnich latach K. Kimic (2000).

Urbanistyka i jej konsekwencje stanowią podstawę do dalszych szczegółowych rozważań. Fundamentalne znaczenie ma tu opracowanie T. Tołwińskiego pt. *Urbanistyka*, a w zakresie tematu badań – tom III (1963) traktujący o roli i znaczeniu zieleni w układach urbanistycznych. O kształtowaniu urbanistycznym i architektonicznym w kontekście przestrzeni i czasu pisał w swojej nieocenionej pracy S. Giedion (1968). Kształtowanie przestrzeni centrum miasta analizuje M. Nowakowski (1976). Przedstawia zależności zachodzące pomiędzy układami przestrzennymi a problemami rozwijającej się komunikacji oraz omawia zasady formowania systemów komunikacyjnych i zespołów zabudowy. O tendencjach w kształtowaniu zespołów mieszkaniowych wraz z towarzyszącą infrastrukturą komunikacyjną mówi praktyk – projektant miasta socjalistycznego, H. Adamczewska-Wejchert (1985). Jest to opracowanie o tyle istotne, że odnosi się do myśli urbanistycznych, które w głównym stopniu ukształtowały krajobraz współczesnych miast polskich. Formowaniu struktury miasta poświęcona jest praca W. Czarneckiego, gdzie przedstawiono założenia do planowania przestrzennego krajobrazu, terenów zieleni (tom III, 1968) oraz sieci systemu komunikacji miejskiej (tom V, 1970). W zakresie formowania sieci ulicznej jako podstawowego elementu struktury urbanistycznej miasta fundamentalnym dziełem jest opracowanie O. Sosnowskiego (1930), odnoszące się do Warszawy jako przykładu przekształceń i procesów rozwojowych. Udziału elementu przyrodniczego w kształtowaniu krajobrazu, w tym terenów zurbanizowanych, dotyczą szczegółowe opracowania A. Ptaszyckiej (1950) oraz praca zbiorowa pod red. W. Niemirskiego (1973), gdzie omówiono znaczenie, funkcję i zasady kształtowania terenów zieleni w okresie powojennym. Kompozycji zieleni w mieście, w tym zieleni wzdłuż ciągów komunikacyjnych, dotyczy także opracowanie B. Orzeszek-Gajewskiej (1982).

Uzupełnieniem w zakresie urbanistyki i kształtowania otoczenia człowieka, rozwijające tą problematykę w różnych kierunkach są opracowania m.in. E. Goldzamta (1956), W. Plapisa (1967), Bogdanowskiego (1976), H. Skibniewskiej, D. Bożenkowskiej, A. Goryńskiego (1979), J. Nowickiego (1980), praca zbiorowa *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja* (1986), A.J. Korbela (1987), S. Nowakowskiego (1988), Ch. Jencksa (1987, 1989), A. Basisty (1995).

Problemy kompozycji przestrzennej omawia K. Wejchert (1984) w oparciu o zagadnienia dotyczące elementów struktury przestrzennej, rodzaju i typu wnętrza, roli takich czynników jak światło i barwa w kompozycji urbanistycznej oraz udziału w niej roślinności. Problematykę światła w projektowaniu architektonicznym jako jednego z czynników determinujących rozwiązania przestrzenne także w urbanistyce rozwija M. Twarowski (1996).

W rozważaniach dotyczących krajobrazu, w kontekście jego różnorodności oraz struktury kompozycyjnej, podstawowym i najważniejszym opracowaniem jest praca

J. Bogdanowskiego wraz z zespołem (1981). Na sformułowanych tutaj definicjach *wnętrza* oparto się w niniejszej pracy analizując strukturę wnętrza urbanistycznych Traktu Królewskiego.

Pojęcie *wnętrza* w kompozycji krajobrazu w kontekście genezy i analizy porównawczej omawia A. Böhm (1998). Problem kształtowaniem wnętrza krajobrazowego podejmuje i rozwija A. Różańska (1999), analizując strukturę wnętrza parkowego na tle przemian kompozycyjnych w parkach warszawskich.

Osobna grupa publikacji dotyczy Traktu Królewskiego w Warszawie, który objęto szczegółowymi badaniami z zakresu struktury przestrzennej i występowania elementów i układów ogrodowych.

Historia Warszawy i Traktu Królewskiego posiada ogromnie bogatą i różnorodną literaturę, obejmującą zagadnienia dotyczące rozwoju miasta, jego historii, kultury i sztuki ujęte poprzez pryzmat ludzi i wydarzeń. Na podstawie licznych publikacji oraz materiałów kartograficznych i ikonograficznych można prześledzić dokonujące się zmiany na Trakcie – w zakresie struktury urbanistycznej i występujących elementów i układów ogrodowych. Rozpoznanie przekształceń urbanistycznych Traktu odbywa się na 2 płaszczyznach:

1/ w kontekście ogólnym, dotyczącym

- historii miasta - opracowania: A. Kraushar (1914), B. Grochulska (1966), A. Szczypiorski (1968), A. Berdecka, I. Turnau (1969), A. Zahorski (1970), M.M. Drozdowski (1980), M.M. Drozdowski, A. Zahorski (1981), M. Bogucka, M.I. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, W. Tomkiewicz, A. Zahorski (1984), J. Górski (1988), K. Mórawski (1988), K. Dunin-Wąsowicz (1989), pr. zb. *Warszawa pozytywistów* (1992), A. Tuszyńska (1992), Z. Librowicz (1994), N. Gutschow, B. Klain (1995), J. Czubały (1997), i in.;
- rozwoju infrastruktury technicznej - H. Janczewski (1971), M. Gajewski (1979), i in.;
- stylów w sztuce i architekturze - S. Łoza (1931), K. Estreicher (1982), J. Bogucki (1983), S. Lorentz, A. Rottermund (1984), Karpowicz (1985, 1987, 1988), S. Lorentz (1986), *Sztuka Warszawy* (1986), A. Miłobędzki (1989), P. Paszkiewicz (1991), T.S. Jaroszewski (1996), A. Szkurłat (1999), i in.;
- architektury i urbanistyki Warszawy - *Materiały kartograficzne i techniczne do odbudowy i rozbudowy Warszawy...*(1966), A.K. Olszewski (1968), J.A. Chrościcki, A. Rottermund (1977), M. Kwiatkowski (1989), M. Sikorska (1989), W. Trzebiński (1989), J. Putkowska (1991);

2/ w kontekście poszczególnych obiektów architektonicznych i zespołów urbanistycznych zlokalizowanych wzdłuż Traktu

- gmachy reprezentacyjne (zamki, pałace, kościoły, kamienice, hotele) - J. Miesleszko (1971), A. Rottermund (1972), M.I. Kwiatkowska (1974), M.I. Kwiatkowska, I. Malinowska (1976), M. Kwiatkowski (1976), T.S. Jaroszewski (1977, 1987), Z. Bania, T.S. Jaroszewski (1980), A. Luft (1981), D. Kaczmarzyk (1984), S. Kieniewicz (1985), E. Pustoła-Kozłowska, J. Pustoła (1985), W. Fijałkowski (1990), T. Zarębska (1999);
- pomniki - H. Kotkowska-Bareja (1970, 1971, 1973), B. Szymanowska (1972), J. Jarnuszkiewiczowa (1975), W. Głębocki (1990), I. Grzesiuk-Olszewska (1998);

- place i ulice - E. Szwankowski (1963), A. Szczypiorski (1965), Z. Stępiński (1988), M. Lewicka (1993, 1995), A. Szkurłat (1995), T. Zarębska (1995), H. Samsonowicz (1998), J. Zieliński (1998, 2001);
- układy urbanistyczne - A. Karczewski (1955), T. Bernatowicz (1993), E. Kicińska (1993, 2001), D. Kłosek-Kozłowska (2001);
- ogrody - E. Charazińska (1979), W. Tatarkiewicz (1986); pr. pod red. H. Werblan-Jakubiec (*Przewodnik po Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego*, 1991);
- zabytki na Trakcie (różne) - J.A. Chrościcki (1981), J. Lileyko (1989), M.I. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski (1998), i in.

Ogromne znaczenie dla prześledzenia historii i rozwoju Traktu mają liczne opracowania archiwalne oraz wspomnienia i opowieści o Warszawie, które oddają także klimat i charakter dawnego miasta, m.in. F.M. Sobieszczańskiego (1857, 1974), W. Gomulickiego (1905, 1916, 1960, 1961), F. Gallińskiego (1937), E. Jankowskiego (1972), A. Janowskiego (1995), oraz pisane współcześnie np. S. Szenica (1965), pr. zb. *Jesteśmy w Warszawie, miasto dawne i nowe* (1981), J. Kasprzyckiego (1989, 1996, 1997), O. Gustawskiego (1989), W. Głębockiego i K. Móraskiego (1994).

Najistotniejszą publikacją poświęconą historii Traktu Królewskiego, przekształceniom urbanistycznym i poszczególnym obiektom jest opracowanie autorstwa: S. Szenic, J. Chudek (1955). Podstawowe informacje zawierają także kolejne wydania *Encyklopedii Warszawy*: z 1975 r. pod red. S. Herbsta, z 1994 r. pod red. B. Petrozolin-Skowrońskiej. Niezmiernie ciekawą publikacją, która przekazuje obraz XVII-wiecznego Krakowskiego Przedmieścia oraz częściowo i Nowego Świata, jest słynny *Gościńiec...* A. Jarzębskiego (1643, oprac. i wyd. 1974).

Literatura dotycząca Traktu dosyć ogólnie przedstawia zagadnienia związane z istniejącą tu roślinnością. Dla szczegółowego określenia zmian w zakresie kształtowania roślinności na Trakcie podstawę stanowią materiały ikonograficzne i kartograficzne (zbiory Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, Instytutu Sztuki PAN, Muzeum Historycznego m. Warszawy, Muzeum Narodowego w Warszawie, Zamku Królewskiego w Warszawie; dokumentacja fotograficzna w licznych publikacjach w rodzaju m.in. *Piękno Warszawy* (1935-1938), B. Bierut (1950), *Kościoty Warszawy w odbudowie* (1956), D. Kobielski (1971, 1977, 1984), K. Sroczyńska (1980), *Warszawa, jaka była* (1984), K. Lejko (1985, 1994), A. Okońska (1990), J. Morek, O. Budrewicz (1992), M. Kwiatkowski (1993), W. Mossakowska (1994), M. Pinińska, J. Puchalska (1994), *Warszawa i Jej Muzeum* (1996), A. Sołtan (1998), *Atlas historyczny Warszawy* (1999), *Album Warszawski* (2000) oraz zbiory prywatne.

Wiele ciekawych informacji zawierają przewodniki po Warszawie (dawne m.in. *Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali ułożony przez F.M. Sobieszczańskiego* (1857); *Gomulickiego i Szmidemberga Ilustrowany Przewodnik po Warszawie* (1880); *Przewodnik po Warszawie wydany staraniem Wielkiego Hotelu Europejskiego w czterech językach* (1881); *Ilustrowany przewodnik po Warszawie na rok 1892* (1892); *Ilustrowany przewodnik w podróżach. I. Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta* (1893); *Józefa Unger Kalendarz warszawski popularno-naukowy* (1846-1915); współczesne np. K. Móraskiego i W. Głębockiego (1996)). Opisują różne miejsca i obiekty, w tym budynki, ulice, place, ogrody, a nawet najważniejsze miejskie skwery i zadrzewienia uliczne.

Cennym źródłem informacji są publikacje w prasie warszawskiej. Zawierają szczegółowe opisy miejsc, bieżące relacje z konkretnych działań dotyczących przestrzeni publicznej, w tym z zakresu „upiększania miasta” (zadrzewianie ulic, urządzenie skwerów itp.). Najważniejszymi są: *Ogrodnik Polski* i późniejszy *Ogrodnik* jako źródło informacji o działalności m.in. Komitetu Plantacyjnego w Warszawie.

Ogromny, bogaty zbiór informacji prasowych i wszelkich publikacji na temat Warszawy, a w tym zieleni miejskiej, zgromadził nieoceniony W. Przyborowski. Są to wycinki głównie z *Kuriera Codziennego*, *Kuriera Warszawskiego*, *Tygodnika Ilustrowanego*, *Wędrowca*, *Ogrodnika Polskiego*, kalendarza Ungra i Strąbskiego oraz notatki sporządzone z licznych książek warszawianistycznych - w sumie 34 tomy i około 10 tys. stron informacji o Warszawie². Ta cenna kolekcja pod nazwą *Zbiór Przyborowskiego* znajduje się w posiadaniu Archiwum Państwowego m.st. Warszawy.

Ważne miejsce zajmują też wszelkie raporty, sprawozdania i odczyty m.in. z okresu prezydentury S. Starzyńskiego, które przedstawiają realizacje i plany działań w okresie międzywojennym (m.in. zbiory Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy).

Do określenia szczegółowego wykorzystania i formowania roślinności na Trakcie w przeszłości, przydatne są publikacje dotyczące generalnych sposobów urządzania i kształtowania określonych form ogrodowych w przestrzeni ulic i placów miejskich, stosowanych w danym okresie. Stąd ważne jako materiał porównawczy są opracowania archiwalne m.in. S. Jasińskiego (1879), E. Jankowskiego (1910), S. Rutkowskiego (1918), B. Gałczyńskiego (1928), K. Steckiego (1932) oraz współczesne: Z. Hellwiga (1959, 1971), T. Szymanowskiego (1967), B. Rutkowskiej, A. Hempla (1986), R. Baumanna (1991).

Aby właściwie określić znaczenie elementów i układów ogrodowych w przestrzeni Traktu i ich miejsce w przyszłości, należy odnieść się do działań w krajobrazie zabytkowym w zakresie jego kształtowania i ochrony. Nieocenioną jest praca G. Ciołka (1964), która definiuje podstawowe pojęcia i określa cele ochrony krajobrazu w aspekcie wartości historycznych i regionalnych. Uzupełnieniem teorii jest praktyczna metoda wartościowania krajobrazu wraz z wytycznymi do jego kształtowania (JARK-WAK) opracowana przez J. Bogdanowskiego (1999). Do ochrony i kształtowania krajobrazu w zabytkowych zespołach przestrzennych odnosi się także publikacja A. Böhma (1987), materiał *Strategie rewaloryzacji miast w Polsce i w innych krajach* (2000) oraz wymienione już opracowanie L. Majdeckiego (1993), nieocenione w zakresie ochrony i rewaloryzacji zabytkowej przestrzeni ogrodowej.

Kolejna grupa publikacji stanowi ważne uzupełnienie dla pełnego obrazu złożoności problematyki niniejszej pracy, bowiem omawia bardzo istotne kwestie istnienia roślinności w warunkach środowiska miejskiego.

Prowadzone od wielu lat badania dotyczą analizy warunków środowiska naturalnego, zachodzących w nim zmian i ich wpływu na istniejącą i projektowaną roślinność. W pierwszej kolejności ważne jest ustalenie ogólnych warunków środowiska występujących na danym terenie. W niniejszej pracy oparto się na opracowaniu pod red. Z. Biernackiego (*Środowisko przyrodnicze Warszawy*, 1990). Na tym tle odbywa się

² *Warszawa pozytywistów* (1992), s. 144

kształtowanie określonych warunków otoczenia i życia człowieka, warunków specyficznych, często ekstremalnych i odmiennych od naturalnych. Badania nad ekologią środowiska mieszkaniowego i kształtowaniem architektonicznym biotopu człowieka podjęli T.P. Szafer i K. Styrna-Bartkiewiczowa (1977). Wykorzystanie roślinności synantropijnej w terenach zieleni omawiali J. Janecki i E. Sawczuk (1990). Struktura układów ekologicznych i charakterystyka zbiorowisk roślinnych – naturalnych i synantropijnych przedstawiona została w pracach H. Zimnego (1994) oraz C. Wysockiego i P. Sikorskiego (2000).

O ważnej roli zieleni w mieście traktuje szereg publikacji. Różnorodność funkcji omawia m.in. M. Czerwieniec i J. Lewińska (1996). Stan zieleni w warunkach terenów zurbanizowanych, jej znaczenie i wpływ na kształtowania środowiska miejskiego jako miejsca życia i pracy człowieka omawiają prace m.in. *Wpływ zieleni na kształtowanie środowiska miejskiego* (1984) oraz *Wykorzystanie układów ekologicznych w systemie zieleni miejskiej* (1990). Do warunków siedliskowych i problemów egzystowania różnych grup roślinności w mieście odnoszą się publikacje: H. Zimnego (1978), A. Łukasiewicza (1989), J. Stawickiej i C. Wysockiego (2000), E. Zaraś, P. Latochy (2000). Oddziaływanie dróg na środowisko, wpływ skażeń i sposoby ochrony omawia publikacja *Zasady ochrony w projektowaniu, budowie i utrzymaniu dróg* (1989/1990).

Warunki środowiska, zwłaszcza w otoczeniu dróg, determinują zastosowanie określonych rozwiązań przestrzennych z zastosowaniem materiału roślinnego.

Praktycznych sposobów urządzania zieleni towarzyszącej trasom komunikacyjnym dotyczą publikacje: S. Hejmanowskiego, J. Milewskiego i Z. Terpińskiego (1964), Sokalskiego (1964), J. Milewskiego i S. Hejmanowskiego (1965), I. Olędzkiej-Graffstein (1983), I. Graffstein (1989). Przetrwanie zieleni warunkuje natomiast stała pielęgnacja, co szczegółowo omawiają publikacje m.in. A. Bartosiewicza, M. Siewniaka (1976), T. Szymanowskiego (1986), Siewniaka (1989, 1991), M. Kosmali (2000).

Ważne dla prognozowania kierunku rozwoju zasobów przyrodniczych w miastach są badania dotyczące doboru gatunków roślin i możliwości ich stosowania w warunkach środowiska miejskiego (A. Łukasiewicz (1982, 1995); M. Siewniak, M. Mędrzycki (1990); W. Bugała (1991)).

Istnienie roślinności warunkuje przetrwanie człowieka. Potrzebę ochrony zasobów przyrodniczych w świetle ich funkcji przedstawiono w szeregu publikacji m.in. w pracach pod red. W. Szafera (*Ochrona przyrody i jej zasobów*. 1965; *Ochrona przyrodniczego środowiska człowieka*. 1976) czy opracowaniu T. Szczęsnego (1977).

Problematyka ta, nie rozwijana w niniejszej pracy, stanowi ważny punkt odniesienia, który determinował analizy oraz ogólną ocenę i rozważania autorki w zakresie kształtowania elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych

2. STRUKTURA PRZESTRZENNA MIEJSKIEGO TRAKTU KOMUNIKACYJNEGO

2.1. Trakt jako element miejskiej przestrzeni publicznej

Trakt komunikacyjny to wydzielona w krajobrazie przestrzeń o ściśle określonej funkcji (komunikacja) oraz formie (układ linearny). Trakt komunikacyjny czyli **droga** to wyznaczona trasa, odpowiednio urządzona i wyposażona w nawierzchnię (Buszman 1953, s.3). Droga obudowana, przeznaczona dla ruchu kołowego i pieszego, ograniczona do obszaru miasta wyznacza system **ulic i placów**, czyli podstawowy zakres **przestrzeni publicznej**.

Tradycja istnienia tej formy przestrzeni wiąże się ściśle z tradycją osadnictwa i życia społecznego. W różnych okresach rozwoju miast jej zakres ulegał zmianom. Rozbudowaną przestrzenią publiczną charakteryzowały się miasta starożytne np. Grecji (ulice, place - agory, ogrody publiczne, święte gaje, gimnazjony) oraz Rzymu (ulice, place, ogrody publiczne np. ogrody cesarskie, ogrody wokół term, Pole Marsowe). W miastach tworzonych w okresach następnych, zamkniętych systemem obwarowań, otwarta przestrzeń publiczna ograniczona została do strefy ulic i placów (Tołwiński 1963).

Nowe obiekty publiczne powstawały więc poza murami miasta: *pratum commune* – łąki z alejami jako miejsce zabaw miejskiej społeczności (XII i XIII w.), ogrody botaniczne - w otoczeniu ośrodków naukowych (pierwsze powstają we Włoszech w XVI w.), promenady – nad rzekami i przy ważniejszych drogach wjazdowych (pocz. XVII w., Paryż).

Proces jej ponownego rozszerzania zapoczątkowały XVIII-wieczne przekształcenia urbanistyczne i powstanie nowych obiektów głównie w obrębie przedmieść (ogrody publiczne – miejskie i botaniczne, promenady, bulwary, kalwarie). Od XIX w., wraz z gwałtownym rozwojem miast w wyniku rewolucji przemysłowej, miejska przestrzeń publiczna zostaje stopniowo wzbogacana o nowe, różnorodne obiekty (lasy miejskie, parki miejskie, skwery, planty, zadrzewienia uliczne, parki zdrojowe, aneksy ogrodowe przed gmachami publicznymi, nowe rodzaje ogrodów - zoologiczne, pomologiczne, arboreta, ogrody wystawowe, dziecięce, szkolne, szpitalne, itp.; w XX w. – sportowe, etnograficzne, działkowe, zieleń osiedlowa, itp.) (Majdecki 1978). Część z nich przybiera charakter obiektów półpublicznych czyli o częściowo ograniczonej dostępności – przeznaczone dla określonych grup użytkowników (np. ogrody szpitalne, szkolne, działkowe, zieleń osiedlowa).

W historii Warszawy gwałtowny proces rozszerzania się otwartej przestrzeni publicznej nastąpił po II wojnie światowej, gdy po usunięciu ruin znaczna część powierzchni miasta nie została ponownie zabudowana. W ostatnich 10 latach można zaobserwować stopniowe zmniejszanie się terenów ogólnodostępnych, zwłaszcza w strefie śródmiejskiej, co jest efektem przemian gospodarczych i boomu inwestycyjnego.

W każdym przypadku, od czasów antycznych do współczesności, *przestrzenią publiczną* w mieście pozostaje niezmiennie przestrzeń *ulic i placów* jako jedyna dostępna bez ograniczeń dla wszystkich jej użytkowników.

Od 2 połowy XX w. zaznacza się natomiast tendencja zmiany sposobu wykorzystania tej przestrzeni na określonych fragmentach: zmiana rodzaju ruchu – tworzenie stref z ograniczeniem ruchu kołowego, przeznaczonych dla ruchu pieszego (np. w obrębie śródmieścia – zespoły staromiejskie, pasaż handlowe, itp.; w obrębie dzielnic miesz-

kaniowych – wewnętrzne ulice osiedlowe); zmiana głównej funkcji komunikacyjnej na rzecz funkcji podporządkowanej - wydzielanie terenu na parkingi samochodowe i miejsca postojowe (często płatne), co powoduje, że przestrzeń publiczna zmienia charakter na *półpubliczny*.

Przestrzeń publiczna ujęta w formę drogi (ulicy), w kontekście czasu i ruchu, stanowi swoisty system odniesienia, uwarunkowany historycznie, społecznie, funkcjonalnie i estetycznie (Szmidt 1981). Na tym tle osadzone są konkretne elementy (architektoniczne, techniczne, przyrodnicze), współkreujące tę przestrzeń a równocześnie całkowicie jej podporządkowane.

Przestrzeń publiczna drogi charakteryzuje się określoną strukturą przestrzenną, która w przypadku Traktu Królewskiego w Warszawie przedstawia się następująco:

I. Struktura nadrzędna – kompozycja przestrzeni publicznej miasta:

linie (wnętrze linearne) i *węzły* (wnętrze szerokie); w tym:

- *przestrzeń publiczna liniowa* - otwarta (ulice) i zamknięta (pasaże);
- *przestrzeń publiczna szeroka* - otwarta (wnętrza urbanistyczne) i zamknięta (wnętrze architektoniczne);

II. Struktura całościowa obiektu – kompozycja obiektu (Trakt Królewski):

sekwencja wnętrz urbanistycznych – wnętrza linearne (ulice) i wnętrza szerokie (place)

III. Struktura wewnętrzna obiektu

wyodrębnione *wnętrza urbanistyczne* (zróżnicowane fragmenty) – ulice i place:

pl. Zamkowy, Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, rondo Ch. de Gaulle'a, pl. Trzech Krzyży, Al. Ujazdowskie, pl. Na Rozdrożu;

IV. Struktura kompozycyjna wnętrz urbanistycznych

wyodrębnione *jednostki kompozycyjne* - **elementy i układy ogrodowe** (główny przedmiot badań)

2.2. Trakt reprezentacyjny

Biorąc pod uwagę względy funkcjonalne i techniczne, drogi (w tym ulice miejskie) mogą mieć różne znaczenie i charakter. Pod względem technicznym wyróżnia się kategorie i klasy techniczne dróg, przeznaczonych dla różnych rodzajów ruchu (rodzaj ruchu - kołowy, pieszy; szybkość ruchu - ruch ekspresowy, przyspieszony, normalny, wolny). Pod względem określonej funkcji można wyróżnić drogi główne oraz drogi o mniejszym natężeniu ruchu (np. drogi lokalne, dojazdowe) (Czarnecki 1970).

Szczególą rolę odgrywają **drogi reprezentacyjne** czyli trasy prowadzące do ważnych obiektów. Ich forma (szerokość, oprawa) służy podkreśleniu rangi miejsca. W miastach drogami reprezentacyjnymi są najważniejsze ulice oraz arterie wjazdowe prowadzące do centrum miasta.

W przeszłości najważniejszą drogą była trasa wiodąca do siedziby władcy³. Jej przebieg przez miasto wyznaczał przestrzeń o wysokim prestiżu inwestycyjnym, w której koncentrowała się zabudowa o najwyższym znaczeniu – funkcjonalnym i artystycznym. Droga reprezentacyjna, przebiegająca przez tereny niezabudowane, wyma-

³ Drogę królewską o długości 2500 km opisuje np. Herodot (Buszma 1953).

gata szczególnej oprawy – jej znaczenie podkreślano np. poprzez regularne rządowe nasadzenia drzew.

Zachowało się wiele układów tego typu, zapisanych w strukturze urbanistycznej współczesnych miast – dawne trasy przejazdu władcy utrwalone zostały w przebiegu dzisiejszych ulic i tras komunikacyjnych. Historia tych obiektów została niejednokrotnie podkreślona współczesnymi nazwami np. *Droga Królewska* w Krakowie czy *Trakt Królewski* w Warszawie i Gdańsku.

Trakt Królewski w Warszawie jest przykładem drogi reprezentacyjnej o szczególnym znaczeniu w skali miasta i państwa. Wyznaczony w przeszłości przebiegiem traktu łączącego odległe ośrodki, stał się drogą, która na długie lata określiła kierunek rozwoju miasta. Stopniowo zlokalizowane zostały tutaj najważniejsze i najbardziej reprezentacyjne budowle – ośrodki władzy, nauki, kultury, kościoły, pałace a także kamienice mieszczańskie i obiekty usługowe, wreszcie parki i ogrody. Od momentu przejęcia przez Warszawę funkcji stołecznych, główny trakt miasta nabrał znaczenia oficjalnej *reprezentacyjnej drogi królewskiej*, później państwowej.

Kształt urbanistyczny Traktu wynika z jego usytuowania w mieście oraz podstawowej funkcji komunikacyjnej i dostosowanej do tego formy w zakresie struktury wewnętrznej i najbliższego otoczenia. Natomiast rola Traktu jako przestrzeni reprezentacyjnej określiła wyjątkowy charakter występujących tu form kompozycyjnych.

2.3. Trakt jako sekwencja wnętrz

Trakt Królewski, wpisany w strukturę urbanistyczną Warszawy, podlegał wielokrotnym przekształceniom, które bezpośrednio wiązały się z historią miasta (Mikos 1999). Na Trakcie można wyróżnić odrębne części o zróżnicowanym charakterze, podkreślone niezależnymi nazwami ulic i rozdzielających je placów. Przestrzeń poszczególnych fragmentów Traktu została ukształtowana w konkretnych okresach historycznych, co przejawiało się zastosowaniem odmiennej konstrukcji pierzei i różnej aranżacji układu wewnętrznego. Trakt jako całość kształtował się bowiem poprzez dołączanie kolejnych fragmentów – narastających wzdłuż ciągu komunikacyjnego kolejnych *wnętrz krajobrazowych*, które w miarę rozwoju miasta przybierały charakter *wnętrz urbanistycznych*.

Zatem podstawowym elementem konstrukcyjnym przestrzeni Traktu jako obiektu o charakterze krajobrazowym jest **wnętrze krajobrazowe**; gdy odniesiemy go do struktury urbanistycznej miasta, w której funkcjonuje, podstawowym elementem jest **wnętrze urbanistyczne**.

Wnętrze krajobrazowe jest to fizjonomiczne otoczenie miejsca, z którego oglądany jest krajobraz. W jego konstrukcji, podobnie jak we wnętrzu architektonicznym, można wyróżnić następujące elementy:

- *podłogę wnętrza* czyli płaszczyznę poziomą, ograniczającą wnętrze poniżej linii horyzontu;
- *ściany* czyli płaszczyzny pionowe, ograniczające wnętrze i wydzielające je z otoczenia;
- *sklepienie* czyli zamknięcie wnętrza od góry;
- *elementy wolno stojące* czyli elementy znajdujące się we wnętrzu i nie tworzące ściany. (Bogdanowski i in. 1981).

Elementy wnętrza mogą kształtować je w różny sposób. W przypadku wnętrza krajobrazowego, jego elementy w powiązaniu z czynnikami naturalnymi, takimi jak światło (pora dnia), faktura i barwa (pora roku), pozycja patrzącego, tworzą układy zmienne i subiektywne w odbiorze (Bogdanowski i in. 1981).

Kształtowanie wnętrza stanowi podstawową zasadę komponowania i wykorzystania przestrzeni w sztuce ogrodowej, architekturze i urbanistyce (Siewniak, Miłkowska 1998). Biorąc pod uwagę konkretny obszar o określonym sposobie zagospodarowania, można wyróżnić różne wnętrza krajobrazowe, tworzone przez człowieka - **wnętrza urbanistyczne (miejskie)**, które składają się na krajobraz miasta (Siewniak, Miłkowska 1998) oraz **wnętrza ogrodowe (parkowe)**, stanowiące podstawę kompozycji ogrodowej (Róžańska 1999). Wnętrza te wyznaczają główny obszar przebywania człowieka w przestrzeni otwartej i służą różnym grupom użytkowników. Aby właściwie funkcjonowały, powinny charakteryzować się odpowiednimi proporcjami i wielkością.

Optymalnie ukształtowane wnętrza, w zależności od przeznaczenia, dysponują określoną wielkością powierzchni np.:

- **wnętrza urbanistyczne - place miejskie:** ich wielkość zależy od skali miasta i jego zabudowy np. w miastach małych jest to obszar do 1,2 ha, w miastach średnich 1,2 – 2,0 ha, w miastach dużych ok. 3 – 4 ha (Czarnecki 1970, s. 187); z badań wynika, że dla placu miejskiego proporcjonalną wielkością w skali człowieka jest powierzchnia ok. 0,7 ha (Nowakowski 1976, s. 107); **ulice:** dla drogi przeznaczonej dla ruchu pieszego - przy szerokości 5 - 15 m istnieje możliwość obserwacji obu stron drogi, natomiast przy szerokości 50 – 80 m (arteria samochodowa) – brak kontaktu funkcjonalnego obu stron drogi (Nowakowski 1976, s. 107);
- **wnętrza ogrodowe** - dla wnętrza przeznaczonego dla niewielkiej grupy ludzi (2 – 12 osób) jest to obszar o powierzchni ok. 800 – 1256 m² (Rylke 2000, s.160); dla wnętrza w parku publicznym, służącego wielu grupom ludzi: 3000 – 4500 m² (Róžańska 1999, s. 200).

Proporcje wnętrza określają zależności pomiędzy długością wnętrza, jego szerokością i wysokością. W przypadku wnętrza ogrodowych ich proporcje kształtowane są bardzo różnie i wynikają z konkretnej funkcji oraz kompozycji całego założenia; określona jest natomiast maksymalna wysokość ścian wnętrza – wyznacza ją naturalna wysokość najwyższych elementów czyli drzew. Ścisłe określone zasady kształtowania dotyczą natomiast wnętrza krajobrazowego wyznaczonego przez drogę w uprawie roślinnej – aleję. Rygorystyczny kompozycyjnie barok ustalił ścisłe zależności pomiędzy szerokością i długością – proporcje od ok. 1:20 do 1:40 (Majdecki 1993, s. 239; Siewniak 1990, s. 14); wysokość alei – ok. 2/3 jej szerokości (Siewniak 1990, s. 14).

W przypadku wnętrza urbanistycznych optymalne proporcje są ściśle określone i wynoszą:

- **dla placu** – stosunek wysokości otaczającej zabudowy do szerokości placu waha się od 1:6 do 1:10 (Czarnecki 1970, s. 187); wg dawnych teoretyków urbanistyki (m.in. L.B. Alberti) – 1:3 (Szolginia 1981, s. 71);
- **dla ulicy** – stosunek szerokości do długości w granicach 1:20 – 1:30, przy czym najlepsze efekty estetyczne daje stosunek 1:25 (Czarnecki 1970, s. 594).

Wnętrza krajobrazowe stanowią fragment większej kompozycji (układu), składającej się z **sekwencji wnętrz** (Siewniak, Mitkowska 1998; Bogdanowski 2000). W przypadku Traktu Królewskiego można wyróżnić wnętrza urbanistyczne tworzące **sekwencję wnętrz w układzie liniowym** oraz towarzyszące wzdłuż jego przebiegu inne wnętrza krajobrazowe (urbanistyczne, ogrodowe).

Sekwencja wynika z powiązania przestrzeni, czasu i ruchu. Sekwencją w sensie urbanistycznym można nazwać kolejne następstwo elementów tworzących układ przestrzenny krajobrazu (układ krajobrazowy) czyli *ciąg wnętrz krajobrazowych (urbanistycznych)*. Kreowana w ten sposób *sekwencja obrazów* jest jedną z najbardziej interesujących form operowania przestrzenią (Szmidt 1981), znaną i wykorzystywaną od najdawniejszych czasów.

Sekwencyjność wnętrz krajobrazowych w układach osiowych wykorzystywano np. w baroku do tworzenia wieloprzestrzennych założeń urbanistycznych. Sekwencja powiązanych wnętrz ogrodowych stanowi cechę rozbudowanych kompozycji ogrodowych. Wiąże się z osiowością kompozycji – układu planistycznego i powiązań widokowych. W krajobrazie miasta sekwencja wnętrz przejawia się w układzie ciągów komunikacyjnych, gdzie wnętrza urbanistyczne następują kolejno po sobie (Siewniak, Mitkowska 1998). Trakty komunikacyjne tworzą więc układy przestrzenne, w których sekwencyjność wnętrz jest zawsze podstawą ich kompozycji, co stanowi o ich specyficznej formie (układy liniowe).

W przestrzeni traktu komunikacyjnego elementem bezpośrednio wiążącym wnętrza jest droga, która umożliwia rozpoznanie całego układu. Takie podporządkowanie układu przestrzennego określonej trasie drogi określono „dyscypliną drogi” (Szmidt 1981). „Dyscyplina drogi” odnosi się do kompozycji linearnej, która narzuca pewien rytm i porządek w odbiorze przestrzeni. W przestrzeni traktu komunikacyjnego dominuje bowiem element ruchu, co wpływa na szybką zmienność obrazów w przeciwieństwie do innych obiektów, których kompozycja opiera się na kreowaniu pejzażu przeznaczonego do spokojnej kontemplacji (np. parki).

Powiązanie wnętrz urbanistycznych ciągiem komunikacyjnym powoduje, że kolejne wnętrza tworzą ściśle określone *sekwencje - obrazy*, w stałym, niezmiennym dla oglądającego układzie. Wybór sekwencji jest ograniczony, natomiast istnieje pewna dowolność w ich postrzeganiu. Dzieje się to za sprawą ruchu, który może odbywać się z różną prędkością (ruch pieszy lub kołowy) lub wysokości, z której patrzymy (inna wysokość wzroku osoby idącej lub jadącej – samochodem osobowym lub autobusem).

Sekwencja jako formuła kompozycyjna obecna jest we wszystkich obiektach krajobrazowych o liniowym układzie przestrzennym. Układ taki, obok traktów komunikacyjnych, reprezentują również inne obiekty zlokalizowane na obszarze miasta, zwłaszcza w strefie śródmiejskiej ukształtowanej w przeszłości, np. parki, ogrody. W warunkach ograniczonej powierzchni powstawały założenia o charakterystycznej liniowej formie (np. Planty w Krakowie).

W obrębie struktury wewnętrznej wszystkich obiektów liniowych występują 2 rodzaje wnętrz krajobrazowych:

- wnętrza **wydłużone** (*ulica* jako wnętrza urbanistyczne; *aleja* jako wnętrza ogrodowe);

- wewnątrz **szerokie** (plac jako wnętrze urbanistyczne; *polana parkowa* jako wnętrze ogrodowe).

We wszystkich obiektach, droga (wiążąca poszczególne wnętrza) stanowi główną linię kompozycyjną i główny kierunek widokowy. Obiekty powiązane są z otoczeniem poprzez liczne osie poprzeczne, wyznaczone przez wychodzące z obiektu ciągi komunikacyjne (powiązanie funkcjonalne) lub kolejne kierunki widokowe (powiązanie wizualne).

Trakty komunikacyjne jako obiekty urbanistyczne, w odróżnieniu od obiektów przyrodniczych (parki), charakteryzują się:

- większą regularnością w przemiennym występowaniu 2 rodzajów wnętrza (w układzie: *wnętrze szerokie – wnętrze wydłużone – wnętrze szerokie*, etc.);
- przestrzenną dominacją *wnętrz wydłużonych*;
- szczególną rolę *wnętrz szerokich* (place) jako swoistych punktów węzłowych kompozycji przestrzennej obiektu;
- determinacją osi poprzecznych (kierunków zewnętrznych powiązań widokowych) czynnikami zewnętrznymi – istniejącą strukturą przestrzenną miasta (siatka ulic).

O większym rygorze przestrzennym decyduje podstawowa funkcja – komunikacja.

Liniowe obiekty krajobrazowe takie jak trakt komunikacyjny stanowią istotny element krajobrazu miasta, decydujący o jego rozpoznaniu i odbiorze (Fortuna-Antoszkiewicz, Kimic 2001).

2.4. Elementy i układy ogrodowe występujące wzdłuż traktów komunikacyjnych

Elementy konstrukcyjne wnętrza urbanistycznego kształtowane są w różny sposób. **Ściany** wnętrza tworzy głównie architektura (*pierzeje architektoniczne*), czasami – zastępującą ją wysoka roślinność (*pierzeje roślinne*). **Podłogę** we wnętrzu stanowi zróżnicowana nawierzchnia wykonana przede wszystkim z materiałów budowlanych (*nawierzchnia architektoniczna*). Jako **elementy wolno stojące** występują formy architektoniczne, elementy wyposażenia technicznego lub elementy przyrodnicze. Spełniają one określone zadania: wyposażenie techniczne spełnia funkcję ściśle użytkową, natomiast elementy architektoniczne i przyrodnicze – kompozycyjną (dominanta przestrzenna) lub ozdobną (forma dekoracyjna).

Wszystkie składniki wnętrza wpływają na jego obraz i charakter. Szczególną rolę w krajobrazie wnętrza urbanistycznego, a w konsekwencji w krajobrazie miasta, spełniają elementy przyrodnicze jako forma żywa. W przeciwieństwie do elementów *statycznych* takich jak architektura i wyposażenie techniczne, stanowią *dynamiczny*, czyli podlegający nieustannym zmianom, składnik kompozycji urbanistycznej.

Elementy przyrodnicze we wnętrzu urbanistycznym pojawiają się z różnym natężeniem i w różnej konfiguracji przestrzennej. Mogą występować w rozmaitych postaciach jako formy komponowane – **elementy ogrodowe** lub bardziej złożone – **układy ogrodowe**. W niniejszej pracy analizowano elementy i układy ogrodowe w następującym rozumieniu:

- **Element ogrodowy** jest to element przestrzenny o charakterze roślinnym, występujący w sztuce ogrodowej. W przestrzeni wnętrza urbanistycznego występuje samodzielnie lub jest wykorzystywany do tworzenia układu ogrodowego.

- **Układ ogrodowy** to wyodrębniona w otwartej przestrzeni wnętrza urbanistycznego zamknięta kompozycja, podlegająca zmianom fenologicznym lub zawierająca element roślinny jako swoisty komponent całego układu.

W strukturze przestrzennej traktu komunikacyjnego takie układy mogą stanowić ważny instrument kształtowania krajobrazu (np. aleja), formę wypełnienia wnętrza (np. skwer) lub formę dekoracji (dekoracja roślinna).

Układy ogrodowe budowane są głównie przez materiał roślinny, ale mogą także zawierać elementy architektoniczne, które ogniskują lub uzupełniają jego kompozycję (np. pomnik, rzeźba, tablica pamiątkowa, wodotrysk) oraz elementy naturalne występujące w przyrodzie (np. kamień), tworząc w sumie formy roślinno-architektoniczne. W warunkach miejskiej przestrzeni publicznej często towarzyszą im elementy użytkowe (miejsca do siedzenia, latarnie, kosze na śmieci, itp.).

2.5. Elementy i układy ogrodowe – przemiany formy

Cechą charakterystyczną elementów i układów ogrodowych, w których dominuje materiał przyrodniczy, jest ich **zmiennność** w czasie – w cyklu rocznym i wieloletnim. Przejawem zmienności są **przekształcenia formy**, którą charakteryzują się elementy ogrodowe lub którą nadano określonej kompozycji układów ogrodowych.

Forma jest materializacją myśli, wizji lub przeżycia (Estreicher 1982, s. 36), gdy dotyczy dzieła człowieka lub jest wyrazem zjawisk (Bogdanowski i in. 1981, s. 51), gdy stanowi sumę dokonań człowieka (czynnik kulturowy) i procesów naturalnych (czynnik przyrodniczy). Pojęcie **formy**, według W. Tatarkiewicza, ma kilka różnych znaczeń: jest *układem części* (zespala różne elementy); składa się z określonej *treści* (jest tym, co jest bezpośrednio dane zmysłom); to *granica* czyli *kontur przedmiotu*; *istota pojęciowa przedmiotu* (za Arystotelesem); *wkład umysłu do poznawanego przedmiotu* (za Kantem); *oznaczenie konkretnej rzeczy i abstrakcyjnej wartości* (ujęcie współczesne)⁴.

W przypadku elementów i układów ogrodowych występujących w miejskiej przestrzeni wzdłuż traktów komunikacyjnych, ich forma jest zawsze wynikiem działalności człowieka (w aspekcie historycznym, urbanistycznym, ekonomicznym, estetycznym) oraz procesów zachodzących w środowisku naturalnym. Można zatem rzec, że **forma** elementów i układów ogrodowych jest skutkiem oddziaływań społecznych i przyrodniczych.

Zmiany formy elementów i układów ogrodowych są procesem złożonym i odbywają się na kilku płaszczyznach:

- w skali całego obiektu (traktu) – wynik przekształceń urbanistycznych;
- w skali wnętrza urbanistycznego jako części obiektu – wynik rekompozycji wnętrza;
- w skali pojedynczego elementu lub układu ogrodowego – wynik zmian struktury elementu lub kompozycji układu;
- w skali tworzywa (roślinność) – wynik procesów naturalnych (zmiany sezonowe - barwa, faktura, zmiany wieloletnie - wzrost, pokrój) (Bartosiewicz 1973).

⁴ *Dzieje sześciu pojęć*. 1976, s. 258

Generalnie można mówić o 2 rodzajach zmian formy elementów i układów ogrodowych we wnętrzach urbanistycznych traktu:

1/ *zmiennność przyrodnicza* – dotyczy formy materiału roślinnego, będącej wynikiem naturalnego cyklu rozwojowego (podlega ona stopniowej modyfikacji w czasie); wyrazem tego jest:

- *zmiennność plastyczna roślin* (Bartosiewicz 1973) – efekt zmiany pór dnia (światło naturalne i sztuczne - różne efekty fakturowe), roku (stan bezlistny: uwyciętanie pokroju drzew i krzewów; stan pełnego ulistnienia drzew i krzewów: efekty plastyczne - kolor i kształt liści, kwiatów), zmiennność wieloletnia (zmiana pokroju drzew);
- *zmiennność kompozycji ogrodowej* – efekt rozwoju całego układu ogrodowego (stadium formy młodocianej, stadium formy dojrzałej, stadium starości formy (Majdecki 1993));

2/ *zmiennność antropomorficzna* – wynik działalności człowieka; dotyczy:

- formy jako kształtu kompozycji obiektu (Traktu → wnętrza urbanistycznego → układu ogrodowego), która podlega modyfikacji w różnym czasie i zakresie w zależności od warunków przestrzennych, potrzeb i możliwości technicznych, obowiązującej estetyki (*zmiennność kompozycji ogrodowej*);
- formy materiału roślinnego – dotyczy zmian stanu i pokroju roślin pod wpływem zmian w środowisku naturalnym (*zmiennność plastyczna roślin*).

Dzięki obecności we wnętrzach urbanistycznych struktur roślinnych, otrzymujemy układ przestrzenny o określonej kompozycji, która ma charakter dynamiczny czyli zmienny i w pewnym stopniu spontaniczny. Ta spontaniczność dotyczy kształtowania formy elementów i układów ogrodowych zwłaszcza wzdłuż miejskich traktów komunikacyjnych, gdzie panują wyjątkowo niekorzystne warunki środowiska (Łukasiewicz 1989; *Zasady ochrony środowiska...* 1989/1990). Może powodować to pewne odchylenia w fizjologii zwłaszcza drzew i krzewów w stosunku do normalnego stanu roślin występujących w warunkach sprzyjających (ogród). Nieodpowiedni poziom wilgotności, która w warunkach miasta staje się głównym czynnikiem ograniczającym wzrost roślinności, może np. warunkować kształtowanie pokroju drzew, charakterystycznego dla określonych gatunków. We wczesnym okresie wzrostu może następować np. przejście formy drzew o koronie stożkowatej do formy kopulastej (Zimmermann, Brown 1981).

Wszystkie rodzaje zmian formy elementów i układów ogrodowych, począwszy od formy poszczególnych roślin egzystujących samodzielnie (np. pojedyncze drzewo) aż do całych struktur (np. skwer, aleja), wpływają na zmianę odbioru wnętrza urbanistycznego, a w efekcie – całego obiektu (trakt komunikacyjny).

3. TRAKT KRÓLEWSKI – PRZEKSZTAŁCENIA URBANISTYCZNE ORAZ PRZEMIANY ELEMENTÓW I UKŁADÓW OGRODOWYCH

Trakt Królewski jest najstarszym, najważniejszym i najpiękniejszym traktem komunikacyjnym Warszawy. W dzisiejszej przestrzeni, określonej zróżnicowaną architekturą, zapisana jest cała historia miasta i kolejne etapy jego rozwoju, począwszy od utrwalonego przebiegu dawnego gościńca, który wyznaczył miejsce lokowania pierwotnego grodu. W strukturę przestrzenną Traktu wpisana jest także roślinność, która odegrała niebagatelną rolę w tworzeniu jej historycznego kształtu, a i dzisiaj stanowi o charakterze i klimacie zabytkowej ulicy.

Dzieje przekształceń elementów i układów ogrodowych wiążą się bezpośrednio z burzliwą historią Traktu Królewskiego, będącą obrazem losów Warszawy i całego kraju. Na przestrzeni swego istnienia Trakt był świadkiem wielu dramatycznych wydarzeń, chwil narodowej rozpacz i entuzjastycznej radości. Tu odbywały się wielkie manifestacje patriotyczne w czasach utraty niepodległości, tu toczyły się bohaterские walki o jej odzyskanie. Tu witano władców i wielkich tego świata. Tu koncentrowało się życie polityczne, artystyczne i zwykła codzienność. To prawdziwy kręgosłup miasta w szerokim znaczeniu. Współczesny Trakt nadal wyznacza przestrzeń niezmiennie ważną, centralną w życiu miasta i państwa. Jest to zarazem miejsce, gdzie można jeszcze odnaleźć klimat dawnej Warszawy, która po zawieruchach XX wieku odeszła już na zawsze.

Przebieg Traktu Królewskiego wyznaczył istniejący za Książąt Mazowieckich szlak handlowy pomiędzy Czerskiem a Zakroczymiem tzw. *Trakt Czerski*, wiodący obok XIII-wiecznego grodu w Jazdowie. Przebiegał równolegle do Wisły, po koronie skarpy wiślanej. Trakt początkowo łączył główne miasta Mazowsza - Płock i Czersk, następnie połączył Warszawę z Krakowem. Na odcinku warszawskim szlak wyznaczył kierunek rozwoju miasta - począwszy od siedziby władcy, w kierunku południowym rozwijały się przedmieścia, stopniowo włączane w granice Warszawy. Rozciągały się tu grunty książęce, przekształcone później w folwarki, następnie lokalizowano tutaj kościoły i zespoły klasztorne, wreszcie prywatne rezydencje królewskie, magnackie i szlacheckie.

3.1. Przekształcenia do końca XVII w.

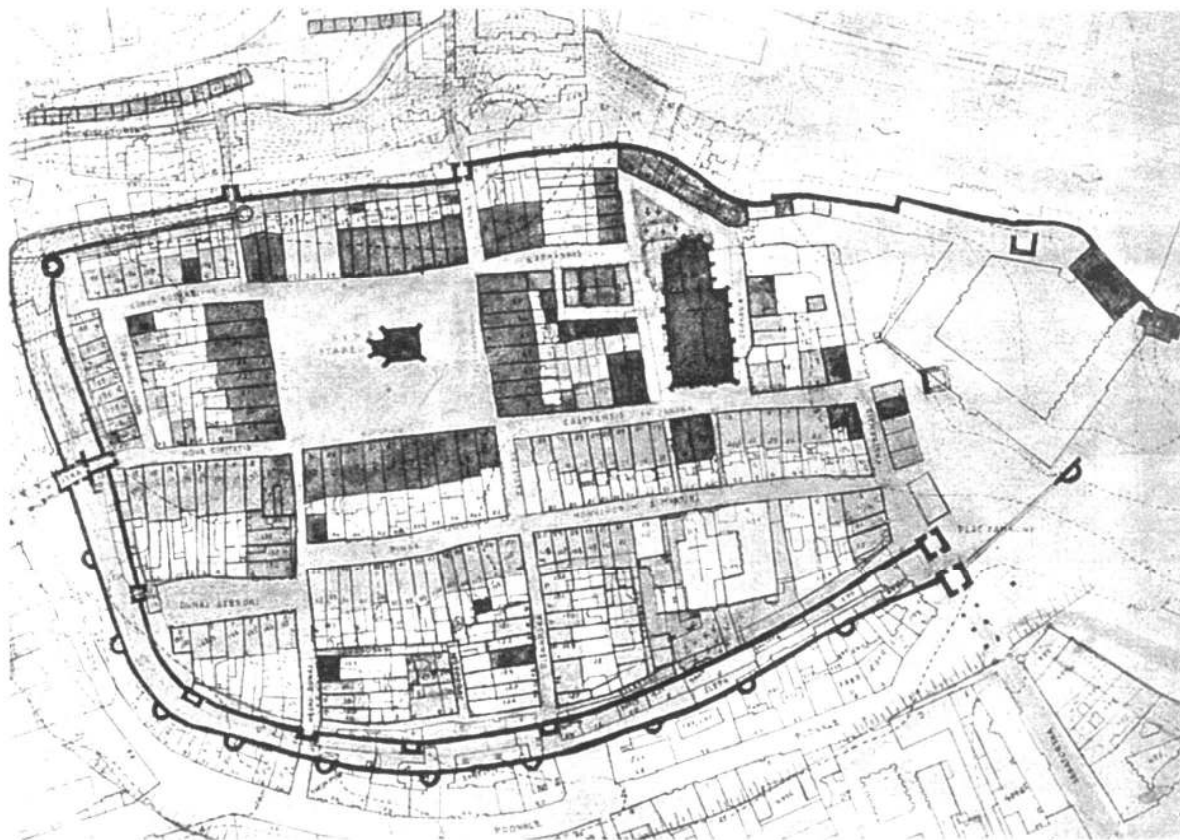
Okres od **XIII w. do końca XVI w.** to czas formowania się Starej Warszawy i ustalania się struktury urbanistycznej miasta. Około 1600 r. Stare Miasto jest już całkowicie ukształtowanym organizmem miejskim ze zwartą zabudową, otoczonym podwójną linią murów obronnych, poprzedzonych fosą.

Od **XIV w.** wokół niego rozwijają się przedmieścia⁵ (m.in. na południu, za *Bramą Krakowską*, powstaje *przedmieście Czerskie* zwane następnie *Krakowskim*⁶), których

⁵ Przedmieścia powstały na terenach przy Starej Warszawie, które na początku XIV w. podzielone zostały na włóki, pasami o szerokości 150 m, równoległymi do Wisły (Putkowska 1991).

⁶ Od XV w. teren ten stopniowo przekształcał się w szeroki plac postojowy, zwany *Rynkiem Przedmiejskim*, później *Bernardyńskim* a następnie *Szerokim Krakowskim Przedmieściem* (Lewicka 1993).

granice wyznaczyły utworzone w **1621 r.** fortyfikacje obronne - wały z bastionami otoczone fosą (Putkowska 1991).

Ryc. 1. Warszawa, ok. 1600. Rekonstrukcja planu Starej Warszawy wg S. Żaryna

Do **końca XVI w.** na terenie dzisiejszego Krakowskiego Przedmieścia zachodzą istotne zmiany – powstają pierwsze kościoły, klasztory, pałace i kamienice mieszczańskie (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Już na przełomie XIV i XV w. na terenie dzisiejszego Uniwersytetu istniał folwark książęcy z dworem i ogrodem. Tereny położone za ul. Bednarską i przy ul. Trębackiej książę mazowiecki, Janusz Starszy, w 1402 r. wydzielił jako uposażenie kolegiaty warszawskiej - powstał tu Dwór Kapitulny dziekana i proboszcza kolegiaty. W XV w. wybudowano kościół Św. Anny oraz klasztor oo. Bernardynów. Przed 1505 r. wzniesiono kaplicę drewnianą będącą zaczątkiem kościoła Św. Krzyża. Do połowy XVI w. istniały tu liczne drewniane domy zamożnych kupców i rzemieślników, stopniowo wykupywane i zastępowane przez renesansowe dwory magnatów i bogatej szlachty. Pod koniec XVI w. w pobliżu ul. Bagińskiego wybudowano skład soli - żupę (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Pod koniec swego panowania Zygmunt August, przebywając w Warszawie, oprócz siedziby na Zamku miał do swojej dyspozycji także dwór drewniany na Krakowskim Przedmieściu oraz rezydencję w Ujazdowie (Putkowska 1991).

Koniec XVI w. oraz cały wiek XVII to okres o szczególnym znaczeniu – następuje przeobrażanie się prowincjonalnego, średniej wielkości miasta w stolicę wielkiego państwa (Putkowska 1991).

W związku z przeniesieniem stałej siedziby króla do Warszawy, do połowy XVII wieku na Krakowskim Przedmieściu dokonywały się dalsze, istotne przekształcenia. W **1620 r.** Zygmunt III wyznaczył jego **przestrzenne zakończenie** – na granicy przedmieść wybudowano kaplicę Moskiewską, mauzoleum carów Szujskich (Putkowska 1991)⁷.

W tym okresie powstały pierwsze pałace (Kazanowskiego, hetmana Koniecpolskiego oraz Władysława IV – zwany później Kazimierzowskim), klasztory (karmelitów, karmelitanek, wizytek) oraz murowane kamienice mieszczańskie⁸ (*Encyklopedia Warszawy* 1975). W 1655 r. stało tu ok. 50 domów, większość drewniana, parterowa lub 2-kondygnacyjna z poddaszem (Szymanowska 1972).

Ważnym wydarzeniem było wystawienie przez króla Władysława IV, w bezpośrednim sąsiedztwie Bramy Krakowskiej, **kolumny Zygmunta III Wazy (24 listopada 1644 r.)**. W celu wyeksponowania pomnika utworzono niewielki plac, który oczyszczono z chaotycznej, drewnianej zabudowy. Ten moment można uznać za **początek wyodrębniania się przyszłego placu Zamkowego** (Lewicka 1993).

Kolumna Zygmunta była **pierwszym świeckim pomnikiem**, który stanął na otwartej przestrzeni. Miała pełnić określone funkcje – upamiętniać czyny wojenne obu Wazów i podnosić prestiż majestatu króla.

Pomnik był dziełem 4 osób: Augustyna Locciego, będącego głównym konsultantem królewskim i autorem usytuowania pomnika, Constantino Tencallo, projektodawcy monumentu, Clemente Molli, rzeźbiarza, autora posągu, Daniela Tyma, ludwisarza, autora odlewu posągu, tablic pamiątkowych i innych ozdób. Koncepcja architektoniczna kolumny jest charakterystyczna dla włoskiego wczesnego baroku. Zwyczaj wznoszenia kolumn z umieszczonymi na ich szczycie figurami Chrystusa, Madonny lub świętych rozpowszechnił się w XVII w. we Włoszech, Hiszpanii, Austrii, Czechach; również w Polsce wznoszono niewielkie kolumny sakralne (Szymanowska 1972), m.in. w 1643 r. przy kościele Św. Anny w Warszawie⁹ (Kaczmarzyk 1984).

Świecka kolumna z postacią króla była w tamtym czasie z pewnością niewątpliwą rewelacją, także dzisiaj pozostaje jednym z najciekawszych europejskich pomników. Na stałe wpisała się w krajobraz Warszawy pozostając jednym z jej najważniejszych symboli.

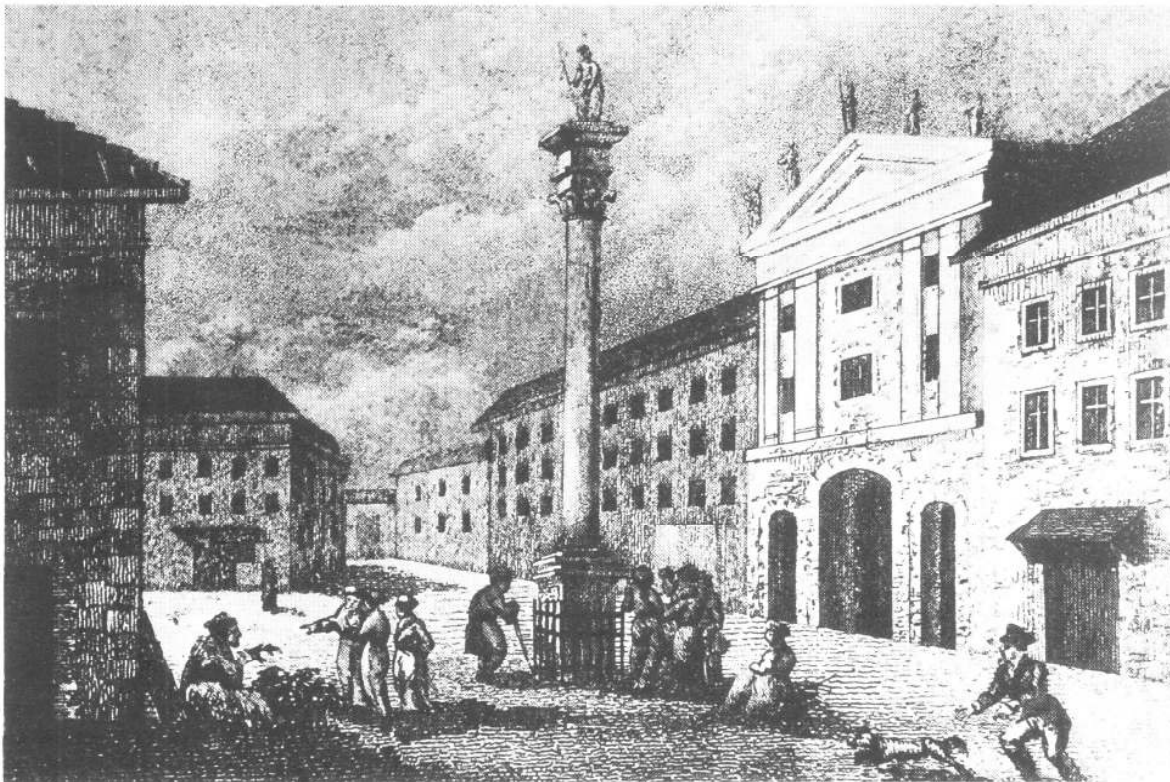
Tak wspaniały monument wymagał z pewnością wyjątkowego usytuowania, wybór miejsca w pobliżu Bramy Krakowskiej nie był zatem przypadkowy. Była to główna brama prowadząca do miasta, gdzie zbiegały się 2 główne trakty: południowy, prowadzący z Krakowa i zachodni, w kierunku Woli, gdzie odbywały się elekcje królów. Przed bramą, na Rynku Bernardyńskim odbywały się ceremonie powitania królów, wjeżdżających po koronacji w Krakowie oraz ceremonie przyjmowania przez królów hołdów od lenników (Lewicka 1993). Ponadto reprezentacyjny charakter tego miejsca podkreślała bliskość Zamku Królewskiego. Usytuowanie w pobliżu Wisły zapewniało także dobrą widoczność od strony rzeki i odległej perspektywy drugiego brze-

⁷ W 1668 r. grobowiec Szujskich wraz z otaczającym go terenem król Jan Kazimierz przekazał we władanie oo. Dominikanom Obserwantom – powstał tu kościół i klasztor (Librowicz 1994).

⁸ Dane o pierwszej kamienicy pochodzą z 1621 r. (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

⁹ Panoramę Warszawy z ok. 1750 r. z wyeksponowaną kolumną na dziedzińcu kościelnym przedstawia obraz z kościoła we wsi Zamarte koło Chojnic (Kobielski 1984). Monument istnieje do dzisiaj.

gu. Wybrane miejsce otaczała zabudowa niejednolita i chaotyczna w postaci monumentalnych budowli, parterowych domów, głównie drewnianych i zabudowań gospodarczych. Wybór kolumny jako formy pomnika był więc najodpowiedniejszy dla tego otoczenia. Kolumna Zygmunta stała się dominującym akcentem przestrzennym tej części miasta (Szymanowska 1972), a w efekcie trwałą dominantą krajobrazową najstarszej części Traktu aż do czasów współczesnych.

Ryc. 2. Kolumna Zygmunta III Wazy na tle Bramy Krakowskiej. 1795, akwaforta wg rysunku Anny z Tyszkiewiczów Wąsowiczowej, ryt. I. Duvivier

Od XVI w. do połowy XVII w. rozwój nowego osadnictwa dokonywał się także na przedłużeniu Krakowskiego Przedmieścia wzdłuż drogi prowadzącej do Ujazdowa¹⁰. Tereny wokół **Nowego Świata** (taka nazwa pojawiła się ok. poł. XVII w.) zamieszkiwała głównie ludność rolnicza, ogrodnicy, rzemieślnicy a zabudowę stanowiły niewielkie drewniane domki (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Wielkie zniszczenia przyniosła Warszawie wojna szwedzka **1655-1657**. Teren wokół kolumny Zygmunta został poważnie zniszczony, sam monument nie doznał większych uszkodzeń. Odbudowa całego miasta (zabudowa zniszczona była w 60%) trwała prawie 10 lat.

Prace związane z odbudową murów i bram (Bramę Krakowską przykryto wówczas czterospadowym dachem) zakończono w 1662 r. (Szymanowska 1972). Na Trakcie m.in. dokonano barokowej przebudowy kościoła Św. Anny (*Encyklopedia Warszawy*

¹⁰ W tym czasie po obu jej stronach założono *jurydyki* – najstarszą w 1539 r. (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

1975) oraz odbudowano kościół Św. Krzyża (wg proj. J.S. Belottiego) (Mórawski, Głębocki 1996).

W wyniku żywiołowego ruchu budowlanego, teren wokół pomnika utracił wszelkie walory estetyczne. Dopiero za panowania króla Jana III Sobieskiego zwrócono uwagę na uporządkowanie otoczenia kolumny.

Na mocy uchwały Sejmu z 1685 r. przystąpiono do naprawy dróg i kanałów miejskich, w wyniku czego przebudowano Bramę Krakowską w 1694 r. (Szymanowska 1972). Autorem projektu przebudowy był Tylman z Gameren, który nadał jej wygląd barokowej fasady (Pułkowska 1991). W ten sposób uzyskano monumentalne tło dla kolumny a główny wjazd do miasta zyskał właściwą oprawę architektoniczną.

Z osobą króla Jana III wiąże się istnienie w tej części Traktu jeszcze jednego ważnego przestrzennie elementu. W **1683 r.** Józef Szymon Belotti, architekt pozostający na usługach króla, wystawił **figurę Matki Boskiej Passawskiej**.

Wykonał ją w podzięcie za cudowne ocalenie swojej rodziny w czasie wielkiej zarazy (1677-1679) oraz na pamiątkę słynnej wiktorii wiedeńskiej. Wzorem dla jego dzieła była Madonna spod Passawy nad Dunajem, opiekunka od zarazy (Kwiatkowsky 1998).

Belotti umieścił figurę w najbardziej reprezentacyjnym miejscu na Szerokim Krakowskim Przedmieściu dzięki ówczesnemu burmistrzowi Warszawy, Dawidowi Zappio. Statuę usytuowano na osi kolumny Zygmunta na szerokiej w tym miejscu ulicy, przez co stała się elementem większej kompozycji przestrzennej. Figura ustawiona w tak ważnym punkcie miasta nabrała charakteru **publicznego pomnika** (Głębocki 1990, Kwiatkowsky 1998). (ryc. 16)

Opisane dzieje dotyczą jedynie architektonicznych przekształceń Traktu, bowiem **do końca XVII w. w obrębie jego miejskiej części nie pojawiły się jeszcze żadne elementy roślinne**. Wynikało to z faktu, że roślinność w mieście istniała jedynie w granicach ogrodów, stanowiąc oprawę rezydencji (ogrody ozdobne) lub służąc do celów gospodarczych (ogrody użytkowe) ¹¹. Przedstawiony okres miał jednak zasadnicze znaczenie w kształtowaniu się przestrzeni miasta, w której stopniowo, w następnych wiekach, znajdzie się miejsce także dla różnorodnych form szaty roślinnej.

¹¹ Rozległe założenia rezydencjonalne z ogrodami i zwierzyńcami istniały na terenach podmiejskich (np. rozbudowany ok. 1575 r. przez Annę Jagiellonkę Ujazdów, wzorowany na włoskich rezydencjach podmiejskich). W XVII w., po przeniesieniu siedziby króla z Krakowa do Warszawy, ze względu na ograniczoną powierzchnię w obrębie miasta, w jego pobliżu powstawały kolejne reprezentacyjne rezydencje królewskie (dalsze przekształcenia rezydencji królewskiej w Ujazzdowie, przekształcenie skromnego dworu Anny Wazówny przy Krakowskim Przedmieściu na willę królewską (późniejszy Pałac Kazimierzowski), dwór myśliwski w Nieporęcie, następnie Wilanów Sobieskiego, Marywil i Marymont Marii Kazimierzy, skromny dwór na Solcu przy gościńcu prowadzącym w stronę Czerniakowa, wreszcie myśliwski pawilon na Kępie, usytuowany na wprost dworu soleckiego po drugiej stronie Wisły). Rezydencje podmiejskie służyły dla podkreślenia prestiżu monarchy ale również do wypoczynku – odwiedzano je dla „przewietrzenia się” i urządzania polowań. Wzorem króla podobne rezydencje zakładała magnateria i bogata szlachta (rezydencje przy mieście np. pałac Kazanowskiego, Koniecpolskiego czy Radziejowskiego na Krakowskim Przedmieściu, pałac Ossolińskiego; rezydencje pod miastem np. Gnińskiego na Tamce i dalej: Bielińskich w Otwocku Wielkim, Belweder Pałca, później wraz z Ujazzdowem jako rezydencja Lubomirskiego, który był także właścicielem folwarku z dworem w Czerniakowie) (Pułkowska 1991).

3.2. Przekształcenia w XVIII wieku

Początek XVIII w. to wojna północna (1708-1712), zaraza i zniszczenia dotyczące Warszawy. W kolejnych dziesięcioleciach następuje stopniowa stabilizacja, która owocuje dalszym rozwojem miasta i Traktu Królewskiego.

Wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia pojawiają się nowe gmachy (m.in. 1737-40 pałac Denhoffów, później Czartoryskich; 1727-62 kościół ss. Wizytek), część istniejących zostaje przebudowana w nowym duchu (m.in. 1726-54 przebudowa kościoła Św. Krzyża - Józef i Jakub Fontanowie przy udziale J.J.D. Jaucha wzniesli barokową fasadę z dwiema wieżami; 1761-83 dobudowano kamienną fasadę kościoła oo. Karmelitów; 1786-88 przebudowano kościół Św. Anny). W połowie XVIII w. wybrukowano ulicę, co miało ogromne znaczenie dla jej dalszego rozwoju. W czasach stanisławowskich Krakowskie Przedmieście było najokazalszą ulicą Warszawy: znajdowało się tu 12 pałaców i 75 kamienic (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

W XVIII w. następował dalszy rozwój miasta w kierunku południowym. Stopniowo **kształtowała się przestrzeń Nowego Świata**.

Do połowy XVIII w. utworzono tutaj nowe jurydyki: Tamka, Aleksandria, Bożydar-Kawęczyn, Ordynacka, których ratusze znajdowały się przy Nowym Świecie (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

W tym okresie Nowy Świat nadal pozostawał drogą podmiejską. „...Jeszcze w 1754 od rogu teraz Ś-to Krzyskiej ulicy, po prawej stronie, same tylko widać było pola zbożem zasiane, ulica zaś przed kościołem Św. Krzyża niebrukowana, sławną była topieliskiem dla koni..” – pisał Magier, kronikarz Warszawy, w „*Estetyce miasta Warszawy*” (Zb. Przyb. tom IX, s. 258-271).

W połowie XVIII w. ulicę wybrukowano. W 2 połowie XVIII w. wzniesiono 7 pałaców m.in. Sanguszków, 2 pałace Branickich, Sułkowskiego zwany Nowym Sułkowem, Pałacyk Oleja - własność bankiera J. Ollier'a (Jaroszewski 1977). W tym okresie bankier F. Cabrit założył ogród rozrywkowy Vauxhall czyli Foksal (Jaroszewski 1987). W 1784 r. istniały już 23 niewielkie kamienice, poza tym nadal znajdowały się tu głównie drewniane dworki i domy mieszkalne (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Do **końca lat 80-tych** wykrystalizowało się **zakończenie Nowego Świata** czyli **Rozdroże Złotych Krzyży** (dzisiejszy **pl. Trzech Krzyży**)¹².

W latach 1770-1787 dokonano regulacji placu i założono targowisko. W tym okresie wybudowano pałacyk Merliniego i drewniane domy (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Już w **1752 r.** w sąsiedztwie stojących tu **krzyży kalwaryjskich** ustawiono **figurę św. Jana Nepomucena**. Ufundował ją Franciszek Bieliński, marszałek wielki koronny, inicjator i działacz *Komisji Brukowej*¹³, zajmującej się uregulowaniem i wybrukowaniem

¹² Już w początkach istnienia Warszawy zbiegały się tu trakty prowadzące z Solca i Ujazdowa, Mokotowa i Puław w stronę Starej Warszawy i Grzybowa, dalej do Sochaczewa i Wyszogrodu. Ich przebieg zachował się w istniejących dzisiaj ulicach: Książęcej, Wiejskiej, Mokotowskiej i Brackiej.

Nazwa placu kilkakrotnie ulegała zmianie: *Rozdroże Złotych Krzyży, Plac Pod Figurami, Plac Św. Aleksandra, Plac Trzech Krzyży* (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

¹³ Skuteczny w swych działaniach marszałek Bieliński kierował Komisją w latach 1742-66. Jego następcami byli: w latach 1767-83 marszałek wielki koronny Stanisław Lubomirski, w latach 1783-93 marszałek wielki koronny Michał Jerzy Mniszech – za jego sprawą w 1784 r. zaistniały na ulicach wydzielone pasy dla pieszych (Gajewski 1979).

ulic miejskich, uregulowaniem ścieków, zakładaniem kanalizacji oraz oświetleniem miasta. Wystawienie figury zakończyło porządkowanie tej części Warszawy (Głębocki 1990).

Statua św. Jana Nepomucena oraz kolumny z krzyżami stojące bezpośrednio w nawierzchni placu, bez formalnego wydzielenia, stanowiły główne dominanty w otwartej przestrzeni placu, które w przyszłości okazały się najbardziej trwałymi elementami przestrzennymi późniejszego pl. Trzech Krzyży.

Ryc. 3. *Widok Nowego Świata*. 1785 lub 1786, akwarela Zygmunta Vogla

Wiek XVIII to okres rozwoju Warszawy, dla którego ogromne znaczenie miały realizacje wielkich koncepcji urbanistycznych - wyznaczyły kierunek dalszego rozwoju miasta i pozostawiły trwałe ślady w jego krajobrazie. Zgodnie z panującymi trendami epoki, kolejni władcy stworzyli układy przestrzenne, które znacząco wpłynęły na dzisiejszy kształt Traktu Królewskiego.

3.2.1. Czasy saskie

Na początku wieku król August II zainicjował powstanie tzw. **Osi Saskiej**, będącej urbanistyczną konsekwencją budowy nowej siedziby króla na terenie dawnej rezydencji Jana Andrzeja Morsztyna, dawnego dworzanina króla Jana Kazimierza (Charazińska 1979). Oś Saska tworzyła wielkoprzestrzenną kompozycję, która spięta całe miasto: w kierunku zachodnim wybiegała w tereny rolnicze ówczesnej Woli, w kierunku wschodnim widokowo sięgała (przez Krakowskie Przedmieście, skarpę, Wisłę) dalekiego brzegu Pragi (Kłosek-Kozłowska 2001). Oś pałacu i Ogrodu Saskiego, biegnąca prostopadłe od Krakowskiego Przedmieścia w kierunku zachodnim, na trwałe wyznaczyła jedną z najważniejszych perspektyw widokowych Traktu Królewskiego. Niezmiernie istotnym momentem w dziejach Traktu było wytyczenie **Drogi Kalwaryjskiej** w linii prostej od Rozdroża Złotych Krzyży do kościoła w Ujazdowie¹⁴ (F.M. Sobieszczański (w:) Zb. Przyb. tom V, s. 8-9), co spowodowało **ostateczne ukształtowanie przebiegu Traktu Królewskiego**.

¹⁴ Drewniany niewielki kościółek został wzniesiony w 1594 r. przez Annę Jagiellonkę po zniszczeniu przez powódź kościoła na Solcu. Pełnił funkcję kościoła parafii *jazdowskiej* (Szenic, Chudek 1955).

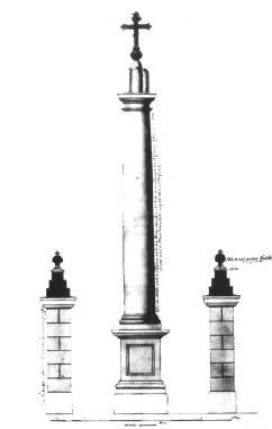
Od 1720 r. tereny te dzierżawił król August II i to on właśnie był inicjatorem tego przedsięwzięcia. Drogę przeprowadzono na gruntach Ujazdowa w latach **1724-31**. Rozpocznęła się *3 kolumnami ze złożonymi krzyżami* (2 z nich istnieją do dzisiaj) usytuowanymi na rozdrożu traktów wychodzących z miasta. Droga miała formę **zadrzewionej prostej alei** o długości 2 km, wzdłuż której wybudowano 28 *kaplic Męki Pańskiej* po jej zachodniej stronie (*Encyklopedia Warszawy* 1975; 1994). Były to kaplice murowane, „...każda ze stosownym wyobrażeniem i napisem do męki Zbawiciela odnoszącymi się...” (F.M. Sobieszczański (w:) Zb. Przyb. tom V, s. 8-9). Wzorowane były na stacjach istniejących na Górze Kalwaryjskiej (Golgocie) w Jerozolimie. Rozmieszczone zostały w regularnych odstępach co 90 m (Szwankowski 1963).

Przed Belwederem droga skręcała w dół pod skarpę i prowadziła do wzniesienia nazwanego *Górą Kalwaryjską* (obecnie w Ogrodzie Botanicznym). Znajdowały się tu 3 krzyże i okazała główna *kaplica Grobu Pańskiego*, wzorowana na jerozolimskim kościele Św. Grobu, wewnątrz której znajdowała się grota z marmurową figurą Chrystusa (obecnie w kościele Św. Aleksandra) (*Encyklopedia Warszawy* 1994).

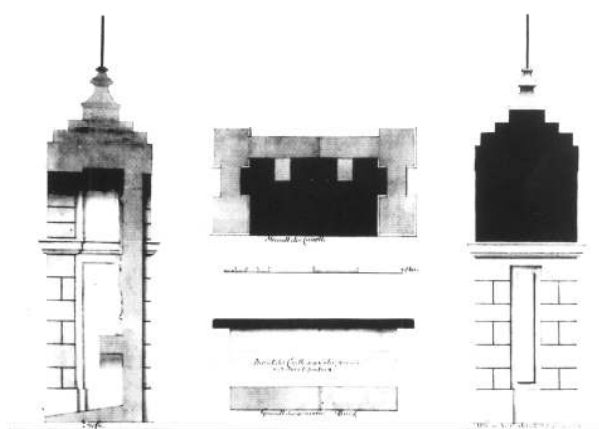
Autorem projektu rozplanowania przestrzennego oraz wszystkich elementów architektonicznych (kolumn z krzyżami rozpoczynających Drogę Kalwaryjską i krzyży na jej zakończeniu, kaplic pasyjnych oraz kaplicy Grobu Pańskiego) był J.J.D. Jauch (rysunki ze Zbiorów Drezdeńskich - fotokopia G. Pl. , MHW).

Na Drodze Kalwaryjskiej odbywały się nabożeństwa z udziałem króla we wszystkie piątki wielkiego postu, a w Wielki Piątek przed Wielkanocą – niezmiernie uroczysta procesja, w której uczestniczył król oraz licznie zgromadzeni mieszkańcy miasta. Obchody kończyły iluminacje świetlne wieczorem w Wielką Sobotę (F.M. Sobieszczański (w:) Zb. Przyb. tom V, s. 8-9).

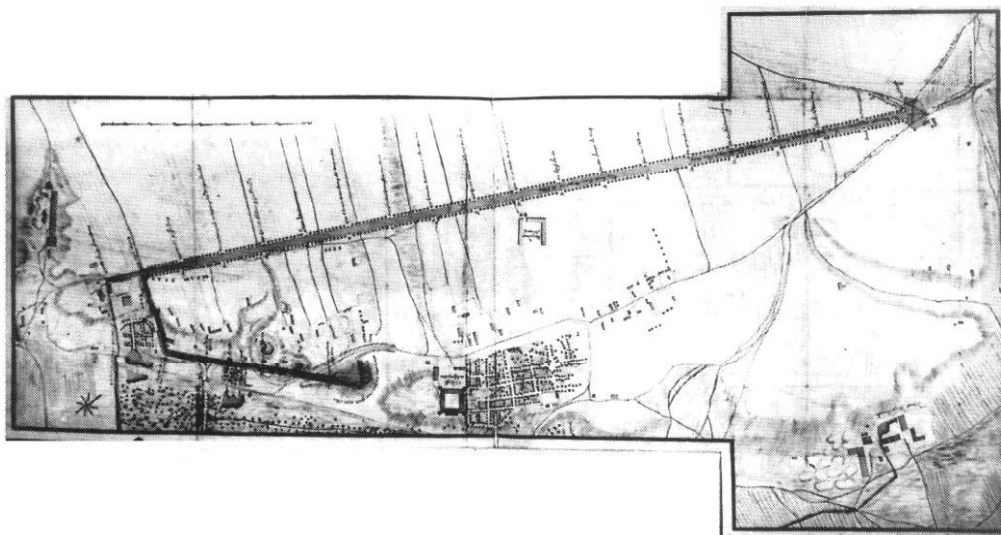
Okolo **1770 r.** niszczące kaplice rozebrano (*Encyklopedia Warszawy* 1975; 1994), a Droga Kalwaryjska w dotychczasowej postaci przestała istnieć. Kaplicę Grobu Pańskiego ostatecznie rozebrano w 1791 r. z powodu „...usuwającej się pod nią coraz bardziej ziemi...” (F.M. Sobieszczański (w:) Zb. Przyb. tom V, s. 9).

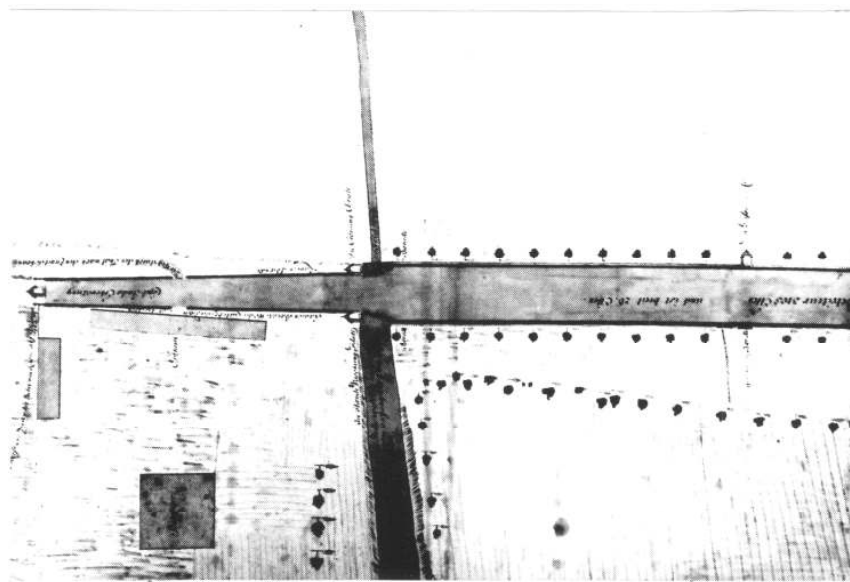
Ryc. 4. Jedna trzech kolumn z krzyżami rozpoczynających Drogę Kalwaryjską oraz słupek ogrodzenia. 1731, J.J.D.Jauch

Ryc. 5. Rzut poziomy, przekrój poprzeczny, elewacja boczna oraz rzuty ławek kaplicy pasyjnej. 1731, J.J.D. Jauch

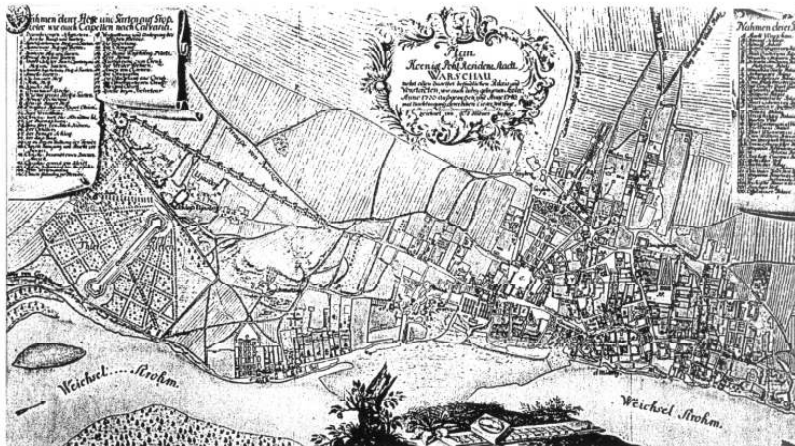
Ryc. 6. Plan sytuacyjny Drogi Kalwaryjskiej z oznaczeniem kaplic pasyjnych. 1731, J.J.D. Jauch

Ryc. 7. Fragment Drogi Kalwaryjskiej - od kaplicy Biczowania do kościoła Ujazdowskiego. 1731, J.J.D. Jauch

Przebieg Drogi wraz z jej strukturą przestrzenną (usytuowanie kaplic pasyjnych, za-
drzewienie) obrazuje tzw. *plan Hübnera* z **1740 r.** (MHW) – jest to prosta **aleja poje-
dyncza** (z 1 rzędem drzew po każdej stronie drogi), biegnąca od dzisiejszego pl.
Trzech Krzyży do Belwederu. Taki układ przedstawia także rysowany odręcznie *plan*
majora Wernecka z **1732 r.** (MHW), a przede wszystkim późniejszy *plan Tirregaille'a* z
1762 r. (MHW), który wykonano na podstawie pomiarów miasta (na zlecenie Komisji
Brukowej). Rozmieszczenie wzdłuż Drogi poszczególnych kaplic przedstawia *plan Hi-
ża i Jędrzejowskiego*, wyd. w **1771 r.** (BUW, Gab. Rycin; fotokopia MHW), z tym, że
Drogę aż do Belwederu ramuje **podwójny rząd drzew**. Jest to zapewne przedstawi-
enie jednego z etapów późniejszego przekształcania Drogi Kalwaryjskiej w aleję ukła-
du stanisławowskiego w okresie między rokiem 1766 (gdy rozpoczęto zakładanie

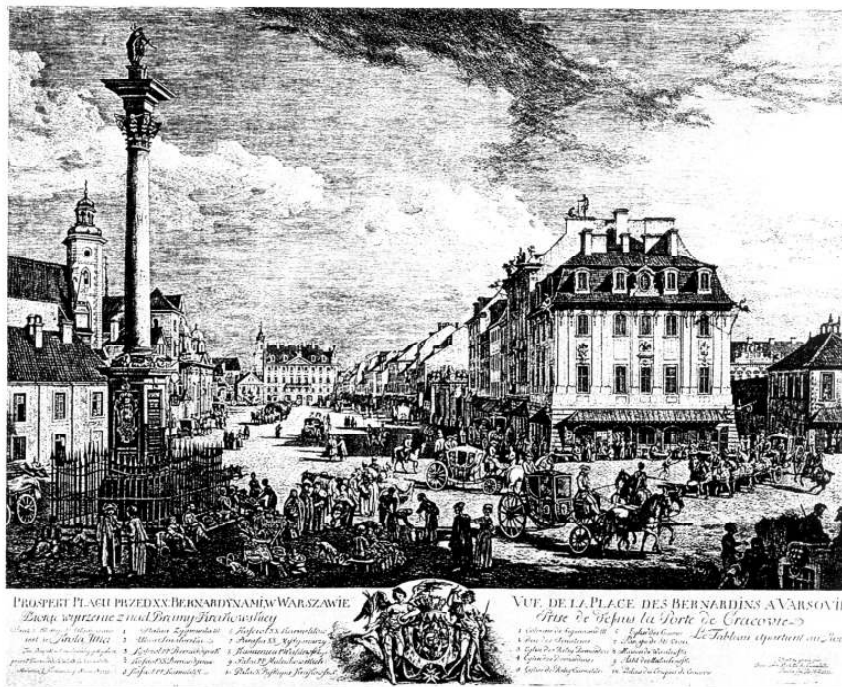
nowego podwójnego zadrzewienia wzdłuż głównych alej) a 1770 (gdy rozebrano kalwaryjskie kaplice).

Ryc. 8. Przebieg Drogi Kalwaryjskiej na tle miasta. Fragment planu Warszawy C.F. Hübnera, 1740

3.2.2. Czasy stanisławowskie

W czasach panowania ostatniego króla Stanisława Poniatowskiego, w obrębie miejskiej części Traktu Królewskiego nie zaszły praktycznie większe zmiany dotyczące szaty roślinnej. Stan ówczesnego placu przed Bernardynami przedstawia rysunek P. Riccaud de Tirregaille'a „*Krakowskie Przedmieście ok. 1760 r.*” (neg. IS PAN (w:) Sobieszczański, PIW 1974) – otwartą przestrzeń Szerokiego Krakowskiego Przedmieścia, ograniczoną zwartą zabudową, akcentując usytuowane na przeciwległych krańcach 2 dominanty: wyniosła kolumna Zygmunta i figura MB Passawskiej. W tym okresie na ulicy **nie pojawiają** się jeszcze żadne **elementy roślinne**.

Ryc. 9. Prospekt Placu przed XX Bernardynami w Warszawie. 1771, akwaforta Bernardo Bellotto zw. Canaletto

Pierwsza zmiana nastąpiła po powstaniu niewielkiego wygradzonego aneksu przed cofniętym w stosunku do 2 sąsiednich gmachów budynkiem klasztoru Bernardynów. Aneks wypełniła **grupa drzew i krzewów w układzie pasowym**, przez co uzyskano wyrównanie pierzei ulicznej. Był to prawdopodobnie **pierwszy** tak wyraźny **akcent roślinny** w tej części Traktu, ukształtowanej całkowicie przez architekturę (obraz Bernardo Bellotto zw. Canaletto „*Krakowskie Przedmieście w stronę kolumny Zygmunta i Bramy Krakowskiej*”; neg. 39234 IS PAN); **1785**, Z. Vogel, akwarela, neg. 39168 IS PAN). Grupa nie pozostała tu zbyt długo. Pod koniec XVIII w. znajdowało się tu jedynie **samoćne drzewo**, przytulone do kościoła Św. Anny.

Ryc. 10. *Widok Krakowskiego Przedmieścia w Warszawie*. 1795, akwarela Zygmunta Vogla

Dalszą część Traktu (od Wąskiego Krakowskiego Przedmieścia do klasztoru dominikanów obserwatorów) kształtowała jedynie zabudowa, co dokumentuje m.in. obraz Canaletta pt. „*Widok Krakowskiego Przedmieścia spod kościoła dominikanów obserwatorów*” ((w:) Kwiatkowski 1989).

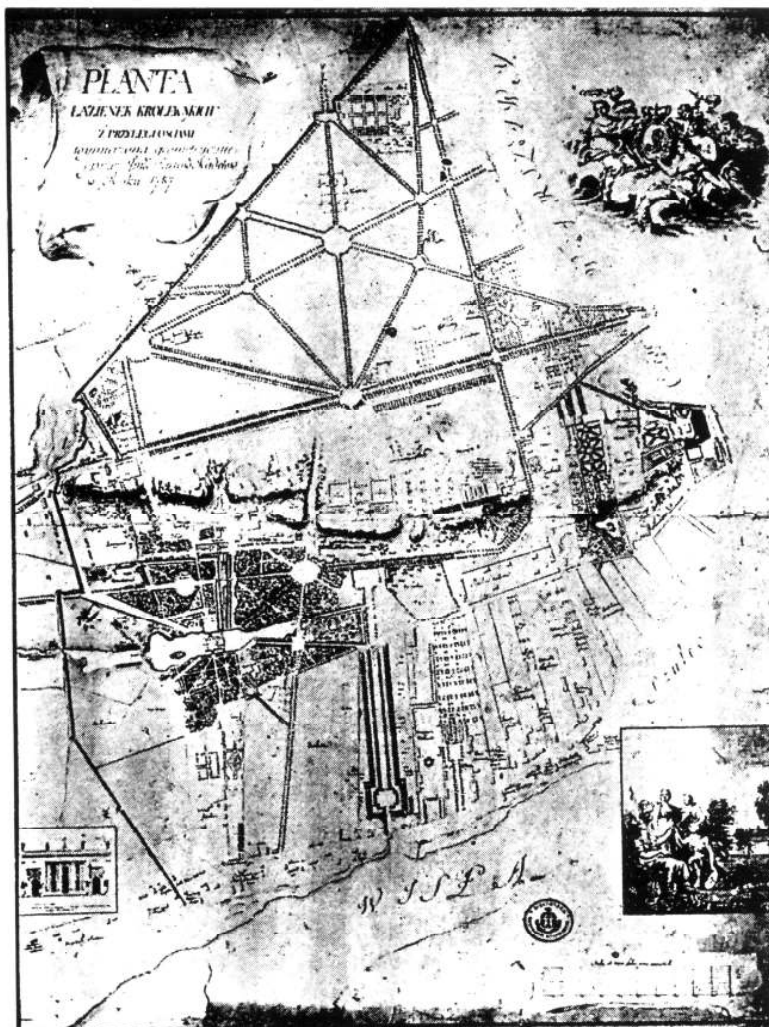
Najistotniejsze zmiany dokonały się bez wątpienia na odcinku od Rozdroża Złotych Krzyży do Ujazdowa. Król Stanisław August Poniatowski zainicjował realizację wielkiej koncepcji urbanistycznej tzw. **Osi Stanisławowskiej**. Autorem projektu rozwiązania przestrzennego układu był August Moszyński (Mórawski, Głębocki 1996).

Centralnym punktem założenia stał się Zamek Ujazdowski, sprzed którego wytyczono **promienisty układ zadrzewionych alej**, łączących rezydencję z miastem i innymi ośrodkami. Dawna Droga Kalwaryjska została włączona w obręb założenia jako jedna z alej, o tyle ważna, że wiążąca założenie ze Starą Warszawą (dolną część Drogi włączono do sieci alej w Łazienkach (*Encyklopedia Warszawy* 1994)). Jej szczególne znaczenie podkreślono wprowadzając **podwójne obsadzenie drzewami**¹⁵ czyli prze-

¹⁵ Podwójne nasadzenie zastosowano także dla podkreślenia drogi prowadzącej z pl. Na Rozdrożu w stronę Mokotowa jako ważnej drogi wyjazdowej (rys. J. Thomas „*Widok rogatek mokotowskich*”, ok. 1820 r., Zb. Graficzne ASP w Petersburgu (w:) Kwiatkowscy 1998).

kształcając dawną *aleję pojedynczą* w *aleję podwójną*. Pozostałe aleje miały charakter *alej pojedynczych*.

Sytuację przestrzenną Osi Stanisławowskiej szczegółowo przedstawia m.in. „Projekt założenia ogrodowo-urbanistycznego przy zamku Ujazdowskim w Warszawie z 1780r.”, będący fragmentem większego planu (Ciołek 1955).

Ryc. 11. *Planta Łazienek Królewskich z przyległościami, wymierzona geometrycznie przez Imci Panów Kadetów w Roku 1787* ((w:) Karczewski 1955; oryginał nie istnieje)

Pierwszy wschodni odcinek Osi zrealizowano jeszcze w latach 1720-1723. Wyznaczył go wielki kanał o długości 820 m, biegnący od pałacu na skarpie w stronę Wisły (Kicińska 2001). W latach **1766-1779** zrealizowano rozwinięcie części zachodniej, na którą składał się system alej z kolistymi placami. Aleja środkowa, znajdująca się na osi głównej zamku (tzw. *Droga Królewska* lub *Aleja Wolska* (Bernatowicz 1993)) została przedłużona aż do drogi wolskiej przy reducie Sowińskiego (długość odcinka – 5400 m) (Majdecki 1981). Na jej przecięciu z dawną Drogą Kalwaryjską, w **1768 r.** wytyczono **plac Na Rozdrożu**¹⁶ (Mórawski, Głębocki 1996), zamykając go kolistym **podwój-**

¹⁶ Nazwa placu **Na Rozdrożu** pojawiła się na planach ok. roku 1791. Przed rokiem 1784 droga ujazdowska otrzymała nazwę **Alea** (Szwankowski 1963). Pod koniec XIX w. obowiązywała nazwa: **Aleja Ujazdowska** (na odcinku: pl. Św. Aleksandra – pl. Na Rozdrożu) i **Aleja Belweder-**

nym rzędem drzew (*Schemat osi stanisławowskiej w Warszawie w 1787 r.* - oprac. w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (w:) Ciołek 1955).

Można zatem przyjąć, że od tego właśnie momentu rozpoczęło się stopniowe przekształcanie dawnej Drogi Kalwaryjskiej w aleję o nowej funkcji i innej formie. Aleja do Ujazdowa, teraz obsadzona 4 rzędami drzew, obejmowała 3 ciągi komunikacyjne: pas środkowy – przeznaczony dla ruchu kołowego i 2 ciągi piesze ujęte po bokach 2 nowymi zewnętrznymi nasadzeniami (Gajewski 1979).

W końcowym okresie realizacji osi stanisławowskiej droga ujazdowska była już w pełni ukształtowaną aleją, co dokumentuje obraz Bernardo Bellotto zw. Canaletto z ok. **1778 r.** „*Widok Łazienek*” (na pierwszym planie – drewniany kościółek, dalej pałac i oficyny boczne; po lewej stronie – aleja ujazdowska wysadzana **4 rzędami niewielkich drzew** (Kwiatkowski 1976)).

Do obsadzania alej wchodzących w skład założenia stanisławowskiego wykorzystano drzewa z gatunków powszechnie wówczas do tego celu stosowanych: głównie **lipy** (*Tilia sp.*) i **kasztanowce** (*Aesculus sp.*) (Majdecki 1993). Były to nasadzenia jednogatunkowe i mieszane np. *lipowo-kasztanowcowa Droga Królewska* (Szwankowski 1963) oraz *lipowa Aleja ujazdowska*, o której czytamy w „*Ogrodniku Polskim*” z 1890 r. (Nr 18, s. 423-424) za przytoczonym fragmentem „*Teoryi sztuki ogrodniczej*” C.C.L. Hirsfelda (wyd. Lipsk **1785**) opisującej m.in. park w Ujazzdowie: „... poza wzgórzem szeroka, **poczwórna aleja lipowa**, z obu stron obrzeżona sadami, prowadzi do brukowanego przedmieścia, zwanego Nowym Światem...”.

Stopniowe przekształcenia tej części miasta obrazują kolejne plany:

1/ plan Warszawy z **1772 r.** („*Plan de Varsovie*”, oprac. Rizzi Zannoni, MHW) przedstawia drogę do Ujazdowa (*Avenue de Ujazdow*) jako aleję o regularnym **1-rzędowym nasadzeniu drzew** na całej swej długości oraz jeszcze nieuregulowaną przestrzeń dzisiejszego placu Trzech Krzyży; na razie brak rozwinięcia układu alej sprzed pałacu w Ujazzdowie (podobna sytuacja na *planie Le Rouge’a* wyk. w latach 70-tych XVIII; zb. MHW);

2/ *plan Deutscha* z **1777 r.** (MHW) przedstawia stopniowo rozwijający się układ alej (m.in. główna oś prowadząca od Zamku Ujazdowskiego w kierunku północno-zachodnim, prostopadła do dawnej Drogi Kalwaryjskiej); wyrysowane aleje – w formie *alei pojedynczej*;

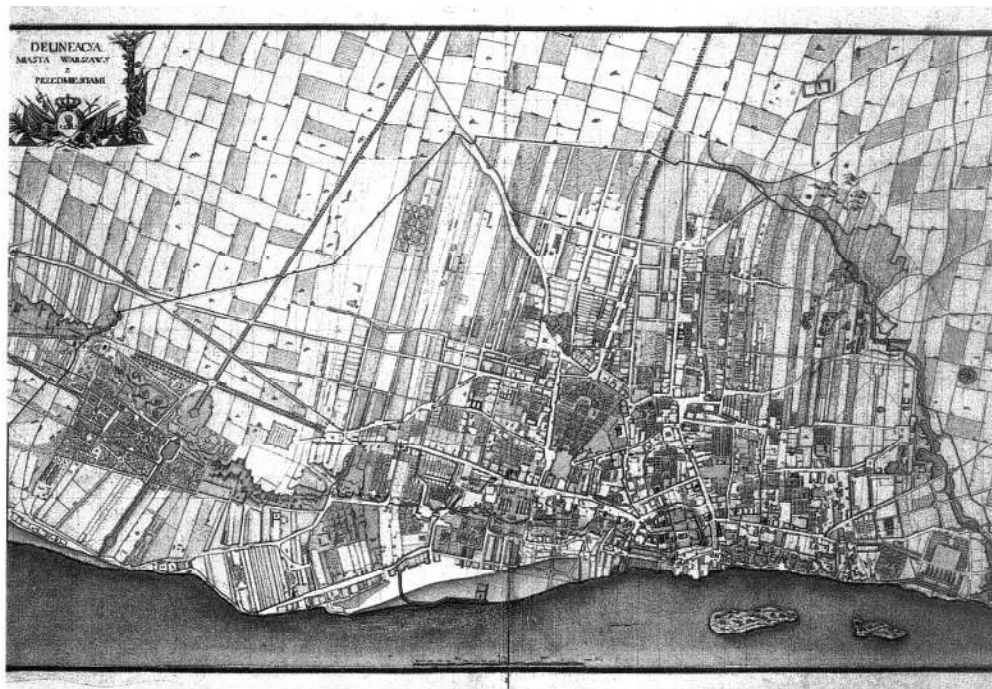
3/ *plan Hennequina* z **1779 r.** (MHW) – w pełni wykształcony układ przestrzenny Osi Stanisławowskiej; jedyny fragment układu zaakcentowany **podwójnym rzędem drzew** stanowi droga ujazdowska na odcinku od pl. Na Rozdrożu do dzisiejszej ul. Wilczej.

Warto wrócić tu do wspomnianego wcześniej *planu Hiza i Jędrzejowskiego* z 1771 r. bowiem istniejące 2 wersje tego planu przedstawiają drogę ujazdowską jako aleję z **podwójnym rzędem drzew** na całej długości (od placu Żółtych Krzyży do Belwederu), natomiast obrazują 2 różne rozwiązania przestrzenne placu Żółtych Krzyży. Może wskazywać to jedynie na koncepcyjne rozważania autorów w zakresie planowanych zmian placu i drogi ujazdowskiej. Aleję z 2-rzędowym nasadzeniem drzew na całej

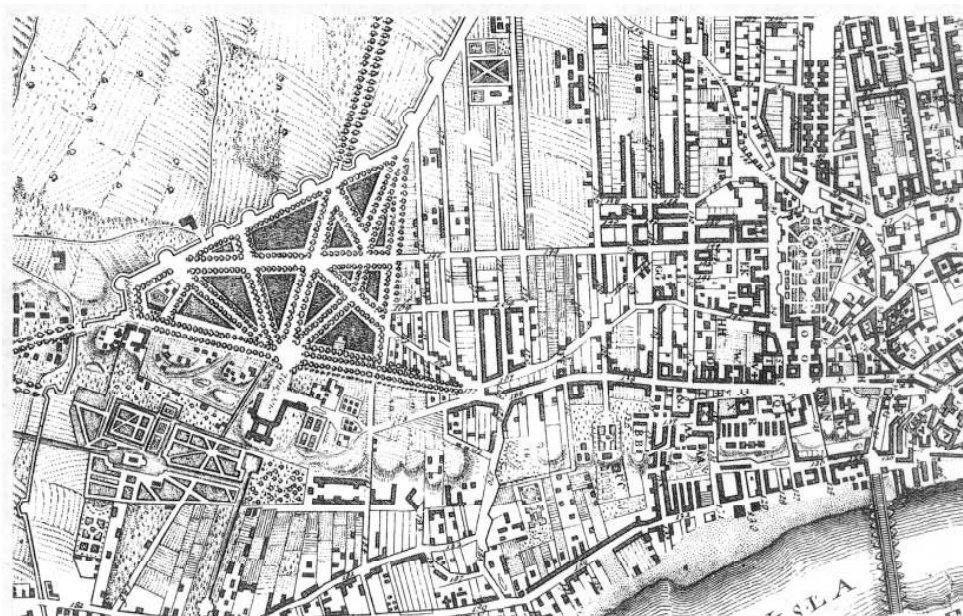
ska (pl. Na Rozdrożu – Belweder). W okresie międzywojennym (XX w.) obowiązywała już nazwa **Aleje Ujazdowskie** na całej długości.

długości przedstawia także jedna z wersji *planu Raucha* pochodząca z **1796 r.** (MHW).

Można więc założyć, że w początkach istnienia Alei jako Drogi Kalwaryjskiej, tj. **od 1724 r. do końca lat 60-tych** był to **układ pojedynczy** t.j. po jednym rzędzie drzew po obu stronach drogi (plany: *Hübnera* z 1740 r., oraz bardziej wiarygodny *Tirregaille'a* z 1762 r.) – **aleja pojedyncza**. W okresie kształtowania Osi Stanisławowskiej **od ok. 1768 r. do 1779 r.** stopniowo przekształcono ją w **układ podwójny** (4 rzędy drzew) (plan *Hennequin'a* 1779 r.) – **aleja podwójna**.

Ryc. 12. Kształtowanie się Osi Stanisławowskiej. Plan Warszawy Hiża i Jędrzejowskiego, 1771

Ryc. 13. Oś Stanisławowska po zakończeniu realizacji. Fragment planu P. Hennequin'a, 1779

W związku z porządkowaniem otoczenia nowego układu, w **1784 r.** przeniesiono wieś Ujazdów znajdującą się w bezpośrednim sąsiedztwie drogi ujazdowskiej w nowe miejsce przy Drodze Królewskiej (w rejon dzisiejszej ul. Nowowiejskiej – stąd nazwa tej ulicy) pozostawiając pusty plac do dalszego wykorzystania (Szwankowski 1963). W tym samym roku król podarował zamek Ujazdowski miastu Warszawie z przeznaczeniem na koszary Gwardii Pieszej Litewskiej (Bernatowicz 1993).

Z realizacją Osi Stanisławowskiej wiąże się bezpośrednio powstanie zespołu pałacowo-ogrodowego w **Łazienkach**, które stworzyło monumentalną oprawę drogi ujazdowskiej aż do Belwederu. W 1764 r. Stanisław August Poniatowski, tuż przed wyborem na króla, nabył dawne założenie Marszałka wielkiego koronnego, Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (Tatarkiewicz 1986). Od **1766 r.**, przez blisko 30 lat trwały prace związane z realizacją pozamiejskiej rezydencji króla. W efekcie powstał jeden z najwspanialszych obiektów tego typu (Mórawski, Głębocki 1996).

W Polsce doby **Oświecenia**, na wzór innych państw europejskich, zapoczątkowano wielkie realizacje urbanistyczne, zmierzające do nowoczesnego porządkowania przestrzeni miejskiej, nadając pewnym jej fragmentom monumentalny, reprezentacyjny charakter. Wiele pochodzących z tego okresu uchwał sejmowych i konkretnych działań dotyczyło poprawy ogólnego stanu miast, w zakresie ich wizerunku i warunków życia mieszkańców. 24 czerwca 1791 r. na mocy ustanowień sejmu powołano *Komisję Policji Obojga Narodów*, do której zadań należała dbałość o poprawę tego stanu. Wszelkie jednak działania w tym zakresie przerwały na długi czas **rozbiory i upadek państwa** (Trzebiński 1989).

3.3. Przekształcenia XIX w. i na początku XX w.

3.3.1. Okres do 1863 r.

Początek wieku to wojny napoleońskie i próby odzyskania niepodległości kraju. W okresie **Księstwa Warszawskiego** odżyła na krótko idea porządkowania miast po zniszczeniach wojennych. Dalszą dewastację przyniosła okupacja rosyjska (1813-1815). W **czerwcu 1815 r.** proklamowano **Królestwo Polskie**, którego władcą został car Aleksander I. Aby zjednać sobie polskie społeczeństwo, już na początku swego panowania Aleksander I zapowiedział m.in. reformy zmierzające do wzrostu ekonomicznego i postępu cywilizacyjnego kraju, w tym podźwignięcie miast i „upiększenie stolicy”. Z osobą cara Aleksandra I wiązano więc początkowo pewne nadzieje. Powołany Rząd Tymczasowy rozpoczął starania o odbudowę a następnie przebudowę Warszawy (Trzebiński 1989).

W pierwszym okresie panowania Aleksandra I zrealizowano wiele istotnych projektów. Wybudowano m.in. nowe pawilony dla otwartego w **1816 r.** Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego (na terenie dawnego pałacu Kazimierzowskiego), gmach Towarzystwa Dobroczynności z salą teatralną (1818 r., proj. A. Corazzi), klasycystyczny budynek Odwachu z arkadową fasadą koło kościoła Św. Anny (1818-21, proj. Ch. P. Aigner) oraz przebudowano pałac Radziwiłłów na siedzibę Namiestnika (1818-19, proj. Ch. P. Aigner) (Mórawski, Głębocki 1996).

W latach **1818-1821 ukształtowano ostatecznie plac Zamkowy** poprzez wyburzenie murów obronnych, Bramy Krakowskiej oraz zabudowy na dziedzińcu zamkowym (autor proj. J. Kubicki, Generalny Intendent Budowli Królewskich). Powstało asymetrycz-

ne wnętrze o malowniczym charakterze, a to za sprawą kształtującej go różnorodnej zabudowy. Dominantą przestrzenną pozostawała kolumna Zygmunta (Lewicka 1993).

Ostatecznie ukształtowano także zakończenie Krakowskiego Przedmieścia poprzez rozebranie kościoła i klasztoru oo. Dominikanów Obserwantów (1818r.) i budowę klasycystycznego gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1820-23, proj. A. Corazzi), który ufundował Stanisław Staszic. W **maju 1830 r.** przed gmachem stanął **pomnik Mikołaja Kopernika** (proj. B. Thorwaldsen), zamykając perspektywę Krakowskiego Przedmieścia (Szenic, Chudek 1955).¹⁷

Czasy Królestwa Polskiego przyniosły **istotne zmiany w wyglądzie Nowego Świata**. Drewniana zabudowa została stopniowo zastąpiona klasycystycznymi dwupiętrowymi kamienicami, co nadało ulicy jednolity charakter (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Ryc. 14. Nowy Świat po 1873 r.. Widok w kierunku południowym. Fot. K. Brandel
Na Nowym Świecie, przy południowo-wschodnim narożniku skrzyżowania z nową Al. Jerozolimską wybudowano największą wtedy w Warszawie kamienicę J. A. Jasińskiego, projektu A. Coraziego (później gmach Izby Obrachunkowej) (Zieliński 1998).
W **1817 r.** przekształcono Rozdroże Złoty Krzyż i w latach **1818-1826** wybudowano na nim **kościół pod wezwaniem Św. Aleksandra**, projektu Ch. P. Aignera (Szkurłat 1995).

¹⁷ W tak ukształtowanej, reprezentacyjnej przestrzeni odbywały się różnego rodzaju uroczystości np. w święto Bożego Ciała organizowano wspaniałe, tłumne procesje (przez Krak. Przedm. i Nowy Świat), które podążały wzdłuż kolejnych pięknie przyozdobionych ołtarzy (za Gołębiowskim, 1826 - *Gazeta Warszawska* 1898, Nr 50 (w:) Zb. Przyb. tom IX, str.57).

W VII **1818 r.** rozebrano stary drewniany ujazdowski kościółek parafialny znajdujący się na terenie Belwederu (Sobieszczański, PIW 1974). Sam Belweder¹⁸ od **1818 r.** był siedzibą wielkiego księcia Konstantego. W latach **1819-22** przebudowano go w stylu klasycystycznym według projektu J. Kubickiego (Mórawski, Głębocki 1996).

W ramach porządkowania stolicy zajęto się poprawą stanu dróg. W 1816 r. prezydent Karol Woyda wprowadził pierwsze chodniki na ulicach miasta - z piaskowca i żelaza lanego (Gajewski 1979). Poszerzono wjazdy do miasta i wystawiono murowane rogatki miejskie. W latach **1823-1824** wytyczono **Nową Drogę Jerozolimską** (późniejsze *Aleje Jerozolimskie*) w formie szerokiej alei wysadzanej kilkoma rzędami **topoli włoskich**, która połączyła Nowy Świat z rogatką Jerozolimską (Zieliński 1998). Droga Jerozolimska wyznaczyła kolejną monumentalną perspektywę widokową wychodzącą z Traktu. Ta nowa oś widokowa miasta określiła następnie nowy kierunek rozwoju Warszawy.

Porządkowano także zdewastowane zadrzewienia alej miejskich i dróg dojazdowych poprzez uzupełnianie ubytków w nasadzeniach (Trzebiński 1989).

W 1817 r. Aleksander I nabył od sukcesorów Stanisława Augusta rezydencję Łazienkowską wraz z Ujazdowem. Można więc przypuszczać, że „*przyozdobienie drogi do Mokotowa*” (które zalecił car w 1816 r.) czyli porządkowanie także i Alei ujazdowskiej przebiegało sprawnie i szczególnie starannie. Aleksander I, jako esteta, przejawiał bowiem troskę o stan roślinności miejskiej i kształtowanie otwartego krajobrazu (Trzebiński 1989, s. 53).

Dzięki skutecznym zabiegom ówczesnego ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Stanisława Kostki Potockiego, w **1818 r.** na terenie Łazienek bezpośrednio przylegającym do Alei ujazdowskiej (dawny ogród warzywny) założony został **Ogród Botaniczny** (Trzebiński 1989), wzbogacony o Obserwatorium Astronomiczne w **1826 r.** (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Całkowitą zmianę sytuacji przyniosła jesień **1830 r.** i wybuch **Powstania Listopadowego**. Działania wojenne a następnie represje popowstaniowe ponownie na pewien czas zahamowały rozwój miasta.

W latach następnych dokonano istotnych zmian na wychodzącej z Krakowskiego Przedmieścia Osi Saskiej. W latach **1838-1842** przebudowano pałac Saski wprowadzając ażurową kolumnadę (projekt W. Ritschla, przekształcony przez A. Idźkowskiego). Zmienił się charakter placu i **zmieniła się perspektywa z Traktu** – otworzył się widok na zieleń Ogrodu Saskiego. Uformowaną w ten sposób przestrzeń zakłóciło wystawienie w **1841 r.** pomnika ku czci siedmiu polskich generałów, którzy polegli za cara w roku 1830. „*Pomnik hańby*”, jak nazwali go mieszkańcy Warszawy, miał formę ciężkiego, 21-metrowego obelisku (proj. A. Corazzi). Przez długie lata pozostawał agresywnym akcentem i zniechęcającym elementem w krajobrazie placu widocznym z Krakowskiego Przedmieścia (Stępiński 1988).

Restrykcje wpłynęły także na dalsze losy **pomnika ks. Józefa Poniatowskiego**, który planowano wystawić na dziedzińcu Pałacu Namiestnikowskiego. Odlew długo oczekiwanego posągu (proj. B. Thorwaldsen) ukończono ostatecznie w 1832 r. Decy-

¹⁸ Dawna rezydencja Paca (XVII w.), Lubomirskich (1 poł. XVIII w.), króla Stanisława Augusta (od 1767 r.), później ks. J. Poniatowskiego, następnie Kickich (Mórawski, Głębocki 1996).

zją cara Mikołaja I z 1834 r. pomnik przewieziono do twierdzy Modlin, gdzie przeleżał kilka lat. Następnie darowany Paskiewiczowi, namiestnikowi Królestwa Polskiego, pomnik trafił do jego rezydencji w Homlu, by powrócić do Polski dopiero w 1922 r. (Kotkowska-Bareja 1971).

Dalsze istotne przekształcenia przestrzeni samego Traktu dokonały się w latach **1844-1846**, gdy zrealizowano wychodzący z placu Zamkowego wiadukt prowadzący ku Wiśle (proj. F. Pancer) tzw. **Nowy Zjazd** (Lewicka 1993). Było to ogromne przedsięwzięcie, które zmieniło zasadniczo krajobraz placu Zamkowego. Wyburzenie klasztoru i kościoła Bernardynek otworzyło rozległy widok na Wisłę i tereny po drugiej stronie rzeki (Szenic, Chudek 1955).

W tym okresie na Krakowskim Przedmieściu pojawiło się kilka nowych obiektów: 1844 – pałac Uruskich, 1855 – rozpoczęto budowę Hotelu Europejskiego, 1860-62 powstał budynek Resursy Obywatelskiej (*Encyklopedia Warszawy* 1975). W 1858 r. na szczycie schodów przy kościele Św. Krzyża umieszczono charakterystyczną *figurę Chrystusa dźwigającego krzyż* (proj. A. Pruszyński) (*Encyklopedia Warszawy* 1994; Móraski, Głębocki 1996).

Niewielkie zmiany dotyczyły figury MB Passawskiej stojącej na Krakowskim Przedmieściu. Po przejściu przez Warszawę zarazy w 1852 r., z wdzięczności za ocalenie przystąpiono do jej odnowienia. Figurę otoczono ozdobnym kutym ogrodzeniem i ustawiono nową latarnię ze stałym światłem (Głębocki 1990).

W **1855 r.**, po wybudowaniu wodociągu miejskiego¹⁹ pojawiły się nowe możliwości wykorzystania **wody jako elementu dekoracyjnego**. Powstały wtedy pierwsze w przestrzeni publicznej Warszawy **fontanny i wodotryski**. Na placu Zamkowym wykorzystano do tego celu kolumnę Zygmunta, wprowadzając zmianę w jej wyglądzie. W **1855 r.** wokół podstawy kolumny wykonano wodotrysk (proj. H. Marconi) w postaci płytkiego basenu ogrodzonego balustradą, na której czterech rogach ustawiono postacie trytonów, trzymających w ustach wzniesione do góry konchy, z których biła woda (Szymanowska 1972; Kwiatkowski 1998).

Fontanny pojawiły się także w parkach (np. w Ogrodzie Saskim) oraz na ulicy. Na Trakcie swoisty wodotrysk pojawił się w **1856 r.** jako *brama* u wylotu ulicy Karowej. H. Marconi zaprojektował ją w formie *tuku triumfalnego*, który tworzył obramowanie dla perspektywy widokowej z Krakowskiego Przedmieścia w stronę Wisły. Zwieńczenie bramy stanowiła figura syreny spoczywającej w muszli (odlew cynowy; proj. K. Hegel), której miały towarzyszyć 2 wazony z bijącymi wodotryskami (prawdopodobnie nie zrealizowane). U podstawy filarów znajdowały się 2 krany ozdobione głowami lwów, z których spływała woda do 2 okrągłych mis (*Ilustrowany przewodnik* 1893; Kwiatkowski 1998).²⁰

¹⁹ Był to tzw. **wodociąg Marconiego** – wybudowany w latach 1851-55 na podstawie projektów i pod nadzorem Henryka Marconiego (Kwiatkowski 1998)

²⁰ W związku z rozbiórką pałacu Tarnowskich pod budowę hotelu Bristol (1899-1901) oraz planowanym rozszerzeniem ul. Karowej, w 1898 r. brama została rozebrana (Pustoła-Kozłowska, Pustoła 1985). Ze względu na jej wartość artystyczną i zabytkową zamierzano przechować ją w miejskich magazynach na ul. Dobrej do momentu znalezienia nowej lokalizacji (Zb. Przyb., tom IX, str. 148). Projektu wykorzystania przynajmniej Heglowskiej syreny nigdy nie zrealizowano. Podobny los spotkał inne warszawskie fontanny, np. wodotrysk przy kolumnie Zygmunta i wodotrysk z pl. Teatralnego (Kwiatkowski 1998).

Ryc.15. Kolumna Zygmunta z wodotryskiem. 1858, litografia, rys. A. Lerue, lit. C.C. Bachelier

W połowie lat 60-tych skromniejsze fontanny usytuowano także na dziedzińcach 2 pałaców znajdujących się przy Krakowskim Przedmieściu: Namiesznikowskiego i Kazimierzowskiego (Kwiatkowscy 1998).

Do połowy XIX w. w pełni ukształtowana struktura przestrzenna miejskiej części Traktu nie ulega większym zmianom biorąc pod uwagę zastosowanie elementów roślinnych.

W przestrzeni Krakowskiego Przedmieścia występują sporadycznie np. **2 topole włoskie** przed ogrodzeniem dziedzińca kościoła ss. Wizytek przy pałacu Tyszkiewiczów (1831, obraz M. Zaleskiego, neg. 40446 IS PAN; obraz „Ul. Krakowskie Przedmieście” z perspektywą zamkniętą pałacem Staszica, neg. 45556 IS PAN; rys. Olszyńskiego, neg. 65373 MHW).

Brak roślinności w przestrzeni Szerokiego Krakowskiego Przedmieścia obrazują przedstawienia ikonograficzne (1824, obraz M. Zaleskiego, neg. 40279 IS PAN; 1834, rysunek J. Schürera, MHW (w:) Kobielski 1984).

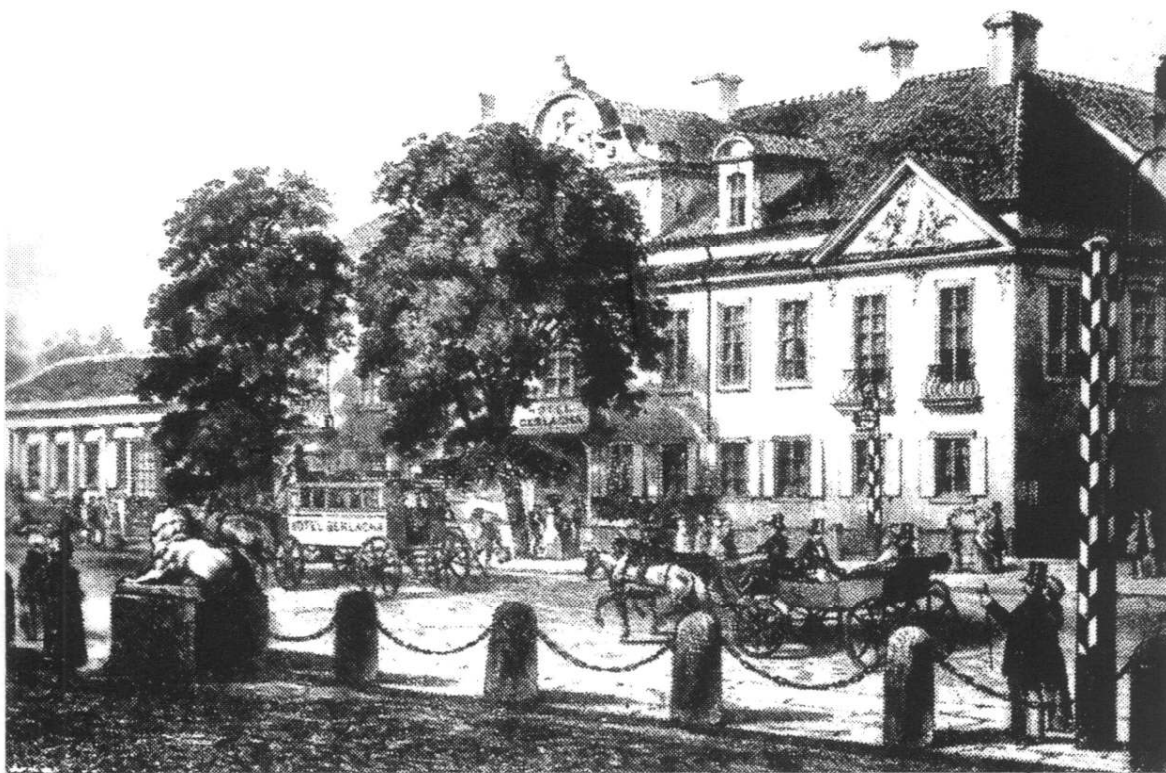
Litografia z **1858 r.** (rys. J. Cegliński, lit. C.C. Bachelier, MHW) dokumentuje istnienie już **4 drzew liściastych** o proporcjonalnie wykształconych koronach, rosnących w rzędzie w chodniku przed arkadami Odwachu.

Ryc. 16. Drzewa w przestrzeni Szerokiego Krakowskiego Przedmieścia. Na pierwszym planie – figura Matki Boskiej Passawskiej. 1858, litografia, rys. J. Cegliński, lit. C.C. Bachelier

Na obrazie J. Wyszyńskiego z **1862 r.**, (MN (w:) Kobielski 1984) przedstawione w tym samym miejscu drzewa można zidentyfikować jako **kasztanowce**. Ich spore rozmiary sugerują, że zostały posadzone prawdopodobnie pod **koniec lat 30-tych** lub **na początku lat 40-tych**. Jest to warte odnotowania także dlatego, że oprócz krótkotrwałych epizodów, drzewa w tej samej formie (kilka sztuk w rzędzie równoległym do budynku) istnieją w tym miejscu praktycznie nieprzerwanie po dziś dzień, gdy tymczasem w innych miejscach na Krakowskim Przedmieściu elementy i układy ogrodowe ulegały różnym, czasem znacznym przekształceniom.

Z tego samego okresu pochodzą także **2 drzewa** o zwartych, potężnych koronach (prawdopodobnie **kasztanowce**) przed budynkiem hotelu Gerlacha (dawny pałac Ogińskich). Usytuowane w chodniku, symetrycznie podkreślały wejście. Pozostawały tutaj aż do zakończenia budowy hotelu Europejskiego (fot. z lat 1869-76 (w:) Rotterdam 1972).

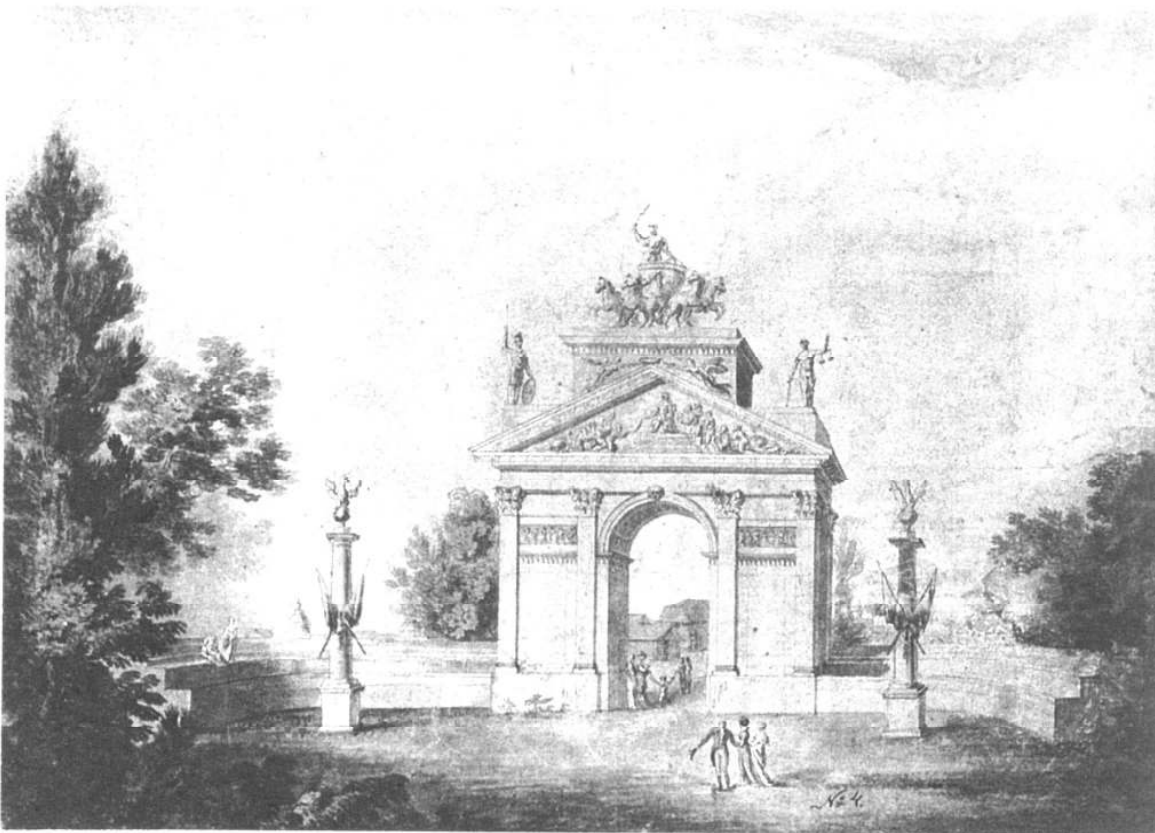

Ryc. 17. Para drzew przed hotelem Gerlacha. Ok. 1850, litografia M. Fajansa

Znacznie wcześniej elementy roślinne pojawiły się na **Rozdrożu Złotych Krzyży**. Były konsekwencją wybudowania tutaj kościoła Św. Aleksandra, który jako pomnik ku czci cara wymagał stosownej oprawy.

Przekształcenia na placu zapoczątkowało zorganizowanie uroczystości powitania cara Aleksandra I w **1815 r.** Wzniesiono tu wtedy okazałą *bramę triumfalną*, projektu J. Kubickiego (Trzebiński 1989) i najprawdopodobniej w związku z tym właśnie wydarzeniem przesunięto figurę św. Jana Nepomucena (do tej pory stojącą bardziej na północ) w pobliże krzyży, z których jeden usunięto a figurę dodano jako trzeci element kompozycji (Głębocki 1990).

Pojawiła się wówczas koncepcja wprowadzenia na plac **roślinności jako elementu dekoracyjnego** dla podkreślenia uroczystego charakteru budowli i przestronięcia nieatrakcyjnego wciąż otoczenia. Wokół bramy zaprojektowano 4 symetrycznie rozmieszczone grupy drzew i krzewów, „...gustownie, tak dla wydatnienia sztuki budowniczej, jako dla okrycia miejsc niekształtnych obrazowi, z sztuką połączonymi...” (Warszawa i Jej Muzeum 1996, str. 78).

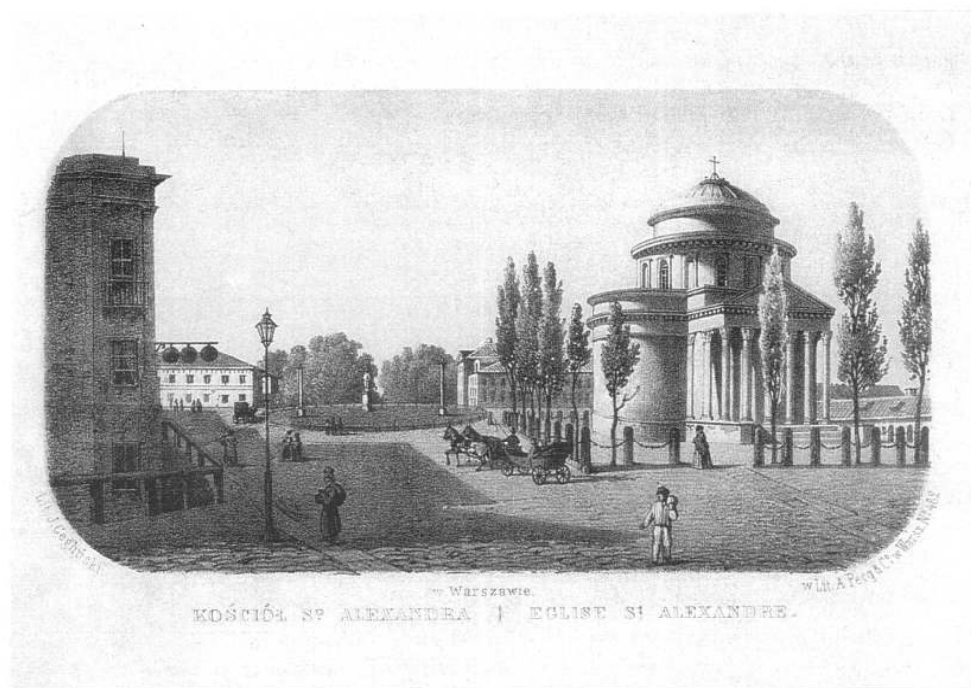
Ryc. 18. Projekt bramy triumfalnej wraz z otoczeniem roślinnym na przyjazd cara Aleksandra I. Akwarela, C.S. de Varenne

Planowano przekształcenie okazjonalnej budowli w trwały monument, jednak wskutek sprzeciwu cara, postanowiono upamiętnić jego osobę budową w tym miejscu kościoła pod wezwaniem Św. Aleksandra. W tym celu plac poszerzono w kierunku północno-zachodnim wyburzając 5 domów (Trzebiński 1989), a następnie do **1826 r.** wzniesiono aignerowski kościół.

Dzięki tej realizacji uporządkowano otoczenie i posadzono na placu roślinność. W **1826 r.** na wydzielonym terenie wokół kościoła (ogrodzenie z kamiennych słupków połączonych łańcuchem) posadzono **topole włoskie** w formie **szpaleru** oraz założono **okrągłe wydzielanie** (otoczone podobnym ogrodzeniem) w postaci **trawnika**, na którym ustawiono 2 kolumny i figurę Św. Jana Nepomucena, usytuowane na wprost wylotu zadrzewionej Alei ujazdowskiej (Szkurłat 1995).

Nepomucena na osi Alei i 2 kolumnami z krzyżami po bokach. 1859, litografia, J. Cegliński

Litografie z **1 połowy XIX w.** (Ulricha z pocz. wieku oraz Dietricha z serii „Widoki Warszawy” **1827/29**, MHW) obrazują **rzędowe nasadzenie** z młodych **topoli włoskich** wokół kościoła na planie czworokąta wyznaczonego ogrodzeniem oraz **rzędów topoli** ograniczającego otwartą przestrzeń placu od strony zachodniej i wschodniej. Na litografii J. Ceglińskiego przedstawiony został kościół Św. Aleksandra w otoczeniu tych samych, ale już wyższych topoli włoskich.

Ryc. 19. Kościół Św. Aleksandra i zagospodarowanie palcu. W głębi – zadrzewienie Alei ujazdowskiej oraz wydzielenie w nawierzchni z figurą św. Jana

Przekształcenia struktury przestrzennej placu przedstawiają następujące plany Warszawy:

1/ *plan Warszawy Bacha z 1808 r.* (MHW) przedstawia uformowany plac, otoczony w dużym stopniu zabudową, ale jako otwartą przestrzeń z wyznaczonym przebiegiem przecinających się traktów komunikacyjnych;

2/ *plan wyk. przez Biuro Top. Korpusu Inż. WP 1818/19, wyd. w 1822* (sygn. K 25/5 APW) – **drzewa w rzędzie** na planie prostokąta **wokół kościoła**, **okrągłe wydzielenie** z figurą i krzyżami na wprost wylotu Alei oraz **rzędowe nasadzenie drzew wzdłuż wszystkich pierzei placu**;

3/ *plan z 1829 r.*, wyk. przez Korpus Inż. pod kier. Koriota (sygn. K 31/5 APW) – istnieją: okrągła forma z figurą i krzyżami; drzewa wokół kościoła; **rzędowe nasadzenia drzew - tylko wzdłuż pierzei północnej i wschodniej placu**;

4/ *plan z 1859 r.*, wyk. przez Oficerów Sztabu Generalnego (sygn. K 48/5 APW) – okrągła forma z figurą i krzyżami; drzewa wokół kościoła; **brak nasadzeń rzędowych wzdłuż pierzei placu**;

5/ *plan wyk. przez Oficerów Sztabu Generalnego 1825-27, spr. w 1859 r.*, wyd. **po 1866 r.** (sygn. K 46/5 APW) – stan jak na planie z 1859 r.

Na podstawie powyższych planów można przypuszczać, w okresie budowy kościoła założono okrągłe wydzielenie z figurą i krzyżami oraz posadzono drzewa wokół świątyni i wzdłuż pierzei placu. Następnie w wyniku wybrukowania placu w **1831 r.** (*Encyklopedia Warszawy 1975*), usunięto ramujące go drzewa.

Topole posadzone na początku lat 20-tych, jako drzewa krótkowieczne zostały wymienione prawdopodobnie przed rokiem 1860, bowiem w tym czasie wokół kościoła znajdowały się już inne, młode drzewa liściaste o zupełnie innym pokroju (fot. z ok. 1860 r. (w:) Kwiatkowsky 1998).

Ryc. 20. Wymienione drzewa wokół kościoła Św. Aleksandra, ok. 1860

Na początku XIX w. dokonali się dalsze przekształcenia **alei ujazdowskiej**. Pomiedzy rokiem **1808** (*plan Bacha MHW*) a **1825** (*plan L. Schmidtnera APW*) nastąpiło poszerzenie Alei na odcinku: plac Na Rozdrożu – ul. Piękna, które nazwano **placem Ujazdowskim** (Encyklopedia Warszawy 1975). Nowoutworzony plac oddzielała od drogi ujazdowskiej XVIII-wieczna aleja **kasztanowcowa** (Szwankowski 1963). Następnie dosadzono tutaj kilka kolejnych równoległych rzędów drzew.

Od początku XIX w. zdecydowanej zmianie ulega bezpośrednie otoczenie Alei, a to za sprawą rozwijającej się zabudowy. Wpłynęło to na stopniowe zmiany w strukturze zadrzewień.

Od lat 30-tych wzdłuż Alei pojawiały się pierwsze pałacyki i wille arystokracji warszawskiej, m.in. pałacyk Śleszyńskiego (1826, proj. A. Corazzi) (Mórawski, Głębocki 1996). W 1827 r. kapitan Śleszyński, w pobliżu swojego pałacyku, urządził ogród z altanami i pawilonami w „stylu szwajcarskim” – mieściły się tu piwiarnie i cukiernie, odbywały występy orkiestr. Po zmianie właściciela, od **1856 r. Dolina Szwajcarska** była ulubionym miejscem koncertów i zabaw – funkcjonowała jako *Salon Wielkiej Alei* (Gajewski 1979).

Stopniowe przekształcenia obrazują kolejne plany:

1/ *plan Bacha z 1808 r.* (MHW) przedstawia Aleję jako układ bardziej złożony: po zachodniej stronie drogi na całej długości – **nasadzenie 2-rzędowe**; po stronie wschodniej – **nasadzenie 3-rzędowe** do (mniej więcej) dzisiejszej ul. Matejki, dalej **2-rzędowe** do Rozdroża Złotych Krzyży;

2/ *plan z 1829 r.* (sygn. K 31/4 APW) – na odcinku od pl. Trzech Krzyży do ul. Pięknej: w połowie nasadzenie **1-rzędowe** po obu stronach ulicy (od strony placu), dalej: **3-rzędowe** po str. zach. oraz **2-rzędowe** po str. wsch.; od ul. Pięknej do Belwederu nasadzenie **2-rzędowe** po obu stronach drogi (rozszerzenie do **7 rzędów** w obrębie pl. Ujazdowskiego);

3/ *plan* z **1859 r.** (sygn. K 48/4 APW) – układ nasadzeń na całej długości drogi j.w.; zmiana w obrębie pl. Ujazdowskiego: likwidacja 3 rzędów od strony Alei oraz utworzenie liniowego, nieregularnego układu drogowego uzupełnionego grupami roślinności wysokiej, zamkniętego od strony placu zachowanymi 2 rzędami drzew (sytuacja powtórzona na *planie* wyd. po **1866 r.**, sygn. K 46/4 APW).

Początek lat 60-tych XIX w. to w Warszawie wzrost nastrojów patriotycznych i napięta atmosfera na ulicach Warszawy, zakończone w **1863 r.** wybuchem **Powstania Styczniowego**.

3.3.2. Po Powstaniu Styczniowym

Upadek Powstania a następnie dotkliwe carskie represje wpłynęły zasadniczo na życie mieszkańców Warszawy, a także trwale odcisnęły swe piętno na obliczu miasta.

Jednym z takich działań było wyburzenie kamienic stojących do tej pory za figurą Matki Boskiej Passawskiej, bowiem władze carskie nakazały poszerzenie ulicy w tym miejscu ze względów strategicznych. Wiązało się to także z wybudowaniem w latach 60-tych kolei warszawsko-petersburskiej i terespolskiej oraz stałego **mostu Kierbedzia**, a następnie przeprowadzeniem linii tramwaju konnego na odcinku od ul. Królewskiej do Nowego Zjazdu, co spowodowało znaczne ożywienie ruchu w tej części miasta (Szenic, Chudek 1955). Poprzez wyburzenie zabudowy **ostatecznie ukształtowano przestrzeń tego fragmentu Krakowskiego Przedmieścia**.

W procesie przekształceń krajobrazu Krakowskiego Przedmieścia należy odnotować pojawienie się nowego elementu architektonicznego - w **lipcu 1870 r.** na dziedzińcu pałacu Namiestnikowskiego wystawiony został **pomnik Paskiewicza**, znienawidzonego przez Polaków namiestnika Królestwa Polskiego (*Encyklopedia Warszawy* 1994). Postać Paskiewicza stojąca na wysokim piedestale, górująca nad tym fragmentem ulicy, stała się jednym z symboli zniewolenia Warszawy.

W miejscu wyburzonych domów, ówczesny prezydent Warszawy generał-major Kalikst Witkowski zdecydował o powstaniu ozdobnego **skweru** (Szenic, Chudek 1955), który w zmienionej postaci istnieje do dzisiaj.

Skwer Konstąntynowski, bo taka była jego oficjalna nazwa (Szczypiorski 1968; *Encyklopedia Warszawy* 1994), choć założony ze względów czysto politycznych, sam w sobie stanowił pozytywny element przestrzenny, zarówno pod względem praktycznym (pierwszy, większy element przyrodniczy w tej części Traktu) jak i estetycznym (wówczas wciąż jeszcze nowa forma kształtowania i dekorowania przestrzeni publicznej Warszawy)²¹.

Zieleniec założono błyskawicznie już w **1866 r.** (Zb. Przyb. tom VII, str. 257). Kształt i wielkość skweru zostały zdeteminowane możliwościami przestrzennymi – powstał więc obiekt zorientowany zgodnie z przebiegiem ulicy, o formie wydłużonej, lekko rozszerzający się w części południowej (*Plan m. Warszawy*, wyk. w 1859r., weryf. po **1866 r.**, sygn. K 46/5; *Plan informacyjny miasta Warszawy*, sygn. K 78 APW).

²¹ W tym czasie tego typu obiekty wciąż nazywano *ogrodami*, ale pojawia się już nowy termin *skwer*, wywodzący się z Anglii (Zb. Przyb. tom VII, str. 257), gdzie tego typu założenia były już od dawna stałym element w przestrzeni miasta (Giedion 1968).

Kompozycja założenia opierała się na regularnym układzie dróg. Centralna aleja wewnętrzna, równoległa do przebiegu ulicy, stanowiła główną oś założenia skierowaną na kolumnę Zygmunta III Wazy. W 4 punktach przecinały ją poprzeczne alejki, z czego pierwsza na wysokości ul. Bednarskiej, ostatnia jako kontynuacja ul. Trębackiej. Jeden z punktów przecięcia, do którego zbiegały się dodatkowo 4 drogi ukośne, wyznaczył centrum założenia (okrągły plac) podkreślone dominantą w postaci **wodotrysku**. Autorem koncepcji fontanny był Leander Marconi (Zb. Przyb. tom VII, str. 66). Paterę wodotrysku podpierata podstawa przedstawiająca postacie 3 chłopców, trzymających sieć, wiośło i trójkąb (rys. J. Konopackiego „Przy wodotrysku” zamieszczony w „Tygodniku Powszechnym” z 1882 r. (w:) Kobielski 1984). Główną atrakcją miał być układ strumieni wodnych: „...Ze środka patery umieszczonej ponad głowami chłopiąt, bić będzie, pędzony siłą maszyny, główny wytrysk, z zainstalowanych zaś dookoła dolnego basenu 61 kranów, tryskać będzie tyleż promieni wody na górną paterę, tworząc przeźroczysty klosz uroczego efektu...” - podawał „Kurier Codzienny” ((w:) Kwiatkowski 1998, s. 150).²²

Ryc. 21. Wodotrysk Marconiego na Skwerze Konstantynowskim. 1882, rys. J. Konopacki

Zewnętrzną granicę skweru, placyk oraz drogi wewnętrzne podkreślono **rzędami drzew**. Wnętrza kwater wypełniły gładkie powierzchnie **trawników**, na których symetrycznie umieszczono niewielkie ozdobne **kwietniki** (Zb. Przyb. tom VII, str. 256; *plany Lindleya* 1884, sygn. L 110/8 APW). Zewnętrzny zarys założenia podkreślono ozdobnym ceramicznym obrzeżem (fot. neg. IS PAN (w:) Kobielski 1977) oraz ogrodzeniem w formie **girland** (fot. ok. 1870 r., neg. 6339 B IS PAN; fot. sygn. 123/21 IS PAN), najprawdopodobniej utworzonych według obowiązujących zasad: z **pnączy** rozpiętych

²² Fontannę uruchomiono 10 lipca 1867 r. (Kwiatkowski 1998).

na linkach przymocowanych do plików podtrzymujących **rośliny kwiatowe formy piennej** (Majdecki 1993).

W nasadzeniach roślinnych wykorzystano: **bzy** różnych gatunków, **akacje kuliste**, **wiśnie**, **wiązy płaczące**, **topole balsamiczne** (Szenic, Chudek 1955, str. 179) oraz **róże** i liczne **rośliny kwiatowe** (Przewodnik po Warszawie 1881, s. 22).

Prace przy urządzaniu skweru prowadzone były pod kierunkiem ogrodnika Ogrodu Krasińskich i placów miejskich, Jana Dobrowolskiego (Szenic, Chudek 1955).

W zmieniony układ przestrzenny wpisano także figurę Matki Boskiej Passawskiej – umieszczono ją jako zwieńczenie nowego założenia odsuwając nieco od placu Zamkowego (Głębocki 1990). W 1880 r. cokół figury MB Passawskiej ozdobiono stylowymi latarniami (proj. J. Dietrich) i w takiej formie oraz w tym miejscu posąg przetrwał do czasów współczesnych (Mórawski, Głębocki 1996).

Ryc. 22. Skwer na Krakowskim Przedmieściu. 1866, drzeworyt, rys. M. Olszyński

Skwer Konstantynowski był „...najobszerniejszym i najpiękniej urządzonym...” pośród ówczesnych skwerów warszawskich (Przewodnik po Warszawie. 1881, s. 22) i stanowił „...jedną z przyjemnych przechadzek i miejsc spoczynku dla mieszkańców Warszawy...” (Zb. Przyb. tom VII, s. 257). Przez następne lata pozostawał jedynym większym kompleksem roślinnym na najważniejszej ulicy miasta.

W dalszej części Krakowskiego Przedmieścia sytuacja pozostawała generalnie bez zmian. Przez następne lata istniały tutaj **pojedyncze elementy roślinne** nie mające większego wpływu na kształt przestrzeni ulicy. W latach **60-tych** w perspektywie Krakowskiego Przedmieścia od kościoła Św. Krzyża zwracała uwagę strzelista **topola**, znajdująca się tuż przy ogrodzeniu na dziedzińcu pałacu Tarnowskich (później miejsce to zajął hotel Bristol) (fot. po 1867, K. Beyer (w:) Kobielski 1977). Pozostała tu praktycznie do końca istnienia pałacu (fot. k. XIX w. (w:) Szenic, Chudek 1955). Na rogu

ul. Królewskiej i Krakowskiego Przedmieścia, w pobliżu domu K. Beyera i M. Czarnckiego zaznaczała się sylweta pojedynczego rozłożystego **drzewa liściastego** (rys. Andriolli (w:) *Ilustrowany przewodnik* 1893; fot. k. XIX w. (w:) Kobielski 1977).

W latach **80-tych** na Krakowskim Przedmieściu zaczyna stopniowo przybywać stałych elementów roślinnych. Na początku dekady zmieniło się bezpośrednio **otoczenie pomnika Mikołaja Kopernika**. Wewnątrz ogrodzenia otaczającego monument pojawiły się **4 niewielkie drzewka** o kulistych koronach, dodatkowo na każdym rogu poza ogrodzeniem stanęły latarnie uliczne.

Ryc. 23. Nowa aranżacja otoczenia pomnika Mikołaja Kopernika. Ok. 1881-83, fot. K. Brandel

Istnienie drzew w przestrzeni ulicy dokumentuje *plan Lindleya* (skala 1:200) , wykonany w **1884 r.** (ark. sygn. L 110 APW):

- **grupa drzew** przed gmachem dawnego Odwachu: 2 sztuki akcentujące wejście oraz 4 przy pawilonie (?) stojącym w ulicy przed gmachem (ark. sygn. L 110/9);
- **rząd 8 drzew** w chodniku przed siedzibą Warszawskiego Banku Dyskontowego (zał. 1871), w miejscu dawnej rezydencji hr. Tarnowskich (ark. sygn. L 110/5);
- przed fasadą kościoła ss. Wizytek **4 drzewa** w układzie symetrycznym (po 2) zamykające mały dziedziniec przedwejściowy, wydzielony z przestrzeni ulicznej ogrodzeniem (kamienne słupki połączone łańcuchem) (ark. sygn. L 110/5);
- **3 drzewa** akcentujące wejście do kamienicy naprzeciwko kościoła Św. Krzyża (ark. sygn. L 110/2);
- już **8 drzew** wokół pomnika Mikołaja Kopernika (ark. sygn. L 110/1).

W przestrzeni ulicy pojawiają się także pierwsze elementy w postaci **roślinności w pojemnikach**, np. niewielkie **brzozy** w donicach oraz parawany z **pnączy** rosnących w

skrzyniach tworzyły oprawę kawiarni mieszczącej się na rogu ul. Koziej i Krakowskiego Przedmieścia (fot. M. Puscha (w:) Kobielski 1977).

Ryc. 24. Roślinność w pojemnikach przy obiekcie usługowym (Krakowskie Przedmieście, róg ul. Koziej), ok. 1880

Stopniowo zmienia się wygląd **Nowego Świata**. Po 1840 r. przebudowywano znajdujące się tu pałace nadając im formę neorenesansową, m.in. pałac Zamoyskich i pałac Kossakowskich (Jaroszewski 1977) wg proj. H. Marconiego. Następowato stopniowe przekształcanie klasycystycznej zabudowy z początku wieku poprzez budowę pięter, poddaszy oraz oficyn. Zabudowa ulegała stopniowemu zagęszczeniu. Ok. 1880 r. przeprowadzono linię tramwaju konnego²³ i wybrukowano ulicę drewnianą kostką (*Encyklopedia Warszawy* 1975). Nadal była to przestrzeń pozbawiona roślinności ulicznej.

W międzyczasie pewne **zmiany** dokonały się **w obrębie Rozdroża Złotych Krzyży**. W latach **60-tych** na dawnym okrągłym wydzieleniu z kolumnami, usytuowanym na osi przebiegu ulicy (Nowy Świat - Aleja Ujazdowska) założono niewielki owalny **skwer**. Znajdowały się na nim: figura św. Jana Nepomucena stojąca na skraju skweru od strony wylotu Alei oraz 2 krzyże na kolumnach symetrycznie po bokach skweru, bliżej kościoła. Figura i kolumny zatopione były w gęstym, zwartym nasadzeniu pokrywającym całą powierzchnię zieleńca w formie **grupy** regularnie posadzonych **drzew liściastych** o wyrównanym wzroście. Całość otaczało niskie ogrodzenie w formie słupów połączonych łańcuchem.

Na placu nadal istniało **rzędowe nasadzenie drzew wokół kościoła Św. Aleksandra**, natomiast pojawiło się nowe regularne **nasadzenie drzew wzdłuż wszystkich pierzei placu**.

²³ Od 1909 r. zastąpiony przez tramwaj elektryczny (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Ryc. 25. Zadrzewiony skwer i szpalery drzew na pl. Trzech Krzyży (Rozdroże Złotych Krzyży), ok. 1870

Taki stan dokumentują *plany Lindleya* wyk. w **1884 r.** (ark. sygn. L 3/1, L 3/2 APW). Na kolejnym arkuszu planu wykonanym w **1888 r.** (ark. sygn. L 4 APW) na tyłach kościoła u zbiegu ulic Nowy Świat, Książęcej i Brackiej zaznaczono jako **istniejący** nowy **skwer** w kształcie trójkąta: **trawnik** obwiedziony podwójnym **rzędem** regularnie posadzonych **drzew**, ujęty ogrodzeniem i pasem chodnika.

Po wschodniej stronie placu pojawiła się także zwarta **grupa drzew** na dziedzińcu Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych²⁴ (fot. (w:) *Ilustrowany przewodnik* 1893), wprowadzając urozmaicenie w architektonicznej pierzei i stając się trwałą enklawą zieleni.

W 2 połowie XIX w. następowały dalsze przekształcenia wzdłuż **Alei Ujazdowskiej** - intensywnie rozwijała się zabudowa pałacowo-willowa, m.in. powstał pałacyk Rauda, pałacyk Wielopolskich, pałac Sobańskich (Mórawski, Głębocki 1996). W 1881 r. przez plac Trzech Krzyży i Aleję przeprowadzono tramwaj konny (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

„Przewodnik po Warszawie” (1881, s. 23) podawał: „...Prócz skwerów nęcą jeszcze zielonością Aleje Ujazdowska z Belwederską...Aleja Ujazdowska, do koła której koncentrują się wszystkie najczarowniejsze spacery Warszawy, zabudowuje się świetnymi willami arystokracji rodowej i finansowej. Z czasem będzie to jedna z najwspanialszych w Warszawie ulic, a i dziś już do takich się liczyć może...”

Istniejące wówczas w Warszawie publiczne parki, ogrody, skwery oraz zadrzewienia uliczne były w dalszym ciągu nieliczne. Do **końca lat 80-tych** pomiędzy Warszawą a innymi większymi miastami europejskimi coraz dotkliwiej narastały dysproporcje w zakresie ogólnego rozwoju i poprawy warunków życia mieszkańców, w tym także kształtowania krajobrazu przestrzeni publicznej.

²⁴ Wybudowany w latach 1826-1827; proj. prawdopodobnie A. Schuch. W latach 30-tych od strony placu wykonano ogrodzenie ze sztachet żelaznych na podmurowaniu (Szkurłat 1995).

3.3.3. Przekształcenia w okresie działalności Komitetu Plantacyjnego

Koniec XIX w. to czas nowych, niezwykle ważnych dla Warszawy inwestycji (m.in. wprowadzenie tramwaju konnego, budowa wodociągów i kanalizacji, budowa *Trzeciego mostu*²⁵) oraz szeroko zakrojonych działań na rzecz porządkowania i upiększania przestrzeni publicznej. W dużej mierze była to zasługa ówczesnego prezydenta miasta, **Sokratesa Starynkiewicza**.

Momentem przełomowym, o ogromnym znaczeniu dla krajobrazu miasta, było powołanie w **styczniu 1888 r. Komitetu Obywatelskiego „opieki nad plantacjami miejskimi”** (tzw. **Komitet Plantacyjny**).²⁶

Komitet Plantacyjny, jako honorowy organ doradczy magistratu miasta, miał za zadanie ocenę i doradztwo w sprawach związanych z zadrzewianiem Warszawy: oceniał stan zadrzewień, rozpatrywał i opiniował projekty dotyczące wszelkich zmian i nowych realizacji (parków, skwerów, zadrzewień ulicznych), oceniał postęp prac wykonawczych; opracowywał strategię rozwoju *plantacji miejskich* na lata przyszłe; opracowywał budżet na potrzeby realizacyjne; prowadził szeroko zakrojoną działalność informacyjną i dydaktyczną (Jankowski 1910). Od chwili powstania Komitetu rozpoczęto planowe, intensywne prace zmierzające do zazielenienia Warszawy wzorem innych miast europejskich²⁷.

W pierwszej kolejności przystąpiono do porządkowania istniejących zadrzewień miejskich. Rozpoczęto prace porządkowe polegające na usunięciu suchych drzew na najważniejszych ulicach Warszawy: na **Alei Ujazdowskiej** a także Alei Jerozolimskiej, Alei Szucha, ul. Marszałkowskiej, Przyokopowej (razem 140 szt.). Następnie zaplanowano prowadzenie prac związanych z ratowaniem drzew starych w nie najlepszym stanie „...przez przycięcie lub odmłodzenie...” - w pierwszej kolejności dotyczyło to Alei Ujazdowskiej „... coraz bardziej niszczącej...” (Ogrodnik Polski 1889, Nr 10, s. 217-221).

Z tego samego źródła pochodzi dokładny opis stanu Alei Ujazdowskiej w końcu lat 80-tych XIX wieku, którego autorem był Franciszek Szanior. Aleja dzieliła się na 3 części:

1/ **od placu Św. Aleksandra**²⁸ **do ul. Pięknej** – w przeszłości znajdowało się ok. **100 szt. lip**; w 1889 r. – był to nasadzenie w najgorszym stanie: pozostało zaledwie kilka sztuk, reszta została usunięta (w miarę usychania) i stopniowo zastąpiona młodymi lipami, wiązami i in. różnej wielkości; od lat 70-tych praktycznie nie pielęgnowane; zalece-

²⁵ *Trzecim mostem* do I wojny światowej nazywano *most Poniatowskiego*. Wybudowany w latach 1904-12, zniszczony w 1915 r. przez wycofujące się wojska rosyjskie; odbudowany 1920-27 (Wierzbicka 2001).

²⁶ Komitet działał do 1917 r.. Kolejnymi przewodniczącymi byli: Karol Jurkiewicz, Stanisław Markiewicz, zastuszony higienista i inicjator powołania Komitetu, oraz Edmund Jankowski (Gajewski 1979).

²⁷ Do roku 1906 działalność Komitetu doprowadziła do powstania służby plantacyjnej wraz z rozwiniętym zapleczem na potrzeby realizacyjne miasta: powołano stanowisko głównego ogrodnika miasta, ogrodników dzielnicowych, ogrodników skwerowych, zespół pracowników hodowlanych, personel pomocniczy; powstały szkółki roślin do zadrzewiania i upiększania miasta – na Koszykach, na pl. Broni, na Pradze (Jankowski 1910).

²⁸ W tym czasie do I wojny świat plac, dawne Rozdroże Żółtych Krzyży, nosił oficjalną nazwę **Św. Aleksandra** (Encyklopedia Warszawy 1975).

nia: całkowita wymiana drzewostanu (usunięcie wszystkich drzew istniejących i posadzenie nowych);

2/ **od ul. Pięknej do Rozdroża** – w przeszłości ok. **120 szt. lip**; w 1889 r. – brak 30 szt. (wypadły w wyniku stopniowego usychania od wierzchołka korony), reszta – w większości z uschniętymi wierzchołkami, kilka lip zdrowych w dobrym stanie; zalecenia: przycięcie wszystkich lip do jednej wysokości (usunięcie wierzchołków) i wykonanie rutynowych czynności zabezpieczających rany (smarowanie smołowcem), posadzenie brakujących 30 lip (pierwszy raz zastosowano nawozy płynne w celu zasilania roślin); zadanie zrealizowano w dniach 8-20 kwietnia 1889 r.

3/ **od Rozdroża do Belwederu** – stan w 1889 r. bardzo dobry, brak jedynie 2 sztuk, które dosadzono.

Komitet Opieki nad Plantacjami wystąpił w 1889 r. do magistratu miasta o zgodę na przeprowadzenie jeszcze w tym samym roku wycinki wszystkich drzew w pierwszej części Alei Ujazdowskiej, od pl. Św. Aleksandra do ul. Pięknej (F. Szanior (w:) *Ogrodnik Polski* 1889, Nr 19, s. 333).

Ryc. 26. Zdeformowane korony drzew w Alei Ujazdowskiej. 1886, rys. S. Wolski

Ryc. 27. Wymienione drzewa w Alei Ujazdowskiej, k. XIX w.

Dzięki sprawnym działaniom Komitetu Plantacyjnego, Aleje Ujazdowskie pozostają jedną z najpiękniejszych ulic Warszawy i stają się miejscem tłumnych spacerów. „...Wszyscy, którzy mogą opuścić ciasne i duszne mury miejskie, dążą tutaj, by odechnąć świeżym powietrzem, zobaczyć i być nawzajem widzianymi. Świetne pojazdy, istne corso, przebiegają środek alei, a po jej bocznych chodnikach przesuwają się tłum pieszych, lub siedzi na licznych ławkach pod drzewami. Nadaje to ulicy charakter błyskotliwy i strojny....ulica jest ze wszech miar godną widzenia. Wyszczona odwiecznymi drzewami, z których lipy pamiętają wiek przeszły, na nieszczęście w ostatnich latach oszczędzone przez obcięcie ich koron, które powoli odrastają, zabudowana pięknymi kamienicami, pałacami i willami, stanowi całość bardzo powabną i bogatą..” (*Ilustrowany przewodnik* 1893, s.196-197). „...Podczas lata w alejach Ujazdowskich mieści się wiele zakładów cukierniczych i mlecznych...” - m.in. zakład Loursa k/ pałacyku Sobańskich (*Ilustrowany przewodnik* 1893, s. 199).

Na początku dekady na **Krakowskim Przedmieściu** drzewa nadal występowały okazjonalnie (np. już tylko **2 egzemplarze** symetrycznie ramujące wejście do budynku Muzeum Przemysłu i Handlu (dawny Odwach, następnie od 1870 r. Tow. Zachęty Sztuk Pięknych), **rzęda drzew** przed siedzibą Warszawskiego Banku Dyskontowego (*Ilustrowany przewodnik* 1893), czy widoczne na późniejszych fotografiach **4 lipy** przed Wizytkami (fot. k. XIX w., M. Pusch (w:) Kobielski 1977; fot. ok. 1912 (w:) Lejko 1994); w 1891 r. - **brak drzew**, które wcześniej znajdowały się wokół pomnika Mikołaja Kopernika (*Ilustrowany przewodnik* 1893)). Większy układ reprezentował nadal jedynie Skwer Konstancyński przy ul. Bednarskiej.

W 1889 r. projektowano rozpoczęcie jesienią prac związanych z jego przekształceniem, a także posadzenie kilkunastu **klonów** i **wiązów** na pl. Św. Aleksandra (*Ogrodnik*

Polski 1889, Nr 10, s. 219). W 1891 r. znowu powraca sprawa niezmienionego w dalszym ciągu skweru na Krakowskim Przedmieściu – Komitet Plantacyjny jako priorytet uznał przekształcenie skweru w jak najszybszym czasie (*Ogrodnik Polski* 1891, Nr 11, s. 252-253), bowiem Krakowskie Przedmieście w opinii współczesnych nadal pozostawało jedną z najbardziej reprezentacyjnych i najpiękniejszych ulic Warszawy.

Lata 90-te to okres wzmożonych działań ważnych dla krajobrazu Traktu i całego miasta. Rozpoczyna się wielka akcja zazieleniania przestrzeni publicznej: zadrzewianie ulic, urządzenie ozdobnych skwerów oraz zakładanie nowych obiektów parkowych. Z pewnością pierwsze realizacje dotyczyły otoczenia głównych gmachów użytkowanych przez władze Imperium. Nowy **zieleniec** pojawił się więc na **pl. Zamkowym**, bezpośrednio przy pierzei Zamku.

Ryc. 28. Zieleniec przy Zamku Królewskim tuż po założeniu

Zieleniec składał się z 2 części rozdzielonych głównym wejściem. W części północnej założono trójkątny **trawnik**, gdzie następnie pojawiło się **pojedyncze drzewo liściaste** jako dominanta. W części południowej – wzdłuż pierzei Zamku zastosowano strzeliste **topole włoskie** oraz **grupy krzewów**. Oba fragmenty ujęto ogrodzeniem, wzdłuż którego następnie posadzono **rząd świerków** o równym, piramidalnym pokroju, w szerokiej rozstawie (fot. ok. 1913-15 (w:) Lejko 1994; fot. 1917, H. Poddębski (w:) Sołtan 1998)).

Projekt skweru wykonany w ołówku przedstawiony został na planie Lindleya (ark. sygn. L 327/1 APW) wykonanym w 1884 r. (brak skweru jako elementu istniejącego) a uzupełnionym w 1889 r. (wtedy zapewne wykonano szkic).

Na fotografii z lat 90-tych (Zb. Przyb. tom VIII, str. 276) przedstawiona została sytuacja na **dziedzińcu pałacu Namiesnikowskiego**, który przestrzennie związany był bezpośrednio z ulicą. Główną dominantą dziedzińca pozostawał pomnik znienawidzonego przez Polaków Paskiewicza. Wokół niego założono ozdobny **zieleniec**, który zaaranżowano zgodnie z ówczesnymi tendencjami: był to układ regularny, ozdobny. Przed

wejściem do pałacu umieszczono okrągły **gazon** podkreślony nasadzeniem niskich **drzew**. W części dziedzińca otwartej w stronę ulicy, centrum założenia wyznaczał pomnik, podkreślony symetrycznymi formami: **grupami krzewów** z tyłu i regularnymi **kwietnikami** po bokach oraz w części frontowej (fot. (w:) Kotkowska-Bareja 1971).

Ok. **1893 r.** wytyczono nowy **skwer naprzeciwko hotelu Europejskiego**. Było to założenie niewielkie, wydłużone z rozszerzeniem w stronę południową. Całość została ogrodzona i otoczona pasem chodnika z latarniami ulicznymi, co umożliwiała wgląd na kompozycję roślinną. A stanowiły ją: wypukły **klomb kwiatowy** w części najszerszej, z koncentrycznie ułożonymi okręgami z różnych nasadzeń kwiatowych (w kolejnych sezonach zmieniano kompozycję klombu, pozostawiając klasyczną dla tego okresu formę wypukłą) oraz część podłużna w formie 3 **parterów gazonowych** z kwietnymi obwódkami i **drzewami** o kulistych koronach umieszczonymi symetrycznie w rogach (Zb. Przyb. tom VI, s.11; *plan Lindleya* 1884, uzup. 1889, 1892, ark. sygn. L 110/5 APW) – były to prawdopodobnie **wiśnie ozdobne** (fot. 1936, H. Poddębski, neg. 24460 IS PAN).

Ryc. 29. Nowy skwer w przestrzeni Krakowskiego Przedmieścia. Ok. 1901-1908

Ryc. 30. Zmiana kompozycji klombu kwiatowego. Ok. 1909-1915, fot. K. Wojutyński

Ryc. 31. Skwer w okresie międzywojennym. Fot. K. Wojutyński

Autorem skweru, jak innych w tym okresie, był prawdopodobnie Franciszek Szanior²⁹. Skwer wypełnił w tym miejscu niewielkie rozszerzenie Krakowskiego Przedmieścia i wyrównał, podobnie jak w przeszłości skwer przy ul. Bednarskiej, linię przebiegu ulicy. Ostateczny kształt wschodniej pierzei Krakowskiego Przedmieścia nadało wybudowanie w sąsiedztwie skweru gmachu hotelu Bristol, w latach 1899-1901 (Mórawski, Głębocki 1996).

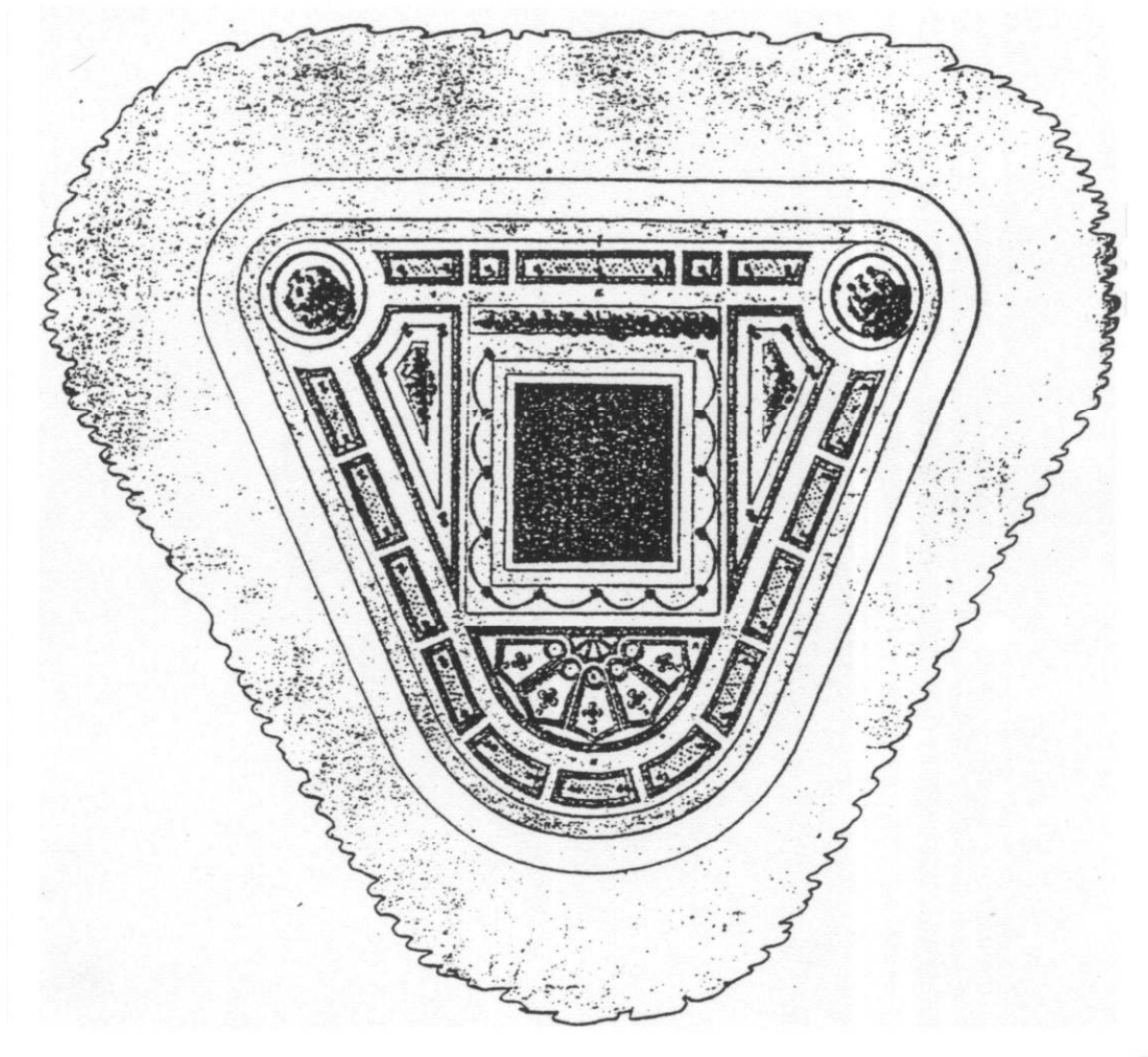
W **1895 r.** założono **skwer koło pomnika Mikołaja Kopernika** w formie ozdobnego kwietnika. Autorem kompozycji był Franciszek Szanior (Zb. Przyb. tom VIII, s.1).

Pomnik umieszczono centralnie na niewielkim wzniesieniu, obwiedzionym żwirową ścieżką. Boki wzniesienia udekorowano **festonami z powojnika** (*Clematis*), gdzie podpięcia w formie rozet wykonano z *Echeveria metallica*. W celu stworzenia bezpośredniego tła dla monumentu, tuż za nim zastosowano **rzędowe nasadzenie drzew**³⁰. Przed pomnikiem, na niewielkiej pochyłości umieszczono element w formie półkola, w które wpisano 5-cioramienną figurę zbudowaną z roślin w kolorach białych i czerwonych – ramiona z białym tłem z *Antennaria tomentosa* i obwódką z *Alternanthera amoena* na przemian z czerwonym tłem i białą obwódką z *Gnaphalium*. Środki małych kółek oraz środek całej figury zajęły zróżnicowane pod względem wielkości egzemplarze *Yucca recurvata*, podkreślone czarnymi **koleusami**. Półkole oraz zewnętrzną linię 2 znajdujących się po bokach pomnika czworoboków podkreślono pasem (szer. 1 stopa) z płóścącego **bluszczu**. Do obsadzenia wewnętrznych czworokątów wykorzystano: *Evonymus microphylla* do podkreślenia linii, *Juniperus pyramidalis* w narożnikach oraz strzyżone **cisy** (*Taxus*) w środku. Całość otoczyła wieloelementowa rabata, której kontury obsadzono **bukszpanem** (*Buxus*), zaś tło stanowiły:

²⁹ **Franciszek Szanior** (1853-1945) był pierwszym *głównym ogrodnikiem miasta* w latach 1877-1906 (Gajewski 1979).

³⁰ Przy okazji została przystłonięta nowa elewacja pałacu Staszica, który pełnił teraz funkcję cerkwi prawosławnej. Był to wynik przebudowy z lat 1892-93 (Kotkowska-Bareja 1973).

Antennaria tomentosa, **róża** odmiany *Souvenir de la Malmaison*, z akcentami w postaci pąsowych **róż** odmiany *General Jacqueminot*. Zewnętrzna linia obiegająca 2 koła w narożnikach wykonana została w formie **strzyżonego żywopłotu** z *Ligustrum vulgare*. Środki tych kół wypełniły piramidalnie ukształtowane **grupy roślin iglastych**: *Taxodium distichum* w środku, otoczone linią wyższych **żywotników** z gatunku *Thuja occidentalis* a następnie niższymi formami *Thuja Warreana* i *Thuja Lobbi* użytymi na przemian. Całą grupę podkreślono pasem z płożącego **bluszczu**. Tło dla wszystkich elementów kompozycyjnych skweru stanowił nisko koszony i starannie utrzymany **trawnik**. Cały skwer zamknęło ogrodzenie w formie żelaznych sztachet, opasane chodnikiem (F. Szanior (w:) *Ogrodnik Polski* 1896, Nr 4, str.83-84). Na fotografiach pochodzących z czasów istnienia skweru, widać dodane **2 topole włoskie**, symetrycznie usytuowane u podstawy przed frontem pomnika (np. fot. po 1894 r., arch. tyg. „Stolica” (w:) Kotkowska-Bareja 1973; fot. 1913-15 (w:) Lejko 1994).

Ryc. 32. Plan skweru przy pomniku Kopernika zamieszczony w *Ogrodniku Polskim* 1896, Nr 4

Ryc. 33. Skwer przy pomniku Kopernika. Stan przed 1914 r.

Istotna zmiana w przestrzeni Krakowskiego Przedmieścia wiązała się z wystawieniem w Warszawie, z inicjatywy Henryka Sienkiewicza, **pomnika Adama Mickiewicza**. W wyniku owocnych zabiegów zrealizowano przedsięwzięcie, które w całości, w układzie pomnik – otoczenie, jako jedno z nielicznych w Warszawie, przetrwało szczęśliwie aż do naszych czasów.

Fundusze na ten szczytny cel pochodziły z datków całego społeczeństwa. Wykonanie projektu pomnika powierzono Cyprianowi Godebskiemu. W 1897 r. Komitet Budowy ostatecznie zdecydował o jego lokalizacji – pomnik miał stanąć na istniejącym już skwerze na Krakowskim Przedmieściu, po dokonaniu pewnych zmian w jego urządzeniu. Rozplanowanie miejsca powierzono Józefowi Dziekońskiemu i Henrykowi Marconiemu (Głębocki 1990). Projekt nowego skweru wokół pomnika wykonał Franciszek Szanior (Zb. Przyb. tom X, s. 32).

Zakładano podzielenie powierzchni dotychczasowego skweru na 3 części: fragment u wylotu ul. Trębackiej, na którym miał stanąć pomnik Mickiewicza, część środkowa z wodotryskiem, który planowano przesunąć z pierwotnego miejsca, część trzecia z figurą Matki Boskiej Passawskiej. Poszczególne części miały rozdzielać chodniki (Zb. Przyb. tom X, s. 26).

Jesienią 1897 r. przystąpiono do realizacji planów. Ostatecznie zrezygnowano z ponownego wykorzystania fontanny i w październiku 1897 r. usunięto ją ze skweru (demontaż prowadzono pod kierunkiem głównego inżyniera kanalizacji i wodociągów A. Grotowskiego)³¹. Wycięto wtedy drzewa i krzewy z części przeznaczonej na pomnik (teren o pow. 340 łokci obwodu) (Zb. Przyb. tom X, s. 32-35, 52).

³¹ Komitet Opieki nad Plantacjami planował umieścić ją na pl. Kasińskich na wprost gmachu Izby Sądowej (*Ogrodnik Polski*. 1899, Nr 2), do czego nigdy nie doszło. Do 1906 r. była przechowywana w składzie miejskim (Kobielski 1984), następnie po przeprowadzonym remoncie została umieszczona na pl. Bankowym w 1907 r. (Zb. Przyb. tom XXIV, str. 70). W stanie nienaruszonym przetrwała wojnę. W latach 50-tych zmieniono kształt placu i jako dominantę za-

Przez cały następny rok trwały prace bezpośrednio związane z budową monumentu. Kamień węgielny pod fundament pomnika wmurowano 6 maja 1898 r. (Zb. Przyb. tom X, s. 190), 17 września figurę Mickiewicza umieszczono na cokole (Głębocki 1990). W listopadzie ustawiono ozdobne ogrodzenie i latarnie, a następnie przystąpiono do ostatecznego uregulowania całego placu (Zb. Przyb. tom X, s. 80).

Uroczyste odsłonięcie pomnika nastąpiło **24 XII 1898 r.**, w 100 rocznicę urodzin poety. Było to wielkie narodowe święto, choć sama uroczystość odbyła się bardzo skromnie ze względu na carskie ograniczenia, aby nie dopuścić do patriotycznej manifestacji (Głębocki 1990; Jarnuszkiewiczowa 1975).

Na wiosnę 1899 r. przystąpiono do ostatecznego porządkowania terenu wokół pomnika w obrębie stojącej balustrady, w celu zrealizowania projektowanego przez Szaniora założenia. Na czas prowadzenia robót, zabezpieczono starannie ozdobne ogrodzenie. Prace rozpoczęto od usunięcia znajdujących się w narożach brzoź i ciętej choiny, które umieszczono tu jedynie na czas zimowych uroczystości. Równolegle rozpoczęto urządzenie sąsiedniej części skweru naprzeciwko ul. Bednarskiej. W maju prowadzono już intensywne prace przy zakładaniu klombów i kwietników wokół pomnika. W **1899 r.** zakończono prace przy zakładaniu skweru przy pomniku Mickiewicza (Zb. Przyb. tom X, s. 89).

Ostatecznie miał on formę symetryczną, na kompozycję złożyły się różnorodne nasadzenia roślinne ujęte w bogatą ornamentykę.

Teren wokół pomnika wyprofilowano (podwójne zagłębienie terenu – pierwsze otaczało pomnik, zniwelowane w części frontowej; drugie – w formie wydłużonych elips po obu bokach pomnika oraz pięciokątnych figur przed pomnikiem) przez co uzyskano efekt wyniesienia monumentu i podkreślenia układów roślinnych. Na spadkach zagłębień zastosowano **bluszcz**. Figury kompozycji wypełniono **roślinami liściastymi ozdobnymi z kwiatów, berberysem, Mahonia aquifolium**. 5 rabat obramowanych **bukszpanem** obsadzono **różami** odmiany *Souvenir de la Malmaison* „...rozpiętemi przy ziemi...”. W czterech rogach umieszczono **grupy złożone z drzew i krzewów**, liściastych i iglastych gatunków rodzimych: **brzozy, jarzębiny, kaliny, świerki, jodły, sosny** itp. Z tyłu pomnika posadzono okazały **dąb**, który wraz z **modrzewiami** po obu jego stronach miał stanowić tło dla monumentu. Narożniki bezpośrednio przy pomniku zajęły 2 okazałe **różaneczniki w pojemnikach**, o kwiatach koloru amaryntowego (Zb. Przyb. t. XXXII (1910), s. 178)³². Dwie **grupy różaneczników** posadzono także w trójkątnych zagłębieniach na froncie skweru. W aranżacji roślinnej wprowadzono symboliczny akcent patriotyczny - centralny **kwietnik** przed pomnikiem obsadzono pąsowymi **begoniami bulwiastymi**, a 2 niewielkie trójkątne po bokach – białymi. Tło dla całości układu stanowił krótko strzyżony **trawnik**. Ścieżki przy pomniku i balustradzie wysypano drobnym żwirem. Cały skwer zamknęto piękne niskie ogro-

planowano umieszczenie *pomnika F. Dzierżyńskiego* (także nowa nazwa placu). „Wędrująca” fontanna w 1951 r. przeniesiona została na placyk przed kinem „Muranów” w pobliżu pałacu Mostowskich, gdzie stoi po dziś dzień (Kwiatkowski 1998).

³² Te piękne i cenne okazy, spuścizna po Niemcewiczu, zostały ofiarowane miastu przez p. Kierbdiową. Przez wiele następnych lat pełniły „...szczytną służbę u stóp pomnika wieszcz...” (Ogrodnik 1912, Nr 24, s. 382). Zimą przechowywano je w oranżerii Ogrodu Saskiego (Zb. Przyb. tom XXXII (1910), s. 178).

dzenie o bogatej ornamentyce roślinnej (F. Szanior (w:) *Ogrodnik Polski*. 1899, Nr 14, s. 323-324). (ryc. 34)

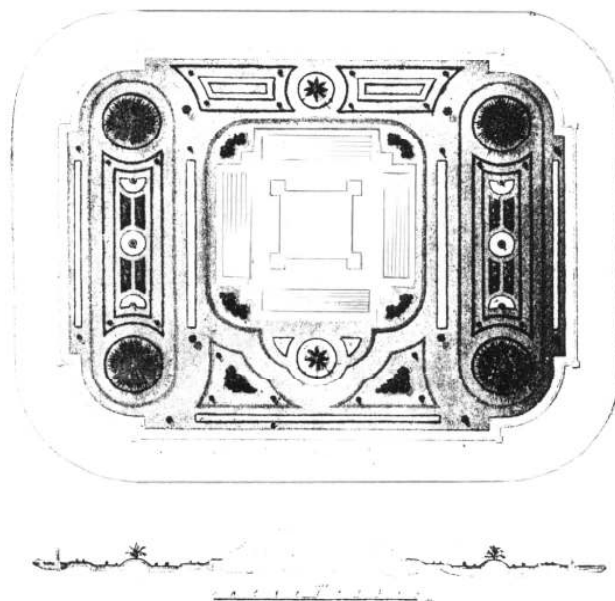
Ogrodzenie, autorstwa architekta Zenona Chrzanowskiego (Zb. Przyb tom X, s. 77), uzupełnione w narożnikach dwuramiennymi latarniami, wzbudzało niekłamany zachwyt u współczesnych: „...Krata z kutego żelaza przypomina z lekka motyw rozpiętej sieci o dużych ostrograniastych okach. Na tle tej sieci plotą się w bujne zwoje bluszcz, paproć, kosodrzewina; na spojeniach przęseł wychyla się powój, stonecznik lub bławatek, rozkwita róża lub lilja. Co drugie przęsło powtarza się motyw liry z przetknięciem przez struny piórem, a co drugie znów bardziej suty bukiet z róż i lilji. Całość robi wrażenie jakby uroczego żywopłotu z roślin, jakby girlandy z kwiatów, wdzięcznie splatających się w wieniec u stóp Poety, jakby wyrzeźbione w żelazie słowa (...) „o różach, lilji i tymianku”. Ten sam motyw ornamentyki roślinnej powtarzają stojące dookoła skweru wytworne, lekkie, jak godowe pochodnie, słupy latarniowe...” (Zb. Przyb. tom X, s. 64).

Ogrodzenie, istniejące do dnia dzisiejszego, stanowi wspaniały przykład sztuki zdobniczej tamtego okresu.

Pozostałe planowane 2 fragmenty skweru utworzyły jedną całość, gdzie zaprojektowano układ swobodny, z grupami wysokich drzew i otwartym wnętrzem w części najszerzej. Zachowano **dominantę** na zamknięciu skweru od strony pl. Zamkowego w postaci figury MB Passawskiej oraz przejście na wysokości ul. Bednarskiej.

W latach następnych na skwerze planowano utworzyć placyk zabaw dla dzieci (pow. 500-600 m²) oraz założyć ogrodzenie z 1 furtką zamykaną o zmroku, której miał pilnować stróż miejski (*Ogrodnik Polski* 1904, Nr 24, s. 571-572).

W okresie przekształcania skweru wykonano dyskretne ramowanie dawnego dziedzińca kościoła karmelitów, w postaci symetrycznie rozmieszczonych **8 klonów kulistych** - po 4 z każdego boku placu (fot. przed 1914, neg. 82597 MHW).

Ryc. 34. Otoczenie pomnika Mickiewicza. Plan zamieszczony w *Ogrodniku Polskim* 1899, Nr 14

Ryc. 35. Otoczenie pomnika Mickiewicza po zakończeniu realizacji

Na przełomie wieków **zmieniło się zamknięcie perspektywy widokowej** z Krakowskiego Przedmieścia w stronę pl. Saskiego. W latach **1894-1912** na placu, w miejscu dawnego obelisku, wybudowano monumentalną cerkiew, będącą kolejnym symbolem rusyfikacji miasta. Potężny gmach, obcy stylistycznie, zakłócił harmonijny krajobraz tej części miasta. Z czterech stron otoczyły go **zieleńce** i **rzędy** regularnie sadzonych **drzew** (Stępiński 1988).

Przełom wieków to także dalszy rozwój **Nowego Świata** – trwało dalsze przekształcanie zabudowy, powstawały nowe obiekty usługowe. Na początku XX znajdowały się tu liczne sklepy, magazyny handlowe, restauracje, kawiarnie, cukiernie, **ogródki-piwiarnie**, lokale rozrywkowe co spowodowało, że Nowy Świat stał się najruchliwszą ulicą Warszawy (Encyklopedia Warszawy 1975).

Gęstość zabudowy, tworzącej zwarte pierzeje, szerokość ulicy oraz intensywność ruchu spowodowały, że **nie wprowadzono** tutaj żadnych **stałych elementów roślinnych**. Jedynymi **enklawami zieleni** towarzyszącymi ulicy były zapewne dziedzińce pałacu Branickich (przebudowany z pałacu Badenich w połowie XIX w. (Mórawski, Głębocki 1996)), znajdujący się przy wylocie ul. Smolnej oraz dziedzińce siedziby Dyrekcji Dróg i Mostów przy Al. Jerozolimskiej (Plan Warszawy wyd. po 1866 r., sygn. K 46/5 APW).

W czasie wielkich uroczystości pojawiała się tu **roślinność w formie dekoracji**, np. 31 sierpnia **1897 r.** odbył się uroczysty przejazd cara Mikołaja II w pompacyjnej oprawie – na trasie przejazdu od pl. Zamkowego do Łazienek ustawiono 7 **bram triumfalnych** (Warszawa i Jej Muzeum 1996), w tym na Nowym Świecie bramę „rolniczą” (u wylotu ul. Świętokrzyskiej) oraz bramę „sportową” (na skrzyżowaniu z Al. Jerozolimską), natomiast mieszkańcy zostali zobowiązani do **przyozdobienia okien flagami**,

kwiatami i iluminacją (Szenic, Chudek 1955). Wzdłuż ulicy pojawiły się także **girlandy kwiatowe** (fot. 1897, K. Brandel (w:) Lejko 1985).

Ryc. 36. Dekoracja na Nowym Świecie w dniu przejazdu cara Mikołaja II. 1897, fot. L. Kowalski

Pod koniec XIX w. istotne przekształcenia dokonały się na **pl. Św. Aleksandra**. W latach 1886-95 kościół Św. Aleksandra został rozbudowany i przebudowany w stylu neorenesansowym według projektu J.P. Dziekońskiego (*Encyklopedia Warszawy* 1975). W tym okresie **usunięto drzewa** otaczające gmach kościoła (fot. ok. 1898, K. Brandel, reprint w formie pocztówki, ze zb. MN). Po 1898 r. przeprowadzono **przebudowę układu ogrodowego** wewnątrz placu: niewielki **centralny skwer** zastąpiono 2 większymi ozdobnymi **zieleńcami**.

Ryc. 37. Plac Św. Aleksandra – fragment skweru z figurą św. Jana Nepomucena. Stan przed 1914 r.

Nowe skwery całkowicie zmieniły układ placu. Zaprojektowane zostały w ten sposób, aby usprawnić i uregulować komunikację w obrębie placu. 2 wydłużone zieleńce, zlokalizowane pomiędzy wylotem Alei Ujazdowskiej a kościołem Św. Aleksandra, wyznaczyły przebieg ciągów komunikacyjnych w tej części placu: rozdzieliły ruch kołowy w 3 kierunkach wyznaczonych historycznymi traktami – do ul. Mokołowskiej, Alei Ujazdowskiej i ul. Wiejskiej. Trzeci trójkątny zieleniec wyznaczyły już wcześniej wylot ul. Żurawiej, Brackiej, Nowego Świata i Książęcej. Wszystkie 3 skwery, ogrodzone i otoczone pasem chodnika, charakteryzowały się odrębną kompozycją:

- **na skwerze przy ul. Brackiej** zmienione zostało wnętrze – luźno, w regularnych odstępach sadzone drzewa zastąpiły **nieregularne grupy drzew i krzewów**, tłem pozostawał **trawnik**; w części bliższej ul. Książęcej umożliwiono wejście w obręb założenia prowadząc wijącą się łagodnie dróżkę;
- **na skwerze przy ul. Mokołowskiej** znalazły się 3 główne dominanty architektoniczne, przesunięte tu z dawnego miejsca³³: figura św. Jana Nepomucena, usytuowana centralnie i podkreślona z tyłu grupą drzew i krzewów, oraz 2 kolumny z krzyżami na zakończeniu skweru bliżej kościoła; całość ramowały układy regularne – **żywopłoty formowane** i **pasy rabat kwiatowych**;
- **na skwerze przy ul. Książęcej** głównym akcentem był centralnie usytuowany **kwietnik** w formie okrągłego ozdobnego **klombu**, podkreślony 4 symetrycznie rozmieszczonymi niewielkimi **grupami drzew i krzewów**; 2 analogiczne **grupy** zamknęły skwer od strony ul. Wiejskiej, jedna – na zwężeniu od strony kościoła; wzdłuż ogrodzenia zaprojektowano **rzędowe nasadzenie drzew** w dużej rozstawie (w sumie 13 sztuk drzew).

Takie rozplanowanie placu oraz kompozycję skwerów przedstawiają *plany Lindleya* (APW), gdzie na przedstawieniu stanu sprzed realizacji naniesiono *szkic ołówkiem* nowego rozwiązania przestrzennego (ark. sygn. L 3/1, wyk. w 1884 r. uzup. w 1889 r.; ark. sygn. L 4, wyk. w 1888 r. uzup. w 1893 r.).

W sierpniu **1896 r.** dokonano oficjalnego otwarcia *Parku Ujazdowskiego*. W uroczystości uczestniczyli m.in.: prezydent Warszawy generał-major Bibikow, rajcy miejscy, inż. Lindley oraz Franciszek Szanior.

Powstał on na terenie placu Ujazdowskiego, gdzie do tej pory odbywały się zabawy ludowe i wystawy rolno-przemysłowe. Decyzję o przeznaczeniu terenu na park zarząd miasta podjął już w 1893 r., a wykonanie projektu zlecono Franciszkowi Szaniorowi (Zb. Przyb. tom VIII, str. 23-24). W bezpośrednich granicach parku znalazły się 3 równoległe rzędy drzew, istniejące wcześniej na pl. Ujazdowskim i przynależne do struktury przestrzennej Alei Ujazdowskiej.

Powstanie parku miało ogromne znaczenie dla tej części Traktu – powstała w ten sposób **nowa pierzeja** tej części ulicy, stanowiąca kontynuację ścian wyznaczonej zabudową do ul. Pięknej. Uformowane zostało wnętrze o różnych strukturalnie pierzejach, architektonicznej i roślinnej, ale wizualnie działających dokładnie w ten sam

³³ W związku z pracami prowadzonymi przy urządzaniu nowych skwerów w 1898 r., rozebrano stare krzyże na kolumnach w celu przesunięcia na wyznaczone miejsce. W trakcie rozbioru okazało się, że stare kolumny wykonane z piaskowca były już poważnie zniszczone i zdecydowano o ich wymianie (Zb. Przyb. tom IX, s. 73). Ustawianie nowych granitowych kolumn na skwerze na wprost kościoła Św. Aleksandra rozpoczęło 17 XI 1899 (Zb. Przyb. tom X, s. 198).

sposób - nastąpiło zamknięcie przestrzeni ulicy z obu stron i wykształcenie jednorodnego linearnego wnętrza od pl. Trzech Krzyży do pl. Na Rozdrożu.

Do końca XIX w. nastąpiło zamknięcie przestrzeni Alei Ujazdowskiej na całej długości. W 2 połowie XIX w. nastąpił dalszy intensywny rozwój zabudowy pałacowo-willowej, m.in. powstał pałacyk Raua, Wielopolskich, Sobańskich (Mórawski, Głębocki 1996); na pl. Na Rozdrożu wybudowano cerkiew (Szenic, Chudek 1955); ok. 1900 r. wybudowano koszary Korpusu Kadetów im. A. Suworowa oraz powstało kilka kamienic, m.in. kamienica „Pod Gigantami” (Encyklopedia Warszawy 1975).

Aleja Ujazdowska pozostawała najmodniejszym miejscem spacerów i przejazdów.

Ryc. 38. Aleja Ujazdowska – widok w kierunku południowym. Stan przed I wojną światową

W całym mieście, równolegle z zakładaniem skwerów, trwały intensywne prace związane z **zadrzewianiem ulic i placów**.

Z pewnością jednym z pierwszych miejsc, które obsadzono drzewami, był **pl. Zamkowy** oraz **Krakowskie Przedmieście**. Na *planie Lindleya* (ark. sygn. L 110 APW), wykonanym w 1884 r. a uzupełnianym w latach 1889 i 1892, naniesiono ołówkiem dokładny projekt nasadzeń zaznaczając lokalizację poszczególnych drzew. Starano się zastosować regularną formę zadrzewienia, uwzględniono jednak pewne odstępstwa wynikające z układu wejść do budynków i istniejących ulic bocznych.

Na **pl. Zamkowym**, drzewa sadzone rzędowo w pasie chodnika podkreśliły pierzeję placu na odcinku od ul. Świętojańskiej do ul. Podwale (fot. 1900 (w:) Lejko 1994), następnie nasadzenie kontynuowano wzdłuż całego przebiegu Krakowskiego Przedmieścia (fot. po 1904 (w:) Lejko 1994; fot. 1917, H. Poddębski (w:) Sołtan 1998).

Ryc. 39. Roślinność ramująca przestrzeń pl. Zamkowego. 1917, fot. H. Poddębski

W nasadzeniach wzdłuż **Krakowskiego Przedmieścia** zastosowano **klony srebrzyste** (*Acer saccharinum* L. (*Acer dasycarpum* Ehrh.))³⁴, gatunek uważany wówczas za odporny na „...warunki uliczne...” (*Ogrodnik Polski* 1889, Nr 10, s. 219). Nasadzenie wykonano bardzo starannie, dobierając egzemplarze jednorodne pod względem wielkości i pokroju oraz stosując zabezpieczenia w postaci pali drewnianych stabilizujących młode drzewa i żeliwnych kręgów w chodniku, zabezpieczających system korzeniowy (*Ogrodnik Polski* 1901, Nr 3, s. 100-102).

Ryc. 40. Nasadzenie uliczne Krakowskiego Przedmieścia. Stan po 1904 r.

Na Krakowskim Przedmieściu drzewa pojawiły się **po 1893 r.** czyli po założeniu skweru przy ul. Karowej (fot. k. XIX w., M. Pusch (w:) Kobielski 1977), a **przed 1897 r.** - na arkuszach *planu Lindleya* z tego właśnie roku widnieją już szpalery drzew wzdłuż całej

³⁴ Dokumentuje to ikonografia, m.in. fot. pl. Zamkowego (fot. 1917, H. Poddębski; lata 30-te, T. Przypkowski) i Krakowskiego Przedmieścia (fot. 1917, H. Poddębski (w:) Sołtan 1998).

ulicy (ark. w skali 1:2500 i 1:500, 1897 (w:) *Atlas historyczny Warszawy*, 1999). Potwierdzają to także inne informacje np. w 1898 r. zdecydowano m.in. o sadzeniu drzew na ul. Berga (Zb. Przyb. tom IX, s. 169) - tworzenie oprawy dla *perspektywy widokowej*, wiodącej w kierunku pl. Małachowskiego, z budynkiem XVIII-wiecznego zboru ewangelicko-augsburskiego na jej zakończeniu, było z pewnością konsekwencją wcześniejszego uporządkowania Krakowskiego Przedmieścia.

W następnych latach kontynuowano zadrzewianie Warszawy, zajmowano się bieżącą pielęgnacją oraz planowano nowe realizacje.

Do I wojny światowej na ulicach Warszawy najbardziej rozpowszechnione były: klony, jesiony, topole, lipy wiązy, akacje, kasztanowce – w sumie 94 % wszystkich gatunków występujących na ulicach miasta (Rutkowski 1918, s. 24).

Komitet Plantacyjny oraz związani z nim ludzie odegrali ogromną, nieocenioną rolę w kreowaniu nowego oblicza miejskiej przestrzeni publicznej Warszawy i ogólnego rozwoju w zakresie poprawy warunków życia w mieście. Obok intensywnej działalności realizacyjnej, zajmowali się szerokim popularyzowaniem idei zazieleniania miast, kierując swe porady także do prywatnych właścicieli posesji i wszystkich mieszkańców. Powoływano się na liczne przykłady europejskich miast, gdzie roślinność w różnej postaci wykorzystywana była masowo ze względów zdrowotnych i higienicznych oraz estetycznych (*Ogrodnik Polski*). Radzono sadzić roślinność możliwie wszędzie np. w postaci *przedogródków willowych*, *ogródków na podwórzach kamienic* czy chociaż „zielonych ścian” tworzonych przez pnącza na elewacjach budynków (Jankowski 1910). Popularyzowano także *zazielenianie i ukwiecanie okien i balkonów* (Rutkowski 1918).

Ryc. 41. Willa Sobańskich w Alejach Ujazdowskich - fragment przedogródka. Fot. H. Poddębski

Rozwój Warszawy i pozytywne przekształcenia krajobrazu miejskiego zahamował w 1914 r. wybuch I wojny światowej.

Ryc. 42. Struktura przestrzenna miasta wraz z układem zadrzewień ulicznych. Warszawa, 1915

3.4. Okres międzywojenny

Już po opuszczeniu Warszawy przez Rosjan w 1915 r. przystąpiono do natychmiastowego zacierania śladów przynależności miasta do Imperium Rosyjskiego.

W 1916 r. zmieniono nazwy pierwszych 12 ulic (w tym *Pl. Aleksandra* na **Pl. Trzech Krzyży**) oraz *Skweru Konstantynowskiego* na **Skwer Adama Mickiewicza** (Szczypiorski 1968).

Wielka euforia z powodu odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. przełożyła się na szybką reorganizację wszystkich dziedzin życia. Dotyczyło to także przestrzeni publicznej Warszawy – porządkowano miasto i zmieniano jego wizerunek. W pierw-

szej kolejności przystąpiono do usuwania wszelkich symboli niewoli i rusyfikacji. Dokonano w ten sposób istotnych, często trwałych, przekształceń struktury przestrzennej Traktu.

Już w lutym **1917 r.** rozebrano obelisk poświęcony generałom wiernym carowi, znajdujący się na pl. Zielonym, a wcześniej na pl. Saskim. Następnie usunięto pomnik Paskiewicza z dziedzińca pałacu Namiestnikowskiego, przygotowując go do wymiany na thorwaldsenowski pomnik ks. Józefa Poniatowskiego (Szczypiński 1968).

Ryc. 43. Ogród dziedzińcowy przed pałacem Namiestnikowskim po usunięciu pomnika Paskiewicza

W **1922 r.** rozebrano cerkiew znajdującą się na pl. Na Rozdrożu, dominującą do tej pory nad Aleją Ujazdowską (Szenic, Chudek 1955).

W **1921 r.** rozebrano dzwonnice, a następnie w latach **1924-26** rozebrano cały sobór na pl. Saskim. Zlikwidowano także otaczającą go zieleń, a plac wyrównano i wysypano żwirem. Plac stał się najbardziej reprezentacyjnym placem wolnej Warszawy.

W **1923 r.** na pl. Saskim, na osi pałacu i perspektywy widokowej z Krakowskiego Przedmieścia, ustawiono odzyskany z Rosji **pomnik ks. Józefa Poniatowskiego**.

2 listopada 1925 r. pod środkową arkadą kolumnady pałacu odstonięto uroczyscie pomnik-mauzoleum czyli **Grób Nieznanego Żołnierza** (proj. S. Ostrowski, współpraca H. Grunwald) (Stępiński 1988).

W **1926 r.** przebudowano ponownie pałac Staszica, przywracając mu dawną, nadaną przez Coraziego postać (wg proj. M. Lalewiczą). Ponownie zagościło tutaj Warszawskie Towarzystwo Naukowe (Kotkowska-Bareja 1973).

Od pierwszych lat istnienia niepodległego państwa czyniono wielkie starania, aby nadać Warszawie charakter nowoczesnej, europejskiej metropolii. Zwracano też szczególną uwagę na uporządkowanie miejsc historycznych – najstarszych i najcenniejszych zabytków oraz miejsc związanych z ponad stuletnią walką o niepodległość

(ważne wydarzenia lub wybitne postaci upamiętniano m.in. w formie **tablic i napisów pamiątkowych** (Cieptowski 1987)).

Kontynuowano wiele realizacji sprzed wojny m.in. z zakresu zazieleniania i upiększania Warszawy.

Przekształcenia w aranżacji przestrzeni Traktu Królewskiego jako reprezentacyjnej ulicy miasta, dokonywały się więc sukcesywnie w ciągu całego dwudziestolecia międzywojennego, a dotyczyły różnych miejsc w różnym zakresie.

Już w 1918 r. przystąpiono do prac konserwatorskich Zamku Królewskiego, który od **1926 r.** stał się siedzibą prezydenta Rzeczypospolitej (Mórawski, Głębocki 1996).

Zieleniec znajdujący się przy Zamku pozostał w niezmienionej postaci (fot. 1921 r. (w:) Szymanowska 1972), jedynie w okresie późniejszym usunięto topole sąsiadujące z pierzeją Zamku (fot. lata 30-te, Z. Chomętowska (w:) *Jesteśmy w Warszawie* 1981).

Ze względu na zły stan kolumny Zygmunta, w latach 20-tych planowano przeprowadzenie jej konserwacji oraz likwidację wodotrysku Marconiego. Plany zrealizowano ostatecznie w **1931 r.** W latach 30-tych projektowano dalszą regulację pl. Zamkowego. Do 1939 r. uporządkowano jedynie wylot Nowego Zjazdu (Szymanowska 1972).

W okresie międzywojennym **zadrzewienie** wzdłuż **Krakowskiego Przedmieścia** (zadrzewienie uliczne oraz roślinność na skwerach) stopniowo osiągało stan docelowy pod względem przestrzennym (wzrost drzew) - ikonografia pochodząca z tego okresu (fot. w zb. MHW, IS PAN) przedstawia Krakowskie Przedmieście jako uporządkowaną wielkomiejską arterię, w zielonej oprawie.

Jako ciekawostkę można odnotować **brak grupy drzew** przed gmachem Muzeum Przemysłu i Rolnictwa (dawny Odwach) (fot. lata 30-te, Z. Chomętowska (w:) Sołtan 1998).

Ryc. 44. Zadrzewienia Krakowskiego Przedmieścia. W oknach hotelu Europejskiego – dekoracja kwiatowa. Okres międzywojenny

Pewne zmiany dokonały się w obrębie **Skweru Mickiewicza**. W **1922 r.** jego ogrodową część (oddzieloną chodnikiem od bezpośredniego otoczenia pomnika) nazwano imieniem amerykańskiego działacza politycznego, inicjatora pomocy gospodarczej dla krajów Europy Wschodniej po I wojnie światowej, Herberta Clarka Hoovera (późniejszego prezydenta USA), który cieszył się wówczas w Polsce ogromną popularnością. Na terenie **Ogródka Hoovera** (Szenic, Chudek 1955) **29 X 1922 r.** odsłonięto **pomnik Wdzięczności Ameryce**. Była to rzeźba z fontanną wykonana z czerwonego piaskowca autorstwa X. Dunikowskiego. Nawiązano w ten sposób do istniejącego wcześniej na skwerze wodotrysku. Rzeźbę rozebrano w **1930 r.** (Mórawski, Głębocki 1996).

Pomnik z wodotryskiem umieszczono centralnie we wnętrzu ogrodowym skweru i podkreślono **2** podłużnymi **rabatami kwiatowymi**. Wnętrze, ogrodzone **żywopłotem**, otaczały **grupy drzew i krzewów** (fot. 1937, H. Poddębski, neg. 24459 IS PAN).

Ryc. 45. Pomnik Wdzięczności Ameryce w Ogródku Hoovera

W okresie międzywojennym uproszczeniu uległa kompozycja roślinna pozostałej części skweru, pozostająca bezpośrednim otoczeniem pomnika Mickiewicza. Ze zróżnicowanych strukturalnie i gatunkowo 4 narożnych klombów pozostały delikatne, rozłożyste sylwety **brzóz**. Centralna **rabata** uzyskała formę czworokąta, podstawę monumentu otaczał podwójny pas jednorodnych gatunkowo **nasadzeń kwiatowych**. Tłem dla pomnika był **rząd** różnych gatunkowo **drzew** (drzewa liściaste i iglaste m.in. **modrzewie**) zamykający skwer od strony Dziekanki (brak centralnej rabaty - fot. ok. 1922, Z. Marcinkowski (w:) Sołtan 1998; fot. sygn. 82575 MHW).

Ryc. 46. Otoczenie pomnika Mickiewicza w okresie międzywojennym

W dalszej części Krakowskiego Przedmieścia sytuacja nie uległa większej zmianie, jedynie przed kościołem ss. Wizytek można zauważyć **brak jednej z czterech** charakterystycznych **lip** (fot. 1939, Z. Chomętowska (w:) Sołtan 1998).

W związku z pracami przy przebudowie pałacu Staszica zmienione zostało jego najbliższe otoczenie (Kotkowska-Bareja 1973). W pierwszym etapie dokonano zmian na skwerze otaczającym pomnik Mikołaja Kopernika.

Nastąpiło zdecydowane uproszczenie formy - ozdobny skwer zastąpiono gładką powierzchnią **trawnika**, maksymalnie eksponując sam monument (fot. 1926, H. Poddębski (w:) Kotkowska-Bareja 1973), wzdłuż ogrodzenia założono pasy jednorodnych kolorystycznie **rabat kwiatowych** (fot. 1925, H. Poddębski, neg. 24137 IS PAN). W obrębie ogrodzenia pozostawiono **kuliste krzewy** u podstawy pomnika (prawdopodobnie strzyżone **bukszpany**), a początkowo także 2 topole przed frontem pomnika (fot. po 1920, neg. IS PAN (w:) Zieliński 2001).

Ryc. 47. Otoczenie pomnika Kopernika. Stan po 1920 r.

W związku z poszerzaniem wylotu Krakowskiego Przedmieścia i wymianą nawierzchni³⁵, w **1929 r. skwer** całkowicie **zlikwidowano** (Szenic, Chudek 1955), natomiast pomnik, poddany wcześniej konserwacji, przesunięto bliżej pałacu (fot. 1937, H. Poddębski (w:) Sołtan 1998). Taki układ przestrzenny³⁶ nie uległ zmianie aż do chwili obecnej, a **monument stał się trwałym elementem organizacji przestrzeni** tego fragmentu ulicy (Kotkowska-Bareja 1973).

W okresie międzywojennym **Nowy Świat** nadal pozostaje jedną z najruchliwszych ulic Warszawy. Zbudowano tu liczne kina, kawiarnie, teatry operetkowe i rewiowe (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

W architekturze ulicy pojawiły się nowoczesne akcenty: w latach **1928-35** w miejscu starego pałacyku (siedziba Warszawskiej Dyrekcji Kolei Państwowych) wybudowano gmach Banku Gospodarstwa Krajowego (proj. R. Świerczyński, płaskorzeźby w stylu *art deco* dłuta J. Szczepkowskiego) usytuowany frontem do Al. Jerozolimskich³⁷; w **1933 r.** w miejscu piętrowej kamieniczki nr 3 wystawiono 5-piętrowy budynek w stylu konstruktywizmu (proj. J. Gelbard, R. Sigalin) z nowoczesnym lokalem rozrywkowym „Paradis” (Zieliński 1998)³⁸.

W **latach 30-tych** po wybudowaniu w Alei 3-go Maja kompleksu gmachów **Muzeum Narodowego**³⁹ i założeniu pasów zieleni⁴⁰, powstała interesująca oprawa *perspektywy widokowej* z Nowego Świata w stronę mostu Poniałowskiego (fot. 1939, H. Poddębski (w:) Sołtan 1998).

³⁵ W latach 1929-31 na całym Trakcie (od Zamku do Belwederu) ułożono nowoczesne nawierzchnie asfaltowe (Janczewski 1971).

³⁶ Układ przestrzenny, o którym mowa, obejmuje całe zakończenie Krakowskiego Przedmieścia wraz pustym placem w miejscu, gdzie do 1913 r. znajdował się *pałac Karasia* (Szenic, Chudek 1955)

³⁷ Po II wojnie światowej mieścił się tu PAP, obecnie siedziba banków, w tym ponownie BGK.

³⁸ Obie budowle w niezmienionym kształcie istnieją do dziś.

³⁹ Budowa w latach 1927-1938, wg proj. T. Tołwińskiego (Mórawski, Głębocki 1996).

⁴⁰ Założenie o pow. 6450 m² powstało już przed 1928 r. (Szczypiorski 1968).

Ryc. 48. Gmachy Muzeum Narodowego w Warszawie i roślinna oprawa Al. Jerozolimskich

W okresie międzywojennym **Aleja Ujazdowska** pozostawała elegancką reprezentacyjną ulicą, przy której mieściła się część najważniejszych instytucji niepodległego państwa.

Od **1918 r.** Belweder, zaliczony do reprezentacyjnych gmachów Rzeczypospolitej, był rezydencją Naczelnika Państwa, marszałka Józefa Piłsudskiego, a od 1922 r. Prezydenta Rzeczypospolitej (Kwiatkowski 1976). Od **1919 r.** przy ul. Matejki wychodzącej od Alei w kierunku wschodnim, w dawnym Instytucie Szlacheckim (gruntownie przebudowanym w l. 1925-1928 pod kier. K. Skórewicza) mieścił się **Sejm i Senat Rzeczypospolitej** (Mórawski, Głębocki 1996). Wzdłuż Alei ulokowały się tu zagraniczne poselstwa i ambasady. W gmachach Korpusu Kadetów umieszczono Szkołę Podchorążych, a od 1928 r. Inspektorat Sił Zbrojnych, Bibliotekę Wojskową oraz Zbiory Rapperswilskie (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

W **1926 r.** w Łazienkach ustawiono **pomnik Fryderyka Chopina** (proj. W. Szymanowski), który odtąd stał się główną dominantą wnętrza parkowego i atrakcyjnym akcentem przestrzennym jednej z perspektyw widokowych Alej Ujazdowskich (Kotkowska-Bareja 1970).

Do **1928 r.** uporządkowano teren, przy którym zbiegały się Aleja Szucha i Aleje Ujazdowskie i urządzono **skwer** o powierzchni 1800 m² (Szczypiorski 1968).

Ze względu na obecność w Alejach linii tramwajowej i stale wzrastający ruch samochodowy, zadrzewienie uzyskało formę **ścian** ramujących przestrzeń ulicy (drzewa przycinano w gładkie płaszczyzny od strony jezdni) (fot. 1932, H. Poddębski, sygn. 24539 IS PAN).

Ryc. 49. Zadrzewienie Alei Ujazdowskich ujęte w formowane „zielone ściany”

Sytuację przestrzenną Traktu Królewskiego w okresie międzywojennym, a w tym rozmieszczenie elementów przyrodniczych, przedstawia *Plan miasta stołecznego Warszawy, 1936-1940*, w skali 1:2500 (sygn. K 124 APW):

- *pl. Zamkowy* (ark. N1 O1) – **2** ogrodzone **zieleńce** wzdłuż pierzei Zamku;
- *Krakowskie Przedmieście* (ark. N1 O1) – **drzewa** ramujące przestrzeń ulicy oraz **skwery**: Skwer Adama Mickiewicza – za figurą MB Passawskiej – grupa drzew i krzewów, przejście na wysokości ul. Bednarskiej w otoczeniu drzew i krzewów, otwarte owalne wnętrze *Ogródka Hoovera*; wydzielone bezpośrednie otoczenie pomnika Mickiewicza; skwer przy kościele ss. Wizytek – z rozszerzeniem w części południowej w kształcie koła, zaznaczone pojedyncze drzewa na pozostałych 3 fragmentach; trójkątny zieleńiec wokół pomnika Mikołaja Kopernika;
- *Nowy Świat* (ark. S1 O1) – **szpaler drzew** ramujący perspektywę ul. Foksal; **drzewa** w obrębie dziedzińca pałacu Branickich przy ul. Smolnej;
- *Pl. Trzech Krzyży* (ark. S1 O1) – **drzewa** wzdłuż wschodniej pierzei placu oraz wzdłuż zachodniej na odcinku pomiędzy ul. Żurawią a Wspólną; **3 skwery**: trójkątny przy ul. Brackiej i Żurawiej – roślinność wysoka w formie grupy w części północnej oraz rzędu drzew otaczającego skwer z 2 pozostałych stron; 2 skwery w części południowej placu podkreślające wylot Alei Ujazdowskich: skwer z figurą i kolumnami – roślinność wysoka występuje w części centralnej za figurą oraz na zamknięciu skweru od Alei; skwer przy ul. Wiejskiej – roślinność wysoka zgrupowana w 3 rogach zieleńca;
- *Aleje Ujazdowskie* (ark. S2 O1) – na odcinku od pl. Trzech Krzyży do ul. Pięknej – **układ pojedynczy** (drzewa w rzędzie po obu stronach ulicy); na odcinku od ul. Pięknej do pl. Na Rozdrożu – **1 rząd** drzew po zachodniej stronie ulicy (wzdłuż willi i pałaców) oraz **2 rzędy** drzew po stronie wschodniej (wzdłuż Parku Ujazdowskiego); na odcinku od pl. Na Rozdrożu do Belwederu – **układ podwójny** (po 2 rzędy drzew po obu stronach ulicy).

Brak pomnika Fryderyka Chopina w Łazienkach (a także obecność skweru wokół pomnika Kopernika) wskazuje, że na planie przedstawiano sytuację przestrzenną sprzed 1926 r.

W ramach urządzania przestrzeni publicznej ulic i placów zwracano uwagę na staranne utrzymanie zieleni istniejącej i wprowadzanie nowych nasadzeń. Międzywojenna ikonografia Warszawy przedstawia liczne realizacje związane z zakładaniem zieleni w przestrzeni ulic i placów. Sadzono drzewa ale zastosowano także inne sposoby wprowadzania roślinności do miasta. Już przed rokiem 1919 zaczęły pojawiać się pierwsze **ukwiecone okna i balkony**, np. w hotelu Europejskim (ryc. 43). W latach 30-tych powszechnie stosowano już **pnącza na budynkach** (np. na budynku przy Krakowskim Przedmieściu nr 24 (fot. 1930, H. Poddębski, neg. 24457 IS PAN)) oraz **skrzynki kwiatowe w oknach i na balkonach** (fot. (w:) *Piękno Warszawy*. Tom II *Zieleń*, 1936). Na latarniach ulicznych, wzdłuż reprezentacyjnych dróg (np. przy pl. Zamkowym, Nowym Świecie), zawieszono **koszyczki kwiatowe** z często stosowaną **petunią i pelargonią bluszczolistną**, o długich zwisających pędach (fot. (w:) *Piękno Warszawy*. Tom I, 1935).

Na wzór innych miast europejskich wprowadzono nowy element w krajobrazie miasta – **światło** w formie **iluminacji najważniejszych obiektów** w każdą niedzielę, w dni świąteczne i podczas uroczystości. Dzięki tym zabiegom, podkreślającym walory artystyczne poszczególnych obiektów lub zespołów urbanistycznych, nadano różnym zakątkom miasta zupełnie nowy charakter (Szczypiorski 1968).

Szybka i skuteczna metamorfoza Warszawy w latach 30-tych była zasługą przedsiębiorczości i determinacji prezydenta miasta – **Stefana Starzyńskiego**, wielkiej, niezapomnianej postaci.

Starzyński, którego głównym celem było przekształcenie stolicy w nowoczesne europejskie miasto, osobiście angażował się we wszystkie działania związane m.in. z porządkowaniem i upiększaniem miasta. Był twórcą słynnego hasła „**Warszawa w kwiatach i zieleni**”, które zaowocowało zdecydowanym podniesieniem estetyki głównych ulic miasta (Drozdowski, Zahorski 1981).

Ryc. 50. „Warszawa w kwiatach i zieleni” - pl. Zamkowy w latach 30-tych XX w. Na pierwszym planie – koszyczek kwiatowy na latarni ulicznej

Ryc. 51. „Warszawa w kwiatkach i zieleni” – przykład ogródka wewnętrznego (Hotel Europejski – ogródek przy pawilonie sali restauracyjnej; stan przed 1939 r.)

Wprowadzanie roślinności do miasta miało także inny, bardziej praktyczny wymiar – był to jeden ze sposobów poprawiania warunków życia w wielkim i ludnym mieście. *„...Zieleń w mieście to kwestia zdrowia ludności... Zdrowie to przecież najcenniejszy skarb człowieka...”* – głosił Starzyński ((w:) *Rozwój stolicy* 1938, s. 22). Zakładano więc nowe parki, a tam gdzie nie było już na nie miejsca - sadzono drzewa i pnącza, zakładano kwietniki i trawniki. *„...W dzielnicach centralnych, gdzie zwarta zabudowa uniemożliwiła założenie większych jednolitych jednostek zieleni, starano się wyzyskać skwery, place, jezdnie i ulice, zakładając znaczną ilość nowych zieleńców i pasów zieleni, oraz zadrzewiając szereg ulic i zatrawiając tory tramwajowe...”* - zdawał relację Starzyński na posiedzeniu Rady Miejskiej w lutym 1939 r. (Starzyński 1939; s. 29). W ciągu krótkiego czasu liczba drzew na ulicach wzrosła ponad dwukrotnie: ze stanu 19 999 sztuk drzew na przełomie 1926/27 r. do 41 278 sztuk w 1937/38 r. (Starzyński 1938, s. 25).

Lata międzywojenne, a szczególnie czasy prezydentury Stefana Starzyńskiego, to okres intensywnego rozwoju Warszawy i stopniowego niwelowania różnic w urbanistyce i infrastrukturze miasta w stosunku do innych stolic europejskich. Na ogromną skalę dokonywały się przemiany obejmujące wszystkie dziedziny życia gospodarczego a także społecznego.

Wielokierunkowe działania i dalekosiężne plany rozwoju miasta zniweczył wybuch II wojny światowej.

3.5. Przekształcenia po II wojnie światowej

3.5.1. Wojna, okres odbudowy i socjalistycznych przekształceń

Lata ostatniej wojny to całkowita zagłada miasta w przedwojennym kształcie. Na wielu fragmentach Warszawa praktycznie przestała istnieć. Wielokulturowa warszawska społeczność, integralna część panoramy miasta, znikła bezpowrotnie. Powojenna odbudowa przyniosła całkowite zmiany w krajobrazie miasta. Wiele miejsc pozostało jedynie w ludzkiej pamięci lub na starych fotografiach.

We **wrześniu 1939 r.** trwała heroiczna obrona Warszawy, w której zastąpił prezydent Starzyński⁴¹. W wyniku działań wojennych stolica poniosła pierwsze straty - m.in. spalony został Zamek Królewski oraz zniszczona została część zabudowy Krakowskiego Przedmieścia (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

W 1940 r. (31 maja) zniszczony został pomnik Chopina jako jeden z pierwszych warszawskich pomników (Kotkowska-Bareja 1970).

Lata okupacji to czas hitlerowskiego terroru i oporu mieszkańców Warszawy. Trakt Królewski znowu był miejscem wielu dramatycznych wydarzeń⁴².

W czasie okupacji Aleje Ujazdowskie włączono do dzielnicy niemieckiej wysiedlając stąd ludność polską (Mórawski, Głębocki 1996). Oficjalną rezydencją generał-gubernatora Hansa Franka został Belweder (Kwiatkowski 1976).

Najbardziej krwawe i dramatyczne chwile przeżyła Warszawa w okresie **Powstania Warszawskiego 1944 r.** Ten wielki, bohaterski zryw narodowy na zawsze zapisał się w pamięci mieszkańców oraz w krajobrazie miasta.

Tragiczne losy wielu powstańców znalazły swój epilog także na warszawskich skwerach i podwórzach, które zamieniły się w małe cmentarze...

Ryc. 52. *Miejsce pamięci* pod arkadami Biblioteki Rolniczej (dawny Odwach) w rocznicę Powstania Warszawskiego (1 VIII 2001)

⁴¹ Sztab obrony miasta mieścił się w pałacu Zamoyskich, znajdującym się u wylotu Krakowskiego Przedmieścia (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

⁴² M.in. 19 lutego 1942 r. miała miejsce słynna akcja usunięcia niemieckiej płyty z pomnika Mikołaja Kopernika (Szenic, Chudek 1955). Autorem tej spontanicznej operacji był Alek Dawidowski, członek *Szarych Szeregów* i przedstawiciel kolejnego pokolenia walczącego o wolną Polskę.

1 II 1944 r. niedaleko skrzyżowania z ul. Piękną, żołnierze zgrupowania AK „Parasol” dokonali udanego zamachu na dowódcę SS i policji okręgu warszawskiego Franza Kutscherę. W odwecie za tę akcję okupanci rozstrzelali w Alejach 300 Polaków (Mórawski, Głębocki 1996).

Największe zniszczenia Traktu, w nieznanym dotychczas kształcie, dokonały się w czasie Powstania a szczególnie po jego upadku na początku X 1944 r., gdy okupanci rozpoczęli systematyczną zagładę miasta.

W nocy z 1 na 2 września 1944 r. kolumna Zygmunta, po 300 latach swojego istnienia, strzaskana pociskiem z niemieckiego działa legła na warszawskim bruku. W końcu 1944 r. został wysadzony Zamek Królewski (Mórawski, Głębocki 1996). Zniszczenia obejmowały większość zabudowy Krakowskiego Przedmieścia; częściowo ocalały świątynie (*Encyklopedia Warszawy* 1975). Pomnik Adama Mickiewicza, uszkodzony w czasie Powstania, został wysadzony po jego upadku. Pomnik Mikołaja Kopernika, podziurawiony kulami, w X 1944 r. został zrzucony z cokołu i wywieziony na złom. Szczęśliwie natomiast ocalała figura MB Passawskiej (Głębocki 1990). Niemal doszczętnie została zniszczona zabudowa Nowego Świata (z 71 budynków ocalało jedynie 6), większość pałaców i kamienic znajdujących się przy Alejach Ujazdowskich oraz Zamek Ujazdowski (*Encyklopedia Warszawy* 1975). W grudniu 1944 r. wysadzono pałac Brühla, zniszczono pomnik ks. J. Poniałowskiego oraz pałac Saski, z którego ocalał jedynie niewielki fragment arkady mieszczący Grób Nieznanego Żołnierza (Charazińska 1979). Szczęśliwie ocalał Belweder (Kwiatkowski 1976).

Ryc. 53. Symbol zrujnowanej Warszawy – roztrzaskana kolumna Zygmunta

Zniszczenia Warszawy obrazuje m.in. *Mapa miasta wraz z inwentaryzacją zniszczeń popełnionych przez Niemców w latach 1939-1945*, oprac. 1948 ((w:) *Warszawa, jaka była* 1984).

Zniszczenia na Trakcie Królewskim, obejmujące zabudowę oraz roślinność, przedstawia m.in. *Fotoplan Warszawy z 1945 r.*, (ark. N1 O1, S1 O1, S2 O1; APW); na Krakowskim Przedmieściu – zachowana część drzew wzdłuż ulicy i na Skwerze Mickiewicza, całkowicie zniszczony skwer koło kościoła ss. Wizytek, zniszczone zadrzewienia skwerów na pl. Trzech Krzyży, zachowane w dużym stopniu zadrzewienie Alej Ujazdowskich.

Przystępując do odbudowy miasta, nowe władze w różny sposób potraktowały różne fragmenty miasta. Zabytkowy zespół Starego Miasta oraz Trakt Królewski odbudowano w historycznym kształcie, dokonując jednak pewnych zmian.

Istotne przekształcenia dokonały się na pl. Zamkowym – przestał istnieć Nowy Zjazd, jego funkcję przejęła biegnąca pod placem **Trasa W-Z**. W wyniku zmian w układzie przestrzennym odbudowana kolumna Zygmunta (**1949**) została przesunięta o ok. 6 m w stronę Wisły. W latach **1957-60** odtworzono kamienice zachodniej pierzei placu rezygnując z odbudowy kamienic przyległych do murów obronnych przy wylocie ulicy Podwale. Decyzję o odbudowie najważniejszego elementu placu – Zamku Królewskiego – sejm podjął dopiero w 1971 r. Ostatecznie prace przy Zamku zakończono w **1985 r.** i dopiero od tego momentu plac Zamkowy otrzymał swą dzisiejszą ostateczną formę (Lewicka 1993).

W **1948 r.** rozpoczęto odbudowę zabytkowych pałaców i kamienic na Krakowskim Przedmieściu przeznaczając je na potrzeby różnych urzędów i instytucji (*Encyklopedia Warszawy* 1975). Pomnik Mikołaja Kopernika, odnaleziony w **1945 r.** koło Nysy, ustawiony został ponownie na uszkodzonym cokole już w lipcu tego roku. Po przeprowadzonej konserwacji został ponownie odsłonięty 21 VII **1949 r.** (Głębocki 1990). 28 I **1950 r.** odsłonięto zrekonstruowany pomnik Adama Mickiewicza (Jarnuszkiewiczowa 1975).

W latach **1949-55** poszerzono ul. Świętokrzyską i przedłużono od Nowego Światu do ul. Kopernika (Janczewski 1971).

W latach **1948-50** odbudowano ul. Nowy Świat w klasycystycznym kształcie z połowy XIX w. (*Encyklopedia Warszawy* 1975)⁴³. Na południowo-wschodnim narożniku skrzyżowania Nowego Światu z Alejami, w miejscu gmachu dawnej Izby Obrachunkowej, w latach **1948-51** wybudowano *Dom Partii* jako siedzibę KC PZPR (proj. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki) - obecnie siedziba giełdy papierów wartościowych (Mórawski, Głębocki 1996).

Na pl. Trzech Krzyży przystąpiono do odbudowy m.in. Instytutu Głuchoniemych, kamienicy Husa oraz kościoła św. Aleksandra (**1949 r.**) w pierwotnej formie klasycystycznej. Plac został nieco wydłużony w stronę ul. Wiejskiej. W latach **1947-49** po stronie zachodniej placu wybudowano gmach Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (proj. S. Bieńkuński, S. Rychtowski) (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Po wojnie odcinek Alei pomiędzy pl. Trzech Krzyży a ul. Koszykową przemianowano na *Aleję Stalina*. W **1956 r.** ulicy przywrócono pierwotną historyczną nazwę.

W **1954 r.** rozebrano do fundamentów spalony Zamek Ujazdowski (Mórawski, Głębocki 1996). Do roku **1955** trwała odbudowa ulicy m.in. gmach Inspektoratu przebudowano na siedzibę Urzędu Rady Ministrów (*Encyklopedia Warszawy* 1975). Dopiero 11 maja **1958 r.** odsłonięto na dawnym miejscu w Łazienkach zrekonstruowany pomnik Fryderyka Chopina (Głębocki 1990).

W pierwszych latach po wojnie, głównym ośrodkiem życia państwowego był Belweder. Mieściła się tu siedziba B. Bieruta; od **1952 r.** siedziba przewodniczącego Rady Państwa (Kwiatkowski 1976).

⁴³ Odbudowa Nowego Światu w obecnym kształcie budzi uzasadnione wątpliwości (Zieliński 1998).

W wyniku zniszczeń na niespotykaną dotąd skalę, Warszawa poniosła ogromne straty także w zasobach przyrodniczych. Ilość drzew rosnących przy ulicach, ze stanu 42 tys. sztuk w okresie przedwojennym, zmalała do 13 tys. sztuk w 1945 r. (Górski 1988). Przystępując do opracowywania planów odbudowy miasta, zwrócono uwagę na potrzebę odtworzenia zniszczonych obiektów przyrodniczych oraz znaczne powiększenie powierzchni przeznaczonej na **zieleń miejską**, w tym towarzyszącą komunikacji. Już do 1949 r. ilość roślinności w mieście znacznie wzrosła, m.in. założono 12 nowych skwerów i pasy zieleni przy ciągach komunikacyjnych (np. wzdłuż Trasy W-Z) (Górski 1988).

W związku z odbudową Traktu Królewskiego, uporządkowano całą przestrzeń ulicy, w tym także zieleń – uzupełniano zniszczone zadrzewienia ulicy, porządkowano skwery, urządzano nowe obiekty przyrodnicze - w miejscach po nie istniejącej zabudowie lub w otoczeniu nowych budynków.

Na **placu Zamkowym**, w miejscu Zamku urządzono rozległy **zieleniec**, pełniący funkcję narodowego **lapidarium** (fot. Z Siemaszko, S. Czarnogórski (w:) Kobielski 1971). Obok **rzędu topól włoskich** posadzonych na **trawniku** (imitacja pierzei Zamku) zachowano kilka wyrosłych na ruinach drzew-samosiewów, z których jedno – **topola**, w miejscu dawnej bramy prowadzącej na boczny dziedziniec, zaakceptowane i pozostawione po odbudowie Zamku, stało się ważnym elementem przestrzennym placu.

Ryc. 54. Miejsce po Zamku Królewskim – *narodowe lapidarium*

W ramach budowy trasy W-Z urządzono **pasy zieleni** m.in. na skarpie przy nieistniejącym Zamku i wzdłuż odbudowanego pałacu „Pod Blachą” (fot. 1949 (w:) Bierut 1950).

Zachodniej pierzei placu nadal towarzyszył **rząd drzew**, który pozostawał tu jeszcze w latach 70-tych (fot. (w:) Kobielski 1977).

Do **1950 r.** uporządkowano **skwer Adama Mickiewicza**, na którym **zachowała się znaczna część drzew** (fot. 1949 (w:) Bierut 1950). Pomiędzy dwoma głównymi domi-

nantami skweru, pomnikiem Mickiewicza a figurą MB Passawskiej, zachowano dawną *perspektywę widokową* (ramowaną **grupami roślinności wysokiej**) wychodzącą dalej w kierunku pl. Zamkowego (fot. (w:) Kobielski 1977).

W otoczeniu figury MB Passawskiej wykonano zatem jedynie płaską **rabatę bylinową**, a na słupach latarni, stojących obok, zachowano przedwojenne **koszyczki kwiatowe** (fot. 1955, T. Hermańczyk, neg. 62844 IS PAN). W latach następnych za figurą dodano symetrycznie rozmieszczone **2 krzewy lilaków** (fot. 1963, E. Kozłowska-Tomczyk, neg. 77493 IS PAN), a później **2 cisy**.

Uporządkowano dawny **Ogródek Hoovera**, gdzie w **1951 r.** rozebrano pozostałość pomnika Dunikowskiego – czaszę fontanny (Mórawski, Głębocki 1996), pozostawiając otwarte wnętrze otoczone częściowo zachowanym **żywoplotem**, z 2 wydzielonymi w nawierzchni pasami przedwojennych rabat, obecnie w formie **trawników** (fot. ok. 1950, L. Sempoliński, neg. 195934 IS PAN).

Uporządkowano bezpośrednie otoczenie pomnika Adama Mickiewicza, gdzie **zachowały się 3 narożne brzozy** (Fotoplan 1945; fot. 1945 (w:) Bierut 1950) – dosadzono czwartą brzozę, wzdłuż ogrodzenia (z 3 boków) założono pasy jednorodnych gatunkowo **rabat kwiatowych** akcentowanych **grupami z bukszpanu** w rogach skweru, całości podkreślał **trawnik** (fot. 1950, L. Sempoliński, neg. 195941 IS PAN); przed frontem i z 2 boków pomnika założono prostokątne **rabaty kwiatowe** (fot. Z. Siemaszko, H. Grzęda (w:) Kobielski 1971). W latach następnych układ rabat zredukowano do 1 centralnie usytuowanej prostokątnej **rabaty różanej** (przekształcona w owalną - XI 2001 r.).

W bezpośrednim sąsiedztwie MB Passawskiej, na tyłach figury, znalazły się później 2 charakterystyczne monumenty: **grób członków Sztabu Warszawskiego Armii Ludowej** poległych w Powstaniu, w postaci pamiątkowej płyty oraz **grób Powstańca z Armii Krajowej** w postaci klasycznego nagrobka z brzozowym krzyżem jako *symbol-pamiętka* tysięcy takich „ulicznych” grobów z czasów Powstania Warszawskiego.

Ryc. 55. Płyta pamiątkowa i symboliczny grób powstańczy w sąsiedztwie figury Matki Boskiej Passawskiej. Stan obecny

W latach **50-tych** uzupełniono i odnowiono uliczne **zadrzewienie Krakowskiego Przedmieścia** (dosadzanie drzew przy pałacu Uruskich - fot. po **1951**, Cz. Olszewski, neg. 100895 IS PAN). W związku z budową trasy W-Z, linia drzew wzdłuż pierzei zachodniej została przesunięta i rozpoczynała się dopiero od ul. Miodowej. W zadrzewieniach ponownie zastosowano **klon srebrzysty**, jako kontynuację stanu sprzed wojny, co po latach okazało się zasadniczym błędem (wskazuje na to obecny stan poszczególnych drzew i całego układu).

Ryc. 56. Zadrzewienie Krakowskiego Przedmieścia w okresie powojennym

Obok drzew w przestrzeni ulicy pojawiały się sporadycznie **pnącza**, np. na elewacji domu „bez kantów” Cz. Przybylskiego (fot. lata 70-te (w:) Kobielski 1977).

Ostatecznie Krakowskie Przedmieście odzyskało w dużym stopniu wygląd sprzed wojny oraz status reprezentacyjnej ulicy, podkreślony oprawą roślinną (fot. lata 60/70-te (w:) Kobielski 1977).

Do **1955 r.** u wylotu ulicy Karowej, w miejscu nie odbudowanych kamienic⁴⁴ powstał rozległy **zieleniec** (fot. 1955, S. Turski, (w:) Szenic, Chudek 1955), z **podwójnym rzędem lip** w miejscu dawnej zabudowy oraz **rzędem topoli** zamykającym skwer od strony ul. Karowej i pozostawionej zabudowy w części wschodniej.

W układzie przestrzennym dominowały rozległe płaszczyzny trawników i rozbudowany system drogowy: półokrągły plac wejściowy usytuowany został naprzeciwko wylotu dzisiejszej ul. gen. M. Tokarzewskiego-Karaszewicza (dawna ul. Bagińskiego) czyli na przedłużeniu Osi Saskiej jako nawiązanie do wyznaczonego w przeszłości wielkiego układu urbanistycznego i głównego kierunku widokowego z tej części Krakowskiego Przedmieścia. Na tym jednak kończy się związek kompozycji skweru z histo-

⁴⁴ W latach 1890-1939 mieścił się tu m.in. budynek zajmowany przez redakcję *Kuriera Warszawskiego* (*Encyklopedia Warszawy* 1994).

rycznym układem – przebieg wychodzącej z placu wejściowego głównej drogi skweru, ramowanej **żywopłotem**, nie pokrywa się już z potencjalnym przedłużeniem Osi. Od strony Krakowskiego Przedmieścia i ul. Karowej skwer został ujęty niewysoki ceglany murkiem. Do założenia włączono przedwojenny niewielki skwer, korygując nieco jego kształt powtórzony w otaczającym ten fragment **żywopłocie**. Wewnątrz założono wydłużoną, prostokątną **rabatę kwiatową**.

Do **2 zachowanych lip** przed kościołem Wizytek **dosadzono** brakujące **2** od strony skweru.

Ryc. 57. Skwer w miejscu przedwojennej zabudowy (Krakowskie Przedmieście, róg ul. Karowej)

W ten sposób powstało nie tylko nowe założenie ale także **zupełnie nowe wnętrze przestrzenne na zamknięciu dawnej Osi Saskiej**.

W latach następnych pojawiły się tutaj nowe elementy: w **1977 r.** na skwerze odsłonięto **pomnik Bolesława Prusa** (proj. A. Kamieńska-Łapińska, Z. Jesionowski); 27 maja **1987 r.** na placu przed kościołem Wizytek stanął **pomnik Prymasa Tysiąclecia - kardynała Stefana Wyszyńskiego** (proj. A. Renes) (*Encyklopedia Warszawy* 1994; Móraski, Głębocki 1996). Wystawienie monumentu Prymasa Wyszyńskiego poprzedziły wydarzenia z okresu stanu wojennego: na placu przed kościołem ss. Wizytek a także na pl. Zwycięstwa (dawny Saski, obecnie J. Piłsudskiego) mieszkańcy Warszawy ułożyli ogromne **krzyże z kwiatów**, znak protestu i oporu. Te „nieznośne” elementy były systematycznie usuwane przez władze i stale odnawiane przez „krnąbrne” społeczeństwo.

Ryc. 58. Krzyże z kwiatów w obrębie dziedzińca bocznego przy kościele Św. Anny – kontynuacja krzyży usuniętych z ulicy i placu. Lata 80-te

14 VIII **1995** przy dawnym pl. Saskim, u wylotu ul. Tokarzewskiego-Karaszewicza (na Osi Saskiej), odsłonięto **pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego** (proj. T. Łodziany)⁴⁵ (*Encyklopedia Warszawy 1994 - Suplement z 1996 r.*), widoczny z Krakowskiego Przedmieścia w perspektywie placu.

W **1965 r.** przed dawnym pałacem Namieśnikowskim (wówczas Urzędem Rady Ministrów, obecnie Pałacem Prezydenckim) ustawiono **pomnik Księcia Józefa Poniatowskiego**.

Zniszczony 16 XII 1944 r., następnie ufundowany przez mieszkańców Kopenhagi jako dar dla Warszawy. W XI 1951 r. przywieziono rzeźbę do Warszawy i ustawiono w Łazienkach, gdzie nastąpiło uroczyste odsłonięcie (23 II 1952 r.). Po latach dyskusji, pomnik stanął na Trakcie Królewskim (Głębocki 1990).

Pomnik, po ponad stu latach, stanął wreszcie w miejscu swego przeznaczenia, gdzie jednoznacznie określił reprezentacyjny charakter wnętrza jakim jest dziedziniec pałacu Namieśnikowskiego.

⁴⁵ Odbyło się to w przeddzień 75 rocznicy *Bitwy Warszawskiej* w obecności ówczesnego prezydenta III RP Lecha Wałęsy oraz Jadwigi Jaraczewskiej, córki Marszałka (*Encyklopedia Warszawy 1994 - Suplement 1996*).

Ryc. 59. Pomnik Poniatowskiego na dziedzińcu pałacu Namiestnikowskiego. Stan obecny

Podczas odbudowy **Nowego Świata** nie odtworzono dawnego dziedzińca pałacu Branickich (narożnik ul. Smolnej) – w latach 50-tych usunięto ogrodzenie i ozdobną bramę zamykającą wewnątrz od strony ulicy (Mórawski, Głębocki 1996). Uzyskano w ten sposób rozszerzenie przestrzeni publicznej z niewielką **enklawą zieleni**. W **1961 r.** przebudowano skrzyżowanie Nowego Świata z Alejami Jerozolimskimi nadając mu postać ronda⁴⁶ (Szwankowski 1963) i założono niewielki **skwer** u wylotu ul. Smolnej (w miejscu przedwojennej zabudowy)⁴⁷. W **1962 r.** ustawiono na nim **pomnik Partyzanta Armii Ludowej** (proj. W. Kowalik) (Mórawski, Głębocki 1996), w otoczeniu roślinności zimozielonej (wokół pomnika zastosowano srebrne świerki oraz cisy).

W tym czasie przed gmachem Domu Partii (od strony Alej Jerozolimskich) urządzono nową aranżację głównego wejścia, w formie **2** niewielkich, symetrycznych **zieleńców** z grupami drzew i krzewów. Przy zachodniej pierzei budynku (od strony Nowego Świata) zachowano **3** potężne **kasztanowce**, będące pozostałością znacznie wcześniejszego układu (fot. lata 50/60-te (w:) Beylin, Styczyński 1965; fot. lata 60/70-te (w:) Kobielski 1977).

W latach **60-tych** na **pl. Trzech Krzyży** nadal istniały **drzewa** wzdłuż północnej i wschodniej pierzei placu oraz **3 skwery** w niezmienionym kształcie lecz zmodyfikowane wewnętrznie.

⁴⁶ Obecnie **im. gen. Ch. de Gaulle'a**

⁴⁷ Po wojnie na Nowym Świecie zlikwidowano linię tramwajową – najpierw pomiędzy Krakowskim Przedmieściem a Al. Jerozolimskimi, a w 1960 r. – od Alej do pl. Trzech Krzyży (Szwankowski 1963).

Ryc. 60. Plac Trzech Krzyży – fragment skweru z figurą św. Jana Nepomucena i kolumnami z krzyżami. W głębi – szpaler uliczny oraz przedwojenne kamienice, rozebrane w latach 70-tych

Na skwerze północnym urządzono **parking samochodowy**, pozostawiając w jego otoczeniu **część drzew**; skwer z figurą i kolumnami przekształcono w rozległy **trawnik** ujęty **żywoplotem**, nawiązującym do wcześniejszego układu, z dawnej grupy drzew i krzewów w części środkowej pozostało jedynie **kilka głogów** przy wschodniej krawędzi skweru; skwer wschodni – to **trawnik** otoczony **żywoplotem**, z nieregularną **grupą drzew** w części południowej (fot. (w:) Kobielski 1977).

W **1970 r.** na pl. Trzech Krzyży przebudowano jezdnię oraz skwer z figurą i kolumnami, łagodząc wjazd w Aleje Ujazdowskie (*Encyklopedia Warszawy* 1975; *Mapa m. st. Warszawy* 1974, sygn. 7312/4 MHW)). Powierzchnia skweru została drastycznie zmniejszona, a następnie zagospodarowana w postaci **trawnika z rabatą różaną** pomiędzy figurą a kolumnami. Na skwerze zachował się stary **krzew głogu**.

Niewątpliwe usprawnienie komunikacyjne zdegradowało główny skwer placu do roli niewielkiego wydzielenia w dominującym układzie drogowym. Współczesny owalny zieleniec to **powrót do formy skweru z 1 połowy XIX w.**

W **1975 r.** rozebrano ocalałe 2 przedwojenne kamienice, znajdujące się u wylotu ul. Książęcej (Szkurłat 1995). Niezabudowana przestrzeń została włączona do systemu zieleni wzdłuż ul. Książęcej i dalej na skarpie. Teren nigdy nie doczekał się adekwatnej do miejsca kompozycji parkowej – był to rozległy **trawnik** (sukcesywnie ewoluujący w stronę typowej **łąki kwietnej**) z **grupami drzew** (głównie – topole).

W **1985 r.** przed budynkiem dawnego Gimnazjum im. Królowej Jadwigi odsłonięto **pomnik Wincentego Witosa** (proj. M. Konieczny) (Mórawski, Głębocki 1996). W jego otoczeniu pojawiły się nowe elementy aranżacji roślinnej – **drzewa iglaste** jako tło, **grupy krzewów iglastych** po bokach oraz wyniesiony prostokątny **kwietnik** zamykający układ od strony Alej.

Uzupełnione po wojnie **zadrzewienie Alei Ujazdowskich**, przywróciło ulicy dawny wdzięk i znaczenie jako najważniejszej i najpiękniejszej w mieście drogi spacerowej. W części południowej w pasach trawników urządzono regularne, podłużne **kwietniki** (fot. lata 60-te (w:) Porazińska 1964), które obecnie już nie istnieją.

Układ zadrzewienia pozostawał zgodny ze stanem historycznym: na odcinku od pl. Trzech Krzyży do ul. Pięknej – pojedyncze rzędy drzew po obu stronach jezdni⁴⁸; po między ul. Piękną a pl. Na Rozdrożu – 2 rzędy drzew po stronie wschodniej oraz 1 rząd po stronie zachodniej; od pl. Na Rozdrożu do Belwederu – 2 rzędy drzew po obu stronach ulicy.

Ryc. 61. Uzupełnienia w nasadzeniach drzew Alei Ujazdowskich (róg ul. Pięknej). Ok. 1949 r., fot. S. Dąbrowiecki

W latach **60-tych** w otoczeniu Alei Ujazdowskich nastąpiły pewne zmiany, m.in. powstała zabudowa pl. Na Rozdrożu – osiedle „Łatawiec” u wylotu ul. Koszykowej i Al. Wyzwolenia (Mórawski, Głębocki 1996); w 1962 r. wzniesiono nowoczesny gmach ambasady USA (*Encyklopedia Warszawy* 1975). W okresie powojennym, wzdłuż ul. Matejki założono szeroki pas zieleni (na miejscu dawnej zabudowy) – regularne rzędy drzew usytuowane w trawniku podkreśliły wjazd do kompleksu sejmowego, a ażurowość układu pozwoliła na powstanie szerszej perspektywy z Alei Ujazdowskich (*Mapa m. st. Warszawy* 1974, sygn. 7312/4 MHW).

Największe przekształcenia Alei dokonały się w latach **70-tych** w związku z budową **Trasy Łazienkowskiej**. W latach **1971-74** całkowicie przebudowano pl. Na Rozdrożu tworząc bezkolizyjne skrzyżowanie z Alejami Ujazdowskimi (*Encyklopedia Warszawy* 1975).

Budowa Trasy spowodowała całkowitą zmianę sytuacji – nowa arteria rozcięła skarpe, rozdzieliła historyczny ciąg parkowy, spowodowała zniekształcenie historycznego układu dróg w obrębie założenia stanisławowskiego (Trasa przejęła funkcję głównego ciągu komunikacyjnego w kierunku zachodnim, degradując tym samym znaczenie komunikacyjne dawnej Drogi Królewskiej; pl. Na Rozdrożu sprowadzono do roli

⁴⁸ Zwarte, regularne nasadzenie istniało jeszcze w latach 70-tych (fot. (w:) Kobielski 1977).

węzła komunikacyjnego; równocześnie nastąpiło zatarcie przebiegu Drogi na najważniejszym odcinku - od wylotu Al. Wyzwolenia, poprzez pl. Na Rozdrożu do Zamku Ujazdowskiego⁴⁹; czyli unieczystnienie historycznej osi założenia).

Zmiany dotyczyły także kompozycji wnętrza placu w aspekcie krajobrazowym - trasa wyznaczyła nowe dalekie perspektywy widokowe w obu kierunkach (wschodnim i zachodnim).

Wraz z budową arterii na rondzie wjazdowym u wylotu Al. Wyzwolenia (dawna Droga Królewska) utworzono **skwer z wodotryskiem**. Początkowo, okrągły zbiornik z fontanną otaczały jedynie pasy **trawnika** oraz pas **rabaty różanej** (fot. (w:) Kobielski 1977). W okresie późniejszym, w celu stworzenia bardziej kameralnego wnętrza, trawniki zastąpiono **nasadzeniem z krzewów** oraz **niskich drzew** (jabłonie ozdobne, oliwniki). Po przeciwnej stronie Alej Ujazdowskich, na tarasie wiaduktu, założono niewielki prostokątny **kwietnik**.

Ryc. 62. Skwer z wodotryskiem w układzie drogowym Trasy Łazienkowskiej. Lata 70-te

W **1985 r.**, dzięki staraniom Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego, w Parku Ujazdowskim na wprost głównego wejścia ustawiono **pomnik Ignacego Jana Paderewskiego**, który stał się atrakcyjną dominantą centralnego wnętrza ogrodowego i perspektywy widokowej z Alej Ujazdowskich. Pomnik, ufundowany ze składek społecznych jeszcze w 1939 r., pozostawał w ukryciu przez okres wojny i lata następne aż do 1978 r., gdy stanął przy ul. Okólnik na tyłach Akademii Muzycznej (Mórawski, Głębocki 1996).

3.5.2. Czasy III Rzeczypospolitej (do 2002 r.)

Wiele istniejących obecnie nasadzeń przy Trakcie Królewskim pochodzi z lat 50-tych i 60-tych. Zadrzewianie warszawskich ulic i tras komunikacyjnych kontynuowane było

⁴⁹ W 1973 r. przystąpiono do odbudowy Zamku Ujazdowskiego w kształcie wczesnobarokowym (proj. P. Biegański). Od 1981 r. mieści się tu siedziba *Centrum Sztuki Współczesnej* (Mórawski, Głębocki 1996).

w latach 70-tych, w ramach „socjalistycznego rozwoju” miasta. Po zastoju gospodarczym i politycznym lat 80-tych, dopiero **lata 90-te** wraz ze zmianą systemu państwa przyniosły nowe możliwości w zakresie kształtowania i ochrony szaty roślinnej Warszawy. Niestety, jak dotąd czasy transformacji okazały się dla warszawskiej zieleni niezbyt łaskawe, a żywiołowe i bezplanowe działania stanowią wręcz zagrożenie dla jej stanu i dalszego istnienia. W chwili obecnej obserwuje się ogromne zaniedbania w zakresie świadomego kształtowania krajobrazu miasta i ochrony jego zasobów przyrodniczych, co upośledza Warszawę w stosunku do innych wielkich europejskich metropolii, gdzie kwestie ekologii stają się czynnikiem decydującym o ich wyglądzie i funkcjonowaniu. Atrakcyjna aranżacja roślinna jako standardowy komponent przestrzeni publicznej jest wyrazem dbałości o estetykę miasta, a w przypadku przestrzeni zabytkowej jest przejawem wrażliwości i troski o własną przeszłość i tradycję. Stosunek do otoczenia świadczy o nas samych.

Ostatnie lata przynoszą jednak pierwsze nieśmiałe oznaki nadchodzących zmian w kreowaniu nowego kształtu przestrzeni publicznej Warszawy. Wprowadzanie ładu i harmonii przestrzennej staje się bowiem sprawą naglącą jako potrzeba klarownego funkcjonowania miasta w nowych warunkach.

Przykładem pozytywnego działania w zakresie poprawy wizerunku „szarej”, pozbawionej wyrazu ulicy, standardu epoki „realnego socjalizmu”, jest **Nowy Świat**.

Jesienią **1995 r.** przeprowadzono modernizację ulicy na 650-metrowym odcinku pomiędzy ul. Świętokrzyską a rondem de Gaulle’a. Poprzez zastosowanie bogatej aranżacji roślinnej w formie **roślinności w pojemnikach** Nowy Świat nabrał charakteru prawdziwie europejskiej ulicy i stał się pierwszą ulicą w Warszawie adekwatną do swojej współczesnej roli i historycznego znaczenia.

Prace obejmowały wymianę instalacji podziemnych oraz modernizację nawierzchni. Wyznaczono szerokość nowych jezdni na 7-9 m poszerzając w ten sposób strefę ruchu pieszego. Na całej długości wymieniono nawierzchnię chodników – zastosowano granit w formie płyt i drobnej kostki brukowej. Całkowitą zmianę wizerunku ulicy uzyskano wprowadzając stylowe elementy wyposażenia (latarnie-pastorały, kosze na śmieci, ławki) oraz bogatą aranżację roślinną w postaci **drzew** (zimą - **świerki**, w sezonie wegetacyjnym - **ozdobne wiśnie**) oraz **kompozycji kwiatowych w pojemnikach** usytuowanych wzdłuż krawędzi jezdni. Na latarniach umieszczono **koszyczki kwiatowe** (pelargonie o formie zwisającej koloru czerwonego) nawiązując w ten sposób do przedwojennej tradycji. Całość dopełniły **ogródki kawiarniane** w bogatej oprawie roślinnej, podkreślone roślinnością **wejścia do obiektów usługowych** oraz **dekoracje kwiatowe na elewacjach budynków** (głównie pelargonie w skrzynkach). W okresie świąt np. Bożego Narodzenia pojawia się bogata **aranżacja okolicznościowa**, na którą składają się *elementy roślinności żywej* (**choinki świąteczne**), *sztucznej* (**girlandy** ponad jezdnią) oraz bogata **iluminacja świetlna**. W tym czasie, także w innych miejscach Traktu, od kilku lat pojawiają się wielkie **choinki bożonarodzeniowe** – kilkunastometrowe żywe **świerki**, bogato zdobione (plac Zamkowy, rondo Ch. de Gaulle’a). W obrębie wnętrza ulicy zachowano 2 charakterystyczne drzewa-samosiewy, swoiste elementy identyfikacji przestrzennej (*Pyrus sp.* – Nowy Świat nr 43/36 oraz nr 62/64).

Ryc. 63. Grusza – *soliter* przy Nowym Świecie 62/64. Stan obecny

Od **1999 r.** na **rondzie Ch. de Gaulle'a**, u wylotu Nowego Świata po obu stronach, istnieją **2 kwietniki**.

Na kwietnikach zastosowano sezonowe nasadzenia kwiatowe zawsze w innym układzie kompozycyjnym i kolorystycznym. Do efektownych nasadzeń wykorzystano: *Impatiens sp.* w **zmianie wiosennej** oraz *Chrysanthemum sp.* w **zmianie jesiennej**, otoczone 0.5-metrowym pasem nisko koszonego trawnika⁵⁰. Obecnie jest to najpiękniejszy kwietnik w mieście. Na samym rondzie ustawiono 2 zespoły pojemników betonowych tworząc **wielogatunkowe klomby** złożone ze strzyżonych cisów oraz tawu, jałowców płozących, bluszczu, pelargonii.

⁵⁰ Autorem projektów nasadzeń, realizacji oraz starannej pielęgnacji jest warszawska firma MPRO (Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Ogrodniczych).

Ryc. 64. Kwietnik północny na rondzie im. Ch. de Gaulle'a. Nasadzenie letnie – *Impatiens* sp., 1999

W efekcie tych działań powrócono w Warszawie do dawnej tradycji upiększania przestrzeni publicznej, a **Nowy Świat zyskał najbardziej efektowny wizerunek w swojej całej dotychczasowej historii.**

Dosyć poważnym błędem było pozostawienie na Nowym Świecie ruchu samochodowego (ograniczonego do środków transportu publicznego), choć istniała możliwość urządzenia tu pasażu miejskiego wzorem innych europejskich (i polskich) miast. W czasie organizowanych przez władze miasta imprez o charakterze rozrywkowym, ulica jest całkowicie wyłączana z ruchu kołowego.

W **połowie lat 90-tych** dokonano także niezbędnych uzupełnień we wschodniej pierzei **pl. Trzech Krzyży** – po obu stronach Instytutu Głuchoniemych dobudowano 2 duże gmachy (hotel *Sheraton* przy ul. Prusa oraz biurowiec na rogu ul. Książęcej), ostatecznie nadając przestrzeni placu formę skończonego wnętrza urbanistycznego. Wzdłuż nowej pierzei ustawiono **pojemniki z roślinnością: kompozycje kwiatowe** oraz **drzewa w rzędzie** (klony kuliste). **Roślinność w pojemnikach** pojawiła się także wokół kościoła Św. Aleksandra (kompozycje kwiatowe) oraz pod kolumnadą gmachu Ministerstwa Gospodarki (krzewy zimozielone).

Ryc. 65. Roślinność w pojemnikach na pl. Trzech Krzyży. Stan obecny

W **sierpniu 2001 r.** przeprowadzono modernizację **skweru przy ul. Karowej**. Prace do chwili obecnej ograniczyły się jedynie do wymiany nawierzchni (wykonano nową, ozdobną nawierzchnię z płyt i kostki granitowej) oraz wykonania nowego ceglanego muru wokół skweru. Tymczasem roślinność ulega stopniowej degradacji – trwa proces wypadania gatunków krótkowiecznych, głównie krzewów (ubytki w żywopłotach oraz deformacje grup) oraz topoli. Wpływa to niekorzystnie na kompozycję założenia np. główną oś skweru, będącą w pewnym sensie przedłużeniem Osi Saskiej, zamyka nieatrakcyjna ściana architektoniczna! Najciekawszymi elementami układu pozostają **lipy**, tworzące pierzeję, oraz **kwiećnik** znajdujący się na historycznym fragmencie, który od wiosny 2001 r. otrzymał formę zbliżoną do kompozycji XIX-wiecznych.

Ryc. 66. Fragment skweru przy ul. Karowej. W głębi – „ślepa” ściana na zakończeniu osi kompozycyjnej. Stan obecny

Latem i jesienią 2001 r. przeprowadzono także kompleksową rewaloryzację **Parku Ujazdowskiego** pod okiem *miejskiego architekta krajobrazu*. Utworzenie tego stanowiska w Warszawie w 2000 r. było pierwszym sygnałem zwrócenia uwagi władz miasta na problemy związane z utrzymaniem roślinności w warunkach zmieniającego się środowiska i rozwoju urbanistycznego Warszawy oraz zintegrowane działania w tym zakresie.

W III Rzeczypospolitej, zmiany, często tylko kosmetyczne, dotyczą praktycznie całego Traktu. Wiąże się to z jego funkcją, jako ciągu komunikacyjnego łączącego najważniejsze instytucje młodej demokracji, tradycyjnie rozmieszczone od placu Zamkowego (**Zamek** jako miejsce oficjalnych uroczystości), wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia (**Pałac Prezydencki** w dawnym Pałacu Namiestnikowskim) i Alei Ujazdowskich (**Urząd Rady Ministrów** oraz gmachy **Sejmu i Senatu** przy ul. Wiejskiej w bliskim sąsiedztwie ulicy).

W różnych miejscach istnieją dosyć dobrze utrzymane **kwietniki z roślin sezonowych** (m.in. na skwerze przy ul. Karowej oraz przy ul. Smolnej, przy pomniku Witosa na pl. Trzech Krzyży, przed gmachem URM w Alejach), **nasadzenia w pojemnikach** (u wylotu pl. Zamkowego, przy *grobie Powstańca AK* na skwerze Mickiewicza, przed skwerem przy ul. Karowej, przy pomniku Prymasa Tysiąclecia, przed bramą prowadzącą na teren Uniwersytetu Warszawskiego, na pl. Na Rozdrożu) oraz **klomby mieszane** złożone z wielogatunkowych grup krzewów oraz roślin kwiatnych (np. na pl. Na Rozdrożu). Przeważają nasadzenia o niezbyt wyrafinowanej kompozycji i daleko im do wyczelowanych układów tworzonych w przeszłości oraz współcześnie np. w innych europejskich stolicach, zwłaszcza w strefie reprezentacyjnej i ważnej historycznie⁵¹.

Pozytywnym działaniem ze strony władz miasta jest powrót do stosowania **iluminacji świetlnej** najciekawszych budowli w mieście, w tym przede wszystkim na Starym Mieście i wzdłuż Traktu.

Znaczny wpływ na wystrój współczesnego Traktu mają działania poszczególnych jednostek – prywatnych osób, stowarzyszeń czy instytucji. Ożywienie gospodarcze ostatnich lat spowodowało powstanie wielu obiektów usługowych (galerie, sklepy, kawiarnie, restauracje, itp.), które wpłynęły na obraz przestrzeni publicznej. W obrębie dzisiejszego pl. Zamkowego i Krakowskiego Przedmieścia w okresie letnim powstają liczne **ogródki kawiarniane i restauracyjne** otoczone **roślinnością w pojemnikach**. Wejścia do sklepów, galerii, hoteli i innych obiektów publicznych (np. Uniwersytet Warszawski) akcentują **sezonowe kompozycje roślinne w pojemnikach**. Na terenie **Skweru Hoovera**⁵² od kilku lat organizowany jest letni **ogródek artystyczny**, ze sceną muzyczną i namiastką wodotrysku w części centralnej (jest to współczesny standardowy mini-wodotrysk z niewielkim basenem otoczony roślinnością; demontowany na okres zimowy).

Są to działania głównie spontaniczne a efekty uzależnione od inicjatywy i wrażliwości poszczególnych osób. Na kompleksową modernizację przestrzeni publicznej, przede wszystkim w zakresie infrastruktury technicznej, czeka całe Krakowskie Przedmieście a także Aleje Ujazdowskie, a to pozostaje już w gestii władz miejskich.

Tymczasem niepokojem napawa stan roślinności występującej wzdłuż całego Traktu⁵³. **Klony srebrzyste** rosnące **na Krakowskim Przedmieściu** w pasie chodnika, w ciągu ostatnich 40 lat ulegały stopniowej degradacji (egzemplarze uschnięte były sukcesywnie usuwane; kolejne 2 sprzed pałacu Prezydenckiego - w X 2001 r.).

Obecnie już wszystkie kwalifikują się do usunięcia, biorąc pod uwagę: ilość ubytków w nasadzeniu, zdeformowany pokrój, ogólny stan zdrowotny a także stan nawierzchni, uszkodzonej przez płytkie systemy korzeniowe.

⁵¹ Przykładem może być przeprowadzona w ostatnich latach, z wykorzystaniem profesjonalnej wiedzy i dużych nakładów finansowych, rewaloryzacja wspinałych *Champs-Élysées* w Paryżu.

⁵² Do nazwy powrócono w 1992 r., o czym informuje pamiątkowy napis umieszczony na skwerze.

⁵³ Układ przestrzenny zadrzewień Traktu Królewskiego przedstawiają m.in. zdjęcia lotnicze w skali 1:1000, wyk. 22 IV 1994 r. (ark. nr 8297-8358, Państwowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne).

Ryc. 67. Zadrzewienie Krakowskiego Przedmieścia. Stan obecny

Nie najlepszym stanem charakteryzują się również **drzewa w Alejach Ujazdowskich**. Na odcinku od pl. Trzech Krzyży do ul. Pięknej (warunki przestrzenne i siedliskowe zbliżone do panujących na Krakowskim Przedmieściu), ze 100 drzew, które występowały tu pierwotnie, pozostało obecnie zaledwie 29 egzemplarzy (16 szt. po stronie wschodniej, 13 szt. po stronie zachodniej). Na dalszych fragmentach, zwłaszcza w rzędach sąsiadujących z jezdnią, znajduje się wiele drzew uszkodzonych (ubytki lub deformacje w strefie pnia, zniekształcenia korony), o obniżonej żywotności (zamieranie wierzchołków i konarów drzew, wcześniejsze opadanie liści).

Ryc. 68. Zadrzewienie Alei Ujazdowskich. Stan obecny

Pomimo alarmującego stanu zadrzewień, **Aleje Ujazdowskie** pozostają jedną z najpiękniejszych ulic Warszawy, a w czasach III Rzeczypospolitej uzyskały efektowne zakończenie. **Belweder** (od 1990 r. do połowy lat 90-tych **siedziba prezydenta III RP**) doczekał się gruntownej modernizacji w 2000 r., stając się ponownie jednym z najatrakcyjniejszych gmachów państwowych. Na początku **1999** r. na niewielkim placu przy Belwederze na zakończeniu Alej, gdzie zbiegają się ulice: Bagatela i Belweder-ska, usytuowano nowy **pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego**, zamykając w ten sposób perspektywę tej części Traktu.

Wystawienie pomnika Marszałka dopełniło w pewnym sensie przestrzeń historycznej drogi, której początek wyznaczyła przeszło 3 wieki temu wysmukła sylwetka kolumny Zygmunta. Symboliczne granice najstarszej i najatrakcyjniejszej części Traktu Królewskiego wyznaczają teraz dwie dominanty usytuowane na osi drogi, określające jej **POCZĄTEK** oraz **ZAKOŃCZENIE**.

Ryc. 69. Kolumna Zygmunta III Wazy na pl. Zamkowym

Ryc. 70. Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Alejach Ujazdowskich

* * *

W **1994** r. na mocy zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Wałęsy Trakt Królewski w Warszawie został uznany za **pomnik historii** (Monitor Polski Nr 50, poz. 423).

4. CHARAKTERYSTYKA WNĘTRZ KRAJOBRAZOWYCH ORAZ ELEMENTÓW I UKŁADÓW OGRODOWYCH WYSTĘPUJĄCYCH NA TRAKCIE KRÓLEWSKIM W WARSZAWIE

W wyniku badań prowadzonych nad procesem przekształceń elementów i układów ogrodowych na Trakcie Królewskim w Warszawie, obejmujących analizę historyczną oraz ocenę stanu istniejącego (na podstawie badań terenowych z lat 1998-2001), stwierdzono występowanie licznych, zróżnicowanych formalnie elementów i układów ogrodowych w przestrzeni Traktu, charakteryzującej się określoną strukturą wewnętrzną. W strukturze przestrzennej Traktu Królewskiego w Warszawie wyróżniono następujące jednostki:

1. **wnętrza krajobrazowe** składające się na Trakt Królewski:

a/ *wnętrza urbanistyczne* (9 wnętrz), w tym:

- 4 wnętrza szerokie
- 5 wnętrz wydłużonych

b/ *inne wnętrza krajobrazowe towarzyszące* Traktowi, stanowiące zamknięcie *perspektyw widokowych*:

- wnętrza ogrodowe
- wnętrza o charakterze *panoramiczno-widokowym*

2. **elementy ogrodowe:**

- soliter (drzewo lub krzew pojedynczy)
- grupa (drzew lub krzewów)
- aleja
- szpaler uliczny
- żywopłot
- kwietnik
- trawnik
- rośliny pnące
- roślinność w pojemnikach
- ozdoby roślinne

3. **układy ogrodowe:**

- skwer
- sezonowe ogródki uliczne (gastronomiczne, artystyczne)
- „strażnicy” – oprawa wejścia
- uliczne dekoracje roślinne
- miejsce symboliczne (miejsce pamięci)
- parki przyuliczne
- ogrody dziedzińcowe
- przedogródki
- ogródki podwórkowe

Elementy i układy ogrodowe przestrzennie są związane z Traktem w różny sposób:

a/ **bezpośrednio** – jako obiekty zaprojektowane specjalnie dla przestrzeni ciągu komunikacyjnego, gdzie stanowią:

- składniki konstrukcyjne poszczególnych wnętrz urbanistycznych - *elementy wolnostojące* we wnętrzu (np. soliter, grupa drzew), część *ściany wnętrza* (np. skwer z

roślinnością wysoką, zadrzewienie alejowe, szpaler uliczny), część podłogi wnętrza (kwietnik, trawnik – jako elementy samodzielne lub w obrębie układu ogrodowego);

- formy przestrzenne dopełniające, podporządkowane funkcji estetycznej (np. dekoracja roślinna), użytkowo-dekoracyjnej (np. sezonowe ogródki uliczne, „strażnicy”), o charakterze symbolicznym (np. miejsca symboliczne);

b/ **pośrednio** – jako obiekty *towarzyszące* strefie ciągu komunikacyjnego, które stanowią:

- składniki współtworzące *ściany* wnętrza w formie *pierzei roślinnej* (parki przyuliczne, przedogródki, ogrody dziedzińcowe wizualnie otwarte);
- oprawę *kierunków widokowych* (wnętrza ogrodowe, wnętrza panoramiczno-widokowe, ogródki podwórkowe, ogrody dziedzińcowe wizualnie częściowo zamknięte).

Tab. 1. Elementy i układy ogrodowe występujące wzdłuż Traktu Królewskiego w Warszawie

Lp	Rodzaje elementów i układów ogrodowych	GRUPA I	GRUPA II	Występowanie
1.	Soliter (drzewo lub krzew)	•		strefa ciągu komunikacyjnego
2.	Grupa (drzew lub krzewów)	•		
3.	Aleja	•	•	
4.	Szpaler uliczny	•		
5.	Żywopłot	•		
6.	Kwietnik	•		
7.	Trawniki	•		
8.	Rośliny pnące	•		
9.	Roślinność w pojemnikach	•		
10.	Ozdoby roślinne	•		
11.	Skwer		•	
12.	Sezonowy ogródek uliczny		•	
13.	<i>Strażnicy</i> – oprawa wejścia		•	
14.	Uliczne dekoracje roślinne		•	
15.	Miejsca symboliczne (miejsca pamięci)		•	
16.	Park przyuliczny		•	strefa towarzysząca
17.	Ogród dziedzińcowy		•	
18.	Przedogródek willowy		•	
19.	Ogródek podwórkowy		•	

Zasadnicza część elementów i układów ogrodowych na charakter **stały** (roślinność osadzona w gruncie), część występuje **sezonowo**.

Na podstawie charakterystyki ogólnej elementów przestrzennych, składających się na kompozycję założeń ogrodowych (np. Majdecki 1978; Siewniak, Miłkowska 1998)

oraz definicji sformułowanych w niniejszej pracy (rozdz. 2.4.), elementy i układy ogrodowe występujące na Trakcie analizowano według podziału:

Grupa I. Elementy ogrodowe, obejmujące struktury:

- występujące samodzielnie w przestrzeni ulicy;
- wchodzące w skład ulicznych *układów ogrodowych*;
- stanowiące jednocześnie *elementy* i *układy ogrodowe* - w zależności od punktu odniesienia są komponentem (*elementem*) klasycznych rozbudowanych założeń ogrodowych lub funkcjonują jako samodzielny *układ przestrzenny*.

Grupa II. Układy ogrodowe, obejmujące:

- *układy ogrodowe uliczne* - struktury charakterystyczne dla miejskiej przestrzeni publicznej, głównie niewielkie; zlokalizowane w przestrzeni traktu komunikacyjnego; kompozycyjnie podporządkowane strukturze wnętrza; często skoncentrowane na elementach nieroślinnych (funkcja uzupełniająca, dekoracyjna);
- *układy ogrodowe towarzyszące* – obiekty zlokalizowane wzdłuż przebiegu traktu komunikacyjnego; nie wpływają bezpośrednio na kształt przestrzeni we wnętrzu urbanistycznym ale organizują jego otoczenie.

4.1. Wnętrza krajobrazowe

4.1.1. Wnętrza urbanistyczne Traktu

Na Trakt Królewski w Warszawie składają się zróżnicowane wnętrza krajobrazowe: *wnętrza urbanistyczne* Traktu oraz *wnętrza towarzyszące*. Wnętrza urbanistyczne określają konkretne miejsca, w których funkcjonują poszczególne elementy i układy ogrodowe. Aby właściwie odnieść się do form ogrodowych, należy poznać strukturę ich otoczenia (rodzaj i konstrukcja wnętrza urbanistycznego).

Wnętrza urbanistyczne Traktu, ukształtowane na przestrzeni kilku stuleci, charakteryzują się wyraźną odrębnością i zróżnicowaniem przestrzennym. Strukturę przestrzenną wnętrza analizowano na podstawie definicji wnętrza krajobrazowego opracowanej przez J. Bogdanowskiego (1981) (rozdz. 2.3.).

Plac Zamkowy

Wnętrze urbanistyczne szerokie, asymetryczne. Ściany wnętrza kształtuje architektura; wnętrze otwarte w części południowo-wschodniej – rozpościera się stąd szeroka panorama widokowa na część miasta znajdującą się u podnóża skarpy wiślanej i prawobrzeżną Pragę. Podłoga we wnętrzu ma charakter wyłącznie architektoniczny. Elementy wolno stojące stanowią: element architektoniczny (kolumna) i element roślinny (drzewo-soliter).

W obrębie placu dominują elementy i układy ogrodowe o charakterze **sezonowym** (*roślinność w pojemnikach, ogródki przy obiektach usługowych, okazjonalne dekoracje roślinne*).

Krakowskie Przedmieście

Wnętrze urbanistyczne wydłużone, zróżnicowane przestrzennie – składa się z 3, połączonych spójnie części o zarysie wydłużonego trójkąta. Ściany wnętrza w postaci pierzei architektonicznych, na fragmentach – pierzeje o charakterze roślinnym (skwery). Podłoga wnętrza – architektoniczna, sporadycznie – roślinna (np. w obrębie skwerów). Elementy wolno stojące we wnętrzu reprezentują formy architektoniczne

(pomniki). W obrębie wnętrza występują *otwarcia i kierunki widokowe*, wyznaczone przebiegiem ulic bocznych wychodzących z Traktu.

W aranżacji wnętrza uczestniczą elementy i układy ogrodowe: **stałe** jako formy organizowania wnętrza (*szpalery uliczne, skwery*); **sezonowe** jako rodzaj dekoracji i wypełnienia wnętrza (*ogródki uliczne, „strażnicy”, dekoracje roślinne, roślinność w pojemnikach* – na elewacjach budynków, koszyczki kwiatowe na latarniach ulicznych). Na kształt i charakter wnętrza ma również wpływ obecność *układów ogrodowych towarzyszących (ogrody dziedzińcowe)*.

Nowy Świat

Na ulicę składają się 2 wnętrza urbanistyczne wydłużone (północne i południowe), rozdzielone *wnętrzem szerokim* (rondo im. Ch. de Gaulle’a). W obu wnętrzach *podłoga i ściany* mają charakter wyłącznie architektoniczny.

Wnętrze I (północne). Zasadnicza część ulicy. W obrębie wnętrza: zwarte *ściany* architektoniczne (zabudowa jednorodna gabarytowo); *elementy wolno stojące* o charakterze roślinnym (2 drzewa-solitary). Ważną rolę odgrywają tu poprzeczne *kierunki widokowe* (wgląd w boczne ulice; bramy kamienic jako *okna widokowe*). W aranżacji wnętrza uczestniczą głównie **sezonowe** elementy i układy ogrodowe (*roślinność w pojemnikach* – stojących, na elewacjach budynków, koszyczki kwiatowe na latarniach ulicznych; *ogródki uliczne; „strażnicy; okazjonalna dekoracja roślinna*); sporadycznie - element **stały** (*solitary, grupa drzew na dawnym dziedzińcu pałacowym*).

Wnętrze II (południowe). W obrębie wnętrza: *ściany* wyższe (zróżnicowana architektura); brak *elementów wolno stojących*. Elementy i układy ogrodowe reprezentują: *grupa drzew* jako forma **stała**; *roślinność w pojemnikach* (na elewacjach budynków) oraz *okazjonalna dekoracja roślinna* jako formy **sezonowe**.

Rondo im. Ch. de Gaulle’a

Wnętrze urbanistyczne szerokie. Powstało na skrzyżowaniu dwóch wnętrz wydłużonych, stąd granice wnętrza mają charakter umowny - wyznaczają je częściowo konkretne *ściany* architektoniczne (tworzone przez architekturę sąsiednich ulic) i na fragmencie – *ściana* roślinna (skwer) a przede wszystkim - subiektywne w ujęciu przestrzennym - granice *wnętrz wydłużonych* (czyli dochodzących tu poszczególnych ulic). Tak ukształtowane wnętrza ma charakter *wnętrza subiektywnego* (Bogdanowski i in. 1981). W krajobrazie wnętrza decydującą rolę odgrywają wyraźne *perspektywy widokowe* w orientacji: wschód-zachód, północ-południe. W aranżacji przestrzeni uczestniczą: atrakcyjny **stały** element ogrodowy – *kwietnik* (fragment *podłogi* o charakterze roślinnym) oraz **sezonowa** *roślinność w pojemnikach* wyznaczająca centrum wnętrza (w sezonie zimowym pojawia się tu element dekoracyjny – *choinka świąteczna*, która spełnia rolę *elementu wolno stojącego* we wnętrzu jako dominanty przestrzennej).

Plac Trzech Krzyży

Wnętrze urbanistyczne szerokie o kompozycji linearnej tzn. *wnętrze szerokie* o kształcie wyraźnie wydłużonym, w tym wypadku zgodnym z przebiegiem głównego ciągu komunikacyjnego (Trakt). *Ściany* wnętrza kształtuje architektura; na niewielkim fragmencie – *pierzeja* roślinna (*grupa drzew na dziedzińcu*). *Podłoga* o charakterze architektonicznym; sporadycznie – *roślinna* (w obrębie skwerów). *Elementy wolno sto-*

jące we wnętrzu to formy architektoniczne (gmach kościoła – centralna dominanta przestrzenna; figura i kolumny – subdominanty o znaczeniu symbolicznym; pomnik – subdominanta w części południowo-wschodniej). Ważną rolę odgrywa tu południowy *kierunek widokowy* wyznaczony daleką perspektywą Alej Ujazdowskich. W aranżacji wnętrza uczestniczą elementy i układy ogrodowe **stałe** (*skwery, soliter, grupy drzew i krzewów, kwietnik*) oraz **sezonowe** (*roślinność w pojemnikach, dekoracje okazjonalne*).

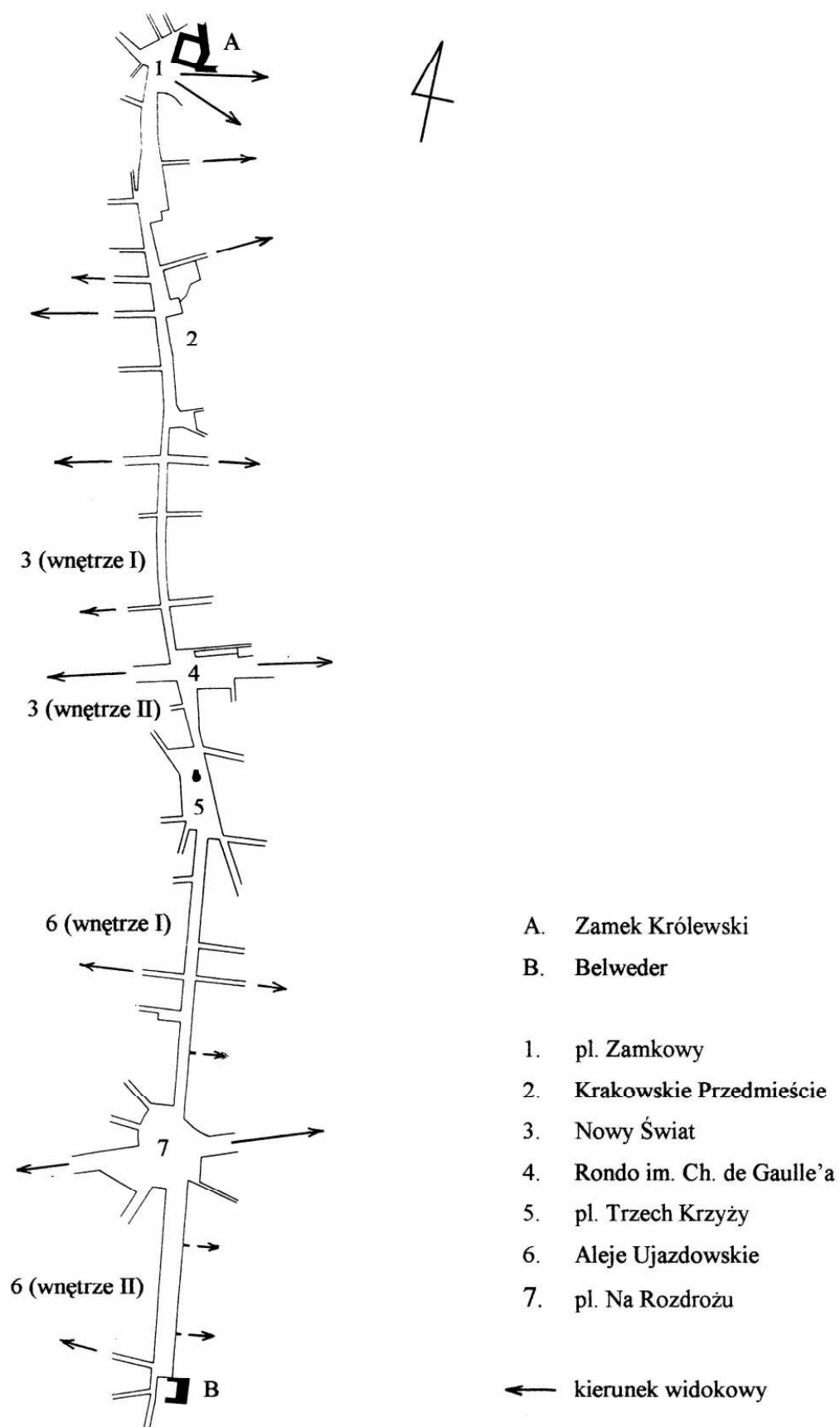
Aleje Ujazdowskie i plac Na Rozdrożu

Na ulicę składają się 2 wnętrza urbanistyczne wydłużone (**wnętrze I** – północne, **wnętrze II** – południowe) rozdzielone wnętrzem szerokim (pl. Na Rozdrożu). Tworzą całość kompozycyjną i funkcjonalną. Ściany wnętrza występują w postaci architektonicznej (wnętrze I) oraz roślinnej (wnętrze II); w przypadku wnętrza szerokiego – ściany częściowo zanikają (*otwarcia widokowe*). Podłoga we wnętrzach – o charakterze architektonicznym; częściowo – roślinnym (pasy trawników wzdłuż jezdni). W obrębie wnętrza II znajduje się *element wolno stojący* – forma architektoniczna (pomnik) jako dominanta przestrzenna na zakończeniu osi kompozycyjnej. Ważną rolę we wnętrzach odgrywają kolejne poprzeczne *kierunki widokowe*; przestrzennie najważniejszy wyznacza przebieg Trasy Łazienkowskiej w obrębie wnętrza szerokiego.

O kształcie i charakterze wnętrza decydują **stałe** elementy i układy ogrodowe: w obrębie przestrzeni ulicy – *aleja pojedyncza* (wnętrze I), *aleja podwójna* (wnętrze II), *skwer* (wnętrze szerokie), *grupy drzew i krzewów, kwietnik* oraz **sezonowa** roślinność w pojemnikach; układy ogrodowe towarzyszące – *parki przyuliczne, przedogródki willowe*.

Ryc. 72. Pl. Zamkowy – przykład wnętrza urbanistycznego szerokiego (IX 1999)

Ryc. 71. Struktura przestrzenna Traktu Królewskiego w Warszawie (schemat)

Ryc. 73. Nowy Świat – przykład wnętrza urbanistycznego wydłużonego (VIII 2000)

4.1.2. Wnętrza krajobrazowe towarzyszące

W krajobrazie Traktu Królewskiego ważną rolę odgrywają **widoki**. Wzdłuż przebiegu Traktu występują liczne *kierunki i otwarcia widokowe* na dalsze plany czyli towarzyszące **wnętrza krajobrazowe**:

- wnętrza ogrodowe - w obrębie parków przyulicznych a także ogrodów dziedzińcowych, przedogródków, ogródków podwórkowych⁵⁴;
- wnętrza panoramiczno-widokowe.

Ich obecność skutkuje rozszerzeniem przestrzeni Traktu – wizualnym a często także funkcjonalnym.

Towarzyszące Traktowi wnętrza krajobrazowe charakteryzują się zróżnicowanym układem przestrzennym. Można stwierdzić, że stanowią *oprawę widoku* jako:

- jego *zamknięcie* (wnętrze szerokie przestrzennie ograniczone - wnętrza ogrodowe np. w Parku Ujazdowskim, Łazienkach; wnętrza urbanistyczne np. plac Saski);
- *ramowanie kierunku widokowego* (wnętrze wydłużone przestrzennie ograniczone - wnętrza urbanistyczne np. ulice boczne wychodzące z Traktu);
- *otwarcie krajobrazowe* (wnętrze przestrzennie otwarte np. wnętrza krajobrazowe szerokie w postaci panoramy np. z pl. Zamkowego; wnętrza krajobrazowe wydłużone np. Trasa Łazienkowska).

⁵⁴ Wymienione obiekty stanowią zarazem określone *układy ogrodowe towarzyszące* przebiegowi drogi. Często współdecydują o charakterze wnętrza urbanistycznych i przestrzeni publicznej w obrębie strefy komunikacyjnej, stąd wymagają osobnego, szczegółowego omówienia w ramach niniejszej pracy (rozdz. 4.3.2.).

Widoki wychodzące z Traktu Królewskiego pozwalają na wgląd w otoczenie w różnym stopniu. Można więc mówić o różnej *głębokości widoku*. *Głębokość widoków* z Traktu przedstawia się następująco:

- zakres ok. 4 – 4,5 km; najdalsze widoki w kierunku wschodnim - ze skarpy warszawskiej w stronę Pragi – na wysokości pl. Zamkowego (ok. 4,5 km), ronda Ch. de Gaulle’a (ok. 4,5 km), pl. Na Rozdrożu (ok. 4 km);
- zakres ok. 1 – 2 km; najdalsze widoki w kierunku zachodnim - ul. Świętokrzyska (ok. 1,2 km); Al. Jerozolimskie (ok. ok. 2 km), Trasa Łazienkowska (ok. 1 km);
- zakres ok. 120 m – 280 m; głębokość widoku w obrębie wnętrza ograniczonego przestrzennie: *wnętrze urbanistyczne szerokie* – pl. Piłsudskiego (ok. 280 m); *wnętrze ogrodowe* – Park Ujazdowski (ok. 120 m), Ogród Botaniczny (ok. 150 m), Łazienki (ok. 120 m).

W 2 połowie XX w. następuje wydłużanie się *widoków* wychodzących z różnych punktów Traktu Królewskiego. Wiąże się to z pojawianiem się wysokiej zabudowy poza ścisłym centrum miasta (np. ul. Karowa: widok zamknięty masywem drzew na Powiślu – ok. 350 m; widok do zabudowy ul. Targowej – ok. 2 km; ul. Królewska: widok na obrzeża Ogrodu Saskiego – ok. 350 m, widok do osiedla „Za Żelazną Bramą” (lata 60-te) – ok. 850 m, widok do ul. Towarowej (lata 90-te) – ok. 2,4 km).

Równocześnie nastąpiło ograniczenie *widoku* z pl. Zamkowego w kierunku Portu Praskiego do ok. 1,5 km (zabudowa ul. Jagiellońskiej).

Można zatem stwierdzić, że w 2 połowie XX w. następuje wydłużanie się *widoków* wychodzących z Trakt Królewskiego w obrębie współczesnego miasta (*widoki wewnętrzne*) oraz skracanie *perspektyw widokowych* wychodzących poza jego obręb (*widoki zewnętrzne*).

Występowanie licznych i zróżnicowanych *widoków* na otoczenie krajobrazowe (zwłaszcza o dużej rozległości jak np. *panorama* z pl. Zamkowego) jest jednym z aspektów reprezentacyjności traktu komunikacyjnego. W przypadku Traktu Królewskiego w Warszawie staje się jednym z najważniejszych wyznaczników jego wyjątkowego charakteru jako obiektu o wysokich walorach krajobrazowych w skali miasta.

Ryc. 74. *Perspektywa widokowa z pl. Na Rozdrożu w kierunku wschodnim – wnętrza panoramiczno-widokowe wydłużone (X 2001)*

Ryc. 75. Wnętrze ogrodowe (Łazienki Królewskie) na zamknięciu kierunku widokowego z Traktu Królewskiego (V 2000)

4.2. Elementy ogrodowe

Przedstawione poniżej *elementy ogrodowe* funkcjonują na Trakcie Królewskim w Warszawie jako obiekty uczestniczące w kształtowaniu wnętr urbanistycznych lub kreowaniu wizerunku miejskiej przestrzeni publicznej o funkcji komunikacyjnej.

1. *Soliter (syngielton, samotnik)*

Jest to pojedyncze drzewo lub krzew rosnący w określonej przestrzeni – wnętrzu krajobrazowym.

Zwykle są to egzemplarze wartościowe pod względem dendrologicznym (cenne gatunki krajowe lub pochodzenia obcego oraz ich rzadkie odmiany) i o wysokich walorach estetycznych (atrakcyjny pokrój, dekoracyjność poszczególnych organów: pędów, liści, kwiatów) (Majdecki 1978, Siewniak 1990), co decyduje o formie *syngieltonu*. Jest jednym z podstawowych elementów przestrzennych w kompozycjach ogrodowych. *Soliter* spełnia rolę *elementu wolno stojącego* we wnętrzu krajobrazowym - ogrodowym lub urbanistycznym. Ma duże znaczenie kompozycyjne (dominanta przestrzenna o charakterze samoistnej *rzeźby ogrodowej*; element konstrukcyjny układu – punkt węzłowy, zamknięcie osi i perspektyw widokowych (Siewniak, Mitkowska 1998)) oraz krajobrazowe (element identyfikacji przestrzeni; akcent przyrodniczy we wnętrzu urbanistycznym). *Rośliny soliterowe* są sadzone świadomie w celu wywołania określonego efektu (obrazu, nastroju) lub pojawiają się w sposób spontaniczny (naturalny), zwykle wzbogacając kompozycję przestrzenną. Stosowane są głównie egzemplarze o formie naturalnej (z wykorzystaniem naturalnego pokroju – swobodnego lub geometrycznego) a także kształtowanej sztucznie (Majdecki 1993; Siewniak, Mitkowska 1998).

W krajobrazie Traktu Królewskiego w Warszawie roślinne *formy soliterowe* mają szczególne znaczenie, bowiem były jednymi z pierwszych, które pojawiły się poza obrębem posesji w zabudowanej przestrzeni ulicy, pozostającej w granicach miasta (Krakowskie Przedmieście – k. XVIII w.) (ryc. 10). Przez dłuższy czas były to elementy nie-

liczne, o znikomym znaczeniu kompozycyjnym ale ważne jako nowy element wystroju przestrzeni publicznej i wyraźny akcent przyrodniczy we wnętrzu urbanistycznym. Okazały się elementem nietrwałym (do poł. XIX w. drzewa pozostawały głównie na terenie poszczególnych posesji, na dziedzińcach i w ogrodach towarzyszących obiektom).

Drzewa jako stały i pożądany element w krajobrazie ulicy pojawiły się na Trakcie dopiero pod koniec XIX w., głównie w większych układach przestrzennych (*szpalery uliczne, skwery*). Drzewa w *formie soliterowej* jako samodzielny element przestrzenny praktycznie nie występowały aż do czasów współczesnych. Do pojawienia się tego elementu w przestrzeni ulicy przyczyniła się bezpośrednio II wojna światowa i wynikające z niej konsekwencje – zniszczenia zabudowy miejskiej oraz straty w zasobach przyrodniczych. Ruiny miasta sprzyjały procesowi naturalnej sukcesji (rozwój zbiorowisk ruderalnych i synantropijnych, niekontrolowana ekspansja *samosiewów* drzew), zahamowanie wszelkich działań dotyczących ochrony i pielęgnacji komponowanych układów roślinnych sprzyjało ich dalszej stopniowej dewastacji.

Dzisiejsze *solitery* na Trakcie Królewskim to głównie rośliny-samosiewy, zaakceptowane i pozostawione w obrębie wnętrza ulicy lub pojedyncze egzemplarze będące pozostałościami większych układów – przedwojennych a także współczesnych.

Obecnie na Trakcie jako *formy soliterowe* można wyodrębnić następujące egzemplarze drzew:

- **topola** (*Populus sp.*) na pl. Zamkowym – zamyka perspektywę placu kontrastując z monumentalną bryłą Zamku Królewskiego i zwartą zabudową Starego Miasta; jest drugim *elementem wolno stojącym* we wnętrzu urbanistycznym (plac) obok kolumny Zygmunta, stanowiąc jej roślinny odpowiednik; tym samym zmienia klasyczną kompozycję placu (plac z dominantą architektoniczną – pomnik, obelisk) na bardziej wieloznaczną: mniej sztywną, przypadkową (topola stanowi element *spontaniczny* (*samosiew*), który pojawił się, gdy zabrakło wypełniającej to miejsce architektury (dawna Brama Toruńska); zaakceptowany ze względów estetycznych (pokrój) oraz brak kolizji z zabudową i komunikacją w obrębie placu); pomimo, że nie jest drzewem atrakcyjnym pod względem gatunkowym, spełnia w tym miejscu wyjątkową rolę – elementu natury jako symbolu życia i siły trwania;
- **robinia biała** (*Robinia pseudoaccacia*) przy pałacu Czapskich (gmach ASP, Krakowskie Przedmieście) – znajduje się przy bramie głównej prowadzącej na dziedzińiec wejściowy, w strefie ulicy; charakterystyczny element przestrzenny wpisany w krajobraz ulicy przez cały XX wiek; malownicza, rozłożysta korona, interesujący pokrój oraz długi okres pełnego ulistnienia powodują, że jest to atrakcyjny akcent przyrodniczy i element estetyczny; drzewo wraz z architekturą, której towarzyszy, stanowi układ klasyczny, rustykalny (drzewo podkreślające wejście do obiektu architektonicznego);
- **2 egzemplarze gruszy** (*Pyrus sp.*) na Nowym Świecie – *samosiewy*, które wyrosły w pierzeję w miejscach przypadkowych - niewłaściwych biorąc pod uwagę względy techniczne (bezpośrednio przy elewacji budynków); jako potencjalne solitery - nie atrakcyjne pod względem gatunkowym, o ograniczonej możliwości rozwoju (odchylanie się drzew od elewacji; brak miejsca na wykształcenie równomiernie zbudowanej korony); zostały jednak zaakceptowane jako elementy identyfikacji przestrzeni

oraz elementy natury, wprowadzające czynnik spontaniczności i swobody do jednoznacznie określonego i skonstruowanego wnętrza urbanistycznego (dzielenie zwartego ciągu architektonicznego ulicy) (ryc. 63);

- **głóg** (*Crataegus sp.*) na pl. Trzech Krzyży – znajduje się na centralnym niewielkim skwerze, na którym dominują symboliczne 2 krzyże na kolumnach i figura św. Jana Nepomucena; pojedynczy głóg formy piennej (pozostałość wcześniejszego, zdegradowanego układu ogrodowego) stał się czwartą dominantą skweru, przestrzenie równoważną historycznym elementom architektonicznym; pomimo zniekształconego pokroju, jest istotnym wizualnym akcentem w otwartej przestrzeni placu; w perspektywie widokowej z Alej Ujazdowskich stanowi klasyczny ogrodowy element kompozycyjny – akcent na zamknięciu osi widokowej;

- **platan klonolistny** (*Platanus xacerifolia*) w Al. Ujazdowskich – pięknie uformowane drzewo; pozostałość dawnego ogrodu *dziedzińcowego* przy pałacyku „Pod karczochem”; w tej części Alej (odcinek od pl. Trzech Krzyży do ul. Pięknej), gdzie zadrzewienie jest w stanie szczątkowym, stanowi wyraźny akcent przyrodniczy w zwartej pierzei ulicy; ze względu na wartość estetyczną i dendrologiczną (gatunek rzadko reprezentowany we współczesnej flory Warszawy) – klasyczny *soliter*; ze względu na znaczenie we wnętrzu urbanistycznym – element *ściany* wnętrza, wprowadza urozmaicenie pierzei architektonicznej.

Wszystkie egzemplarze występują w formie naturalnej, charakterystycznej dla określonego gatunku.

We współczesnym krajobrazie warszawskiego Traktu Królewskiego drzewa pojedyncze (oprócz potężnego platana i malowniczej robinii) kwalifikują się do roli *syngielto-nu* bardziej ze względów emocjonalnych niż formalnych, biorąc pod uwagę aspekty estetyczne (pokrój) lub dendrologiczne (gatunek, wiek). Pod względem wykorzystania elementu w kompozycji wnętrza za klasycznego *solitera* czyli dominantę kompozycyjną we wnętrzu, można uznać topolę na pl. Zamkowym, która spełnia rolę *sub-dominanty* przestrzennej (o charakterze przyrodniczym) oraz *elementu wolno stojącego* we wnętrzu urbanistycznym.

Obok przedstawionych *soliterów* jako **elementów trwałych** (wieloletnich), we współczesnym krajobrazie Traktu pojawiają się także *solitery sezonowe*. Tą szczególną formę reprezentują monumentalne *choinki świąteczne*, ustawiane w otwartych, rozległych wnętrzach – na pl. Zamkowym i rondzie Ch. de Gaulle’a (wnętrza urbanistyczne), a ostatnio – także na Skwerze Hoovera (wnętrze ogrodowe). Funkcjonują jako pojedyncze elementy dekoracyjne, ale równocześnie stanowią składnik kompleksowej *roślinnej dekoracji ulicznej o charakterze sezonowym*.

Porównując rolę *solitera* na Trakcie jako elementu przestrzennego zastosowanego we wnętrzu urbanistycznym i wnętrzu ogrodowym można zauważyć, że *solitery* w przestrzeni ulicy pełnią zupełnie inną rolę niż w ogrodzie – pod względem odmienności struktury wewnętrznej i genezy powstania (element żywy) stanowią wyraźną **opozycję** do dominującej architektury, wprowadzając czynnik często niezamierzonej spontaniczności, która zmienia zaplanowane układy przestrzenne (klasyczne wnętrza placu: pierzeja architektoniczna – centrum podkreślone dominantą architektoniczną (pomnik, obelisk); klasyczne wnętrza ulicy: wyznaczone pierzeją architektoniczną).

Soliter na Trakcie świadczą o dużej roli przypadku w tworzeniu kompozycji wnętrza urbanistycznego.

W sensie kompozycyjnym soliter we wnętrzu urbanistycznym Traktu spełnia zupełnie inną, nową rolę niż tradycyjnie tutaj zastosowany element architektoniczny o charakterze dominanty przestrzennej (pomnik) czy klasyczny soliter we wnętrzu ogrodowym, czyli integralne składniki określonej kompozycji (urbanistycznej lub ogrodowej), organizującej wnętrza przestrzenne. Solitery na Trakcie funkcjonują jako elementy dopełniające o charakterze subdominanty przestrzennej, forma opozycji i rodzaj informacji wizualnej (historycznej, przestrzennej).

Ryc. 76. *Soliter* – element wolno stojący we wnętrzu, pl. Zamkowy (II 1998)

2. Grupa drzew lub krzewów

Kilka lub kilkanaście drzew lub krzewów tworzących zwartą całość kompozycyjną, stosowaną jako element wolno stojący w określonej, otwartej przestrzeni - wnętrza krajobrazowego (Majdecki 1993; Siewniak, Mitkowska 1998). Może występować w różnej postaci, np. jako:

- forma swobodna (nieregularna) – zgrupowanie roślin nie poddawanych zabiegom cięcia formującego, o nieregularnym narysie; charakteryzuje się różnorodnością w strukturze wewnętrznej; są to formy jednogatunkowe lub wielogatunkowe (Siewniak, Mitkowska 1998);

Kępy - grupy nieregularne, mieszane tzn. złożone z drzew i krzewów (Majdecki 1993).

- forma regularna – zgrupowanie roślin o narysie regularnym (np. okrąg, elipsa, oktagon), zazwyczaj jednogatunkowe, o stałym rytmie (rozstawa roślin); roślinność może podlegać zabiegom cięcia formującego; regularne grupy drzew mogą być wykorzystane do tworzenia elementów o charakterze architektonicznym (*altana, brama*) (Siewniak, Mitkowska 1998);

Klomb - grupa charakteryzująca się określonym, stopniowanym układem pionowym - drzewa w środku otoczone pasem krzewów, a następnie bylin; teren w obrębie grupy ukształtowany w formie niewielkiego kopca (Majdecki 1993).

- forma zwarta – rośliny rosną gęsto w małej rozstawie; osiąga się wtedy *efekt masy* listowia lub kwiatów; grupa mieszana (złożona z drzew i krzewów) stanowi jednolity element kubaturowy wyodrębniający się z otoczenia;
- forma luźna – rośliny w dużej rozstawie; w grupie utworzonej z drzew – rośliny mają korzystniejsze warunki do rozwoju, więc wykształcają pokroje zbliżone do form *soliterowych* (możliwość pojawienia się wyraźnych dominant); w strefie pni – ażurowość, umożliwiającą wgląd w dalsze plany.

W założeniach ogrodowych *grupy drzew i krzewów* spełniają określone funkcje kompozycyjne: w aranżacji przestrzennej jako dominanta - kubaturowy *element wolno stojący* we wnętrzu ogrodowym lub zwielokrotniony - do podkreślania kierunków widokowych i tworzenia nastroju głębi wnętrza (*kulisy*). W krajobrazie otwartym *grupy drzew i krzewów* funkcjonują jako jedna z form *zadrzewień śródpolnych* tzw. *forma grupowa* (Hejmanowski i in. 1964). Niewielkie zadrzewienia tego rodzaju mają duże znaczenie biocenotyczne i ochronne jako tzw. *remiza* tworząca refugium dla zwierząt oraz biotop lęgowy lub żerowiskowy (Siewniak, Miłkowska 1998).

Grupy drzew towarzyszyły rozwijającemu się Traktowi od momentu powstania przedmieść i lokowania przy nich rezydencji królewskich i magnackich oraz założeń klasztornych i kościelnych. Pozostając w granicach posesji, na dziedzińcach i w ogrodach, wysokie drzewa były obecne w krajobrazie miasta. W krajobrazie ulicy wyraźna *grupa niskich drzew* pojawiła się wzdłuż ogrodzenia klasztoru Bernardynów na Krakowskim Przedmieściu w 2 poł. XVIII w.. Był to **pierwszy element przyrodniczy** współtworzący fragment pierzei ulicy, kształtowanej głównie przez architekturę. *Grupa drzew* jako element samodzielny w przestrzeni ulicy pojawiała się w połowie XIX w. niemal w tym samym miejscu: były to 4 drzewa przed budynkiem Odwachu (dawny klasztor Bernardynów). Tworzyły formę regularną (rząd), równoległą do elewacji budynku, podkreślając główne wejście i nawiązując do rytmu arkadowej elewacji (ryc. 16). W 2 połowie XIX w. w przestrzeni Traktu samodzielne *grupy drzew* zaczynają pojawiać się liczniej, głównie w formie regularnej – rzędowej (np. przed siedzibą Banku Dyskontowego, przed kościołem Wizytek) oraz geometrycznej na planie kwadratu (w otoczeniu pomnika Mikołaja Kopernika) (ryc. 23). Tworzyły je drzewa o zwartych regularnych koronach np. lipy, kasztanowce (ryc. 16, 17) oraz niewielkie drzewa odmian kulistych (np. robinie, klony). *Grupy* o formie swobodnej, bardziej zróżnicowane gatunkowo, pojawiły się jako element kompozycyjny nowych obiektów ogrodowych - *skwerów* (*grupa niskich drzew* jako zasadnicze wypełnienie niewielkiego *skweru* na pl. Trzech Krzyży (ryc. 25); pod koniec XIX w. - *grupy drzew i krzewów* jako jeden z elementów kompozycyjnych na *skwerach*: na pl. Zamkowym, Krakowskim Przedmieściu i pl. Trzech Krzyży). *Grupy drzew i krzewów* stanowiły podstawowy element kompozycji *skwerów* także w okresach następnych.

Współcześnie niewielkie *grupy drzew* lub *krzewów* oraz formy mieszane (*grupy drzew i krzewów*) występują wzdłuż prawie całego Traktu jako:

- element samodzielny (kasztanowce przy budynku Giędy);

- element kompozycyjny w układach ogrodowych: na skwerach (przy ul. Bednarskiej, przy ul. Karowej, przy rondzie Ch. de Gaulle'a, na pl. Trzech Krzyży, na pl. Na Rozdrożu); na *dzieńcicach przed gmachami publicznymi* (na Krakowskim Przedmieściu: 4 lipy przed kościołem Wzytek, *grupy krzewów zimozielonych* przed pałacem Namiesnikowskim (ryc. 59) i pałacem Potockich (ryc. 94), *grupy mieszane* na terenie ASP i Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Głuchoniemych na pl. Trzech Krzyży, Ministerstwo Sprawiedliwości i ogrody Urzędu Rady Ministrów w Al. Ujazdowskich); w *przedogródkach willowych* (pałacyki i wille w Al. Ujazdowskich); w układach sezonowych (*pojemniki z roślinnością* na Nowym Świecie i rondzie Ch. de Gaulle'a); w *założeniach ogrodowych towarzyszących ulicy* (Park Ujazdowski, Ogród Botaniczny, Łazienki Królewskie); w *pasach zieleni wzdłuż tras komunikacji kołowej* (Trasa Łazienkowska (ryc. 74)).

We współczesnym krajobrazie Traktu *grupy drzew i krzewów* występują licznie, w różnorodnych formach: są to nasadzenia jedno- lub wielogatunkowe, głównie liściaste, strukturalnie jednorodne (grupy drzew, grupy krzewów) lub mieszane (grupy drzew i krzewów, grupy krzewów przemieszane z sezonowymi roślinami kwiatowymi), głównie w formie swobodnej. Stanowią jeden z podstawowych elementów przestrzennych zwłaszcza większych układów ogrodowych.

W krajobrazie otwartym *grupa drzew* stanowi zwykle wskaźnik odrębności określonego miejsca: siedliskowej (zmiana ukształtowania terenu, stosunków wodnych itp.) lub kulturowej (znak obecności człowieka). W ogrodach, *grupy drzew* o określonym składzie gatunkowym wyodrębniają miejsca o innej funkcji (np. altana zbudowana z kilku drzew – miejsce wypoczynkowe, sad – część ogrodu użytkowego, drzewa i krzewy ozdobne z kwiatów w ogrodach monokulturowych) lub służą do tworzenia określonych *kompozycji – obrazów* i akcentowania miejsc o innym charakterze i nastroju (np. grupa drzew towarzysząca zbiornikom i ciekom wodnym).

Na Trakcie Królewskim podobną rolę spełniają obecnie np. regularnie rozmieszczone brzozy przy pomniku Mickiewicza, a w przeszłości – regularne grupy drzew akcentujące miejsca szczególne (np. wejścia do budynków na Krakowskim Przedmieściu) (ryc. 16, 17).

Grupy drzew widoczne w przestrzeni ulicy czy placu (na skwerach, na dziedzińcach i aneksach przed budynkami) także informują o odmienności miejsca pod względem biocenotycznym: istnienie układu naturalnego - biotycznego (gleba, flora, fauna) w otoczeniu sztucznym - abiotycznym.

Wyznacznikiem miejsca szczególnego na styku architektury, natury i tradycji jest najmniejsza *grupa drzew lub krzewów* czyli *para* (tzw. *dwójak* (Siewniak, Miłkowska 1998)), usytuowana symetrycznie np. przy wejściu do budowli czy ważnym elemencie architektonicznym (np. cisy przy figurze MB Passawskiej). Takie rozwiązanie stanowi klasyczny archetyp, stosowany powszechnie od najdawniejszych czasów - w układach architektonicznych, kompozycjach ogrodowych a także w krajobrazie otwartym, głównie w rozwiązaniach kameralnych (Siewniak, Miłkowska 1998).

Pod względem udziału w konstrukcji wnętrza urbanistycznego *grupy drzew* mogą funkcjonować **analogicznie** do architektury – jako kubaturowe *elementy wolno stojące* we wnętrzu lub część *ścian* wnętrza (pierzcha roślinna zastępująca architekto-

niczną np. w miejscu wyburzonej zabudowy – na Skwerze Mickiewicza, przy ul. Karowej i ul. Smolnej).

W sensie kompozycyjnym grupy drzew lub krzewów na Trakcie spełniają rolę analogiczną do elementów architektonicznych we wnętrzu urbanistycznym oraz elementów we wnętrzu ogrodowym (składnik konstrukcyjny wnętrza). W sensie krajobrazowym stanowią wyznacznik odmienności miejsca.

Ryc. 77. Grupa drzew – kubaturowy element wolno stojący we wnętrzu, pl. Trzech Krzyży (VIII 2001)

3. Aleja

Jest to droga piesza lub kołowa rytmicznie obsadzona rzędami drzew.

Stanowi jeden z podstawowych składników (*element ogrodowy*) rozwiniętych kompozycji ogrodowych a także założeń urbanistycznych (Siewniak, Miłkowska 1998). Może występować samodzielnie jako forma kształtowania krajobrazu (np. *aleja śródpolna*) lub wyznaczania przestrzeni reprezentacyjnej (np. *aleja miejska*). Stanowi wówczas swoisty, niezależny *układ ogrodowy* o rygorystycznej kompozycji.

Aleje spełniają określone funkcje kompozycyjne: służą do wyznaczania lub podkreślania osi kompozycyjnych i widokowych, stanowią istotny element powiązań wewnętrznych oraz zewnętrznych w założeniach ogrodowych (Majdecki 1978).

Stosowane były we wszystkich epokach. Największe znaczenie odgrywały w okresie baroku, uzyskując monumentalny, reprezentacyjny charakter i stając się podstawowym elementem kształtowania przestrzeni. Ścisłe określono ich strukturę wewnętrzną – proporcje wnętrza, które tworzą, stosowany materiał roślinny oraz sposób ich konstruowania (rozstawa drzew w rzędzie, sposób zwarcia koron, jednorodność ścian alei lub ich zróżnicowanie itp.). Charakteryzowały się ogromną różnorodnością formy (wg L. Majdeckiego 1978):

- układy jednogatunkowe lub wielogatunkowe, o stałym rytmie;
- proste (*aleja pojedyncza*) lub złożone (*aleje złożone*):

Aleja pojedyncza – składa się z 2 rzędów drzew (po jednym z każdej strony drogi);

Aleja złożona – składa się z kilku rzędów drzew: **aleje podwójna** – 4 rzędy drzew (po 2 rzędy z każdej strony drogi); **aleja potrójna** – 6 rzędów drzew i 3 drogi wewnętrzne, przy czym środkowa aleja bywała szersza a boczne węższe tzw. *contre allée*;

- o różnym sposobie kształtowania *sklepienia* drogi (*aleje zamknięte, aleje otwarte*);

Aleja zamknięta - korony drzew zwierając się tworzą *cienisty zielony tunel*.

Aleja otwarta - korony drzew pozostawiają *prześwit na nieboskłon lub punkt docelowy* – *dominantę przestrzenną* (Siewniak, Mitkowska 1998); w tym celu często stosowano *formowanie koron drzew* (Majdecki 1978).

- o różnym sposobie urządzania nawierzchni drogi (*aleje zielone, białe*);

Aleja zielona – droga z nawierzchnią trawiastą, z pozostawionym wąskim ziemnym przejściem w środku.

Aleja biała - droga z jasną nawierzchnią np. pokryta piaskiem rzeczny.

- o różnym sposobie kształtowania *ścian* wnętrza drogi (drzewa o koronach strzyżonych lub naturalnych).

W sztuce ogrodowej *alejami* nazywa się także drogi ujęte obustronnie rzędami rzeźb (*aleje rzeźb*) lub fontann (*aleje fontann*) oraz kanały (*aleje wodne*). Szczególnym typem alei były także *aleje kalwaryjskie* (Siewniak, Mitkowska 1998). Ich specyfika polegała na tym, że powstawały wyłącznie do celów religijnych jako droga modlitewna, łącząca poszczególne kaplice – stacje Męki Pańskiej i prowadząca do znajdującej się na jej zakończeniu kaplicy Grobu Pańskiego. *Aleje* te kształtowano w rozmaity sposób – były to drogi obsadzone dwustronnie drzewami jako *aleje kryte* lub *otwarte*, drogi prowadzone w kompleksach istniejącej zwartej roślinności lub przez tereny niezadrzewione. Często były to drogi prowadzone linią miękką z wykorzystaniem naturalnej rzeźby terenu, powstawały także aleje jako formy prostoliniowe. W tych ostatnich silny akcent kładziono na elementy architektoniczne (kaplice), podkreślone rytmicznym nasadzeniem drzew w rzędach, tworząc jednorodną zgeometryzowaną kompozycję (Siewniak, Mitkowska 1998).

Obok klasycznej *alei* – *elementu ogrodowego*, będącej regularnym obsadzeniem drogi, od XIX w. w obrębie miast powstawały nowe *układy alejowe* o charakterze reprezentacyjnym i wypoczynkowym: *promenady, bulwary*. Były to założenia ogrodowe powiązane z drogą spacerową, gdzie obok nasadzeń drzew stosowano inne ozdobne elementy ogrodowe (*kwietniki, trawniki*) oraz wyposażenie przeznaczone do wypoczynku (*ławki*).

Promenada – jest to szeroka *aleja* spacerowa z miejscami do wypoczynku, przeznaczona głównie dla ruchu pieszego. Urządzana w atrakcyjnym otoczeniu w miejskiej przestrzeni publicznej (m.in. obiekty samodzielne, w publicznych parkach miejskich, uzdrowiskach, kąpieliskach). Promenady obsadzano jednym lub dwoma rzędami drzew.

Bulwary – typ *promenady* prowadzonej wzdłuż tras komunikacyjnych biegnących w bezpośrednim sąsiedztwie naturalnych cieków i zbiorników wodnych (rzeki, morze, jezioro) (Siewniak, Mitkowska 1998).

Istotną część warszawskiego Traktu stanowią **Aleje Ujazdowskie**, jedna z najważniejszych arterii komunikacyjnych Warszawy. Dzisiejsze Aleje są kontynuacją XVIII-wiecznej *alei kalwaryjskiej*, wytyczonej w prostej linii jako *Droga Kalwaryjska*, następnie wykorzystanej w urbanistycznym założeniu *Osi Stanisławowskiej*. Nasadzenia pierwotnie lipowe, stopniowo uległy gatunkowemu przemieszanemu (XIX w.). Obecnie występują tu przede wszystkim lipy a także kasztanowce i klony.

Kolejne formy Alej Ujazdowskich kształtowano zgodnie z obowiązującymi w danym okresie zasadami. Droga Kalwaryjska powstała jako jeden z rodzajów kompozycji kalwaryjskiej stosowanej na terenach otwartych i płaskich – układ przestrzenny o geometrycznym rygorze kompozycyjnym (Siewniak, Miłkowska 1998). Była to klasyczna *aleja jednorzędowa otwarta* o przebiegu prostoliniowym, a jej specyfika jako *drogi pielgrzymkowej* została podkreślona staranną aranżacją architektoniczną o charakterze sakralnym (*kaplice–stacje* usytuowane po jednej stronie drogi) (ryc. 8). Późniejsza Aleja Ujazdowska, wchodząca w skład stanisławowskiego założenia urbanistycznego, została przekształcona w typową pozamiejską barokową *aleję dwurzędową*, gdzie zastosowano klasyczne proporcje, według których szerokość drogi zależała od jej długości (Majdecki 1993) (ryc. 11, 12).

Mierząc obecną długość Alei równą historycznej (1625 m) oraz szerokość zachowanego 2-rzędowego fragmentu na odcinku od Belwederu do pl. Na Rozdrożu (62,5 m), uzyskujemy wielkość **1:26**, co potwierdza **optymalne proporcje wnętrza Alei stanisławowskiej** (rozdz. 2.3.).

Dzięki zastosowaniu standardowych wielkości w konstruowaniu wnętrza *alei*, w tym znacznej szerokości, możliwe było zachowanie historycznej formy alejowej także w czasach późniejszych, gdy następowało stopniowe zwężanie się przestrzeni wnętrza w miarę przesuwania się strefy zabudowanej w kierunku południowym. W pierwszej części Alei Ujazdowskich (od pl. Trzech Krzyży do ul. Matejki) zewnętrzny szereg drzew ulegał stopniowej likwidacji zastępowany przez architekturę, wyznaczył natomiast linię przebiegu nowej pierzei ulicznej. W dalszej części, rzędy skrajne częściowo zachowały się, stopniowo wyłączone z przestrzeni ulicy i włączane w obręb powstających wzdłuż drogi założeń ogrodowych (przedogódki willi i pałacików oraz Park Ujazdowski) (ryc. 85).

Pojedyncze rzędy drzew po obu stronach drogi pojawiły się najpierw na odcinku od pl. Trzech Krzyży do ul. Wilczej (w okresie Królestwa Polskiego, 1815-1829), następnie do ul. Pięknej i dalej do pl. Na Rozdrożu po stronie zachodniej (w 2 poł. XIX w.). Ostatecznie *forma dwurzędowa* pozostała jedynie na odcinku od pl. Na Rozdrożu do Belwederu.

W XIX w. sukcesywnie obudowywana pałacami i willami arystokracji i finansjery, *Aleja Ujazdowska* stała się elegancką *promenadą*, ulubionym miejscem spacerów śmietanki towarzyskiej miasta. Wiek XX podkreślił jej reprezentacyjny charakter poprzez ulokowanie tutaj licznych placówek dyplomatycznych i siedzib najwyższych władz państwowych. Obecnie Aleje Ujazdowskie nadal spełniają funkcję najbardziej reprezentacyjnej ulicy miasta o wysokich walorach historycznych i estetycznych.

W ostatnich latach postępuje stopniowa degradacja zabytkowego układu w wyniku złego stanu zadrzewienia i wypadania poszczególnych egzemplarzy:

- odcinek od pl. Trzech Krzyży do ul. Pięknej – *nasadzenie 1-rzędowe* po obu stronach ulicy w stanie szczytkowym; drzewa rosnące bezpośrednio w chodniku; zły stan zdrowotny, zdeformowane korony;
- odcinek od ul. Pięknej do pl. Na Rozdrożu – *1-rzędowe nasadzenie drzew* po zachodniej stronie ulicy, *2-rzędowe* po stronie wschodniej; drzewa rosnące głównie w pasie *trawnika*, co sprawia, że pozostają w lepszym stanie;

- odcinek od pl. Na Rozdrożu do Belwederu – nasadzenie 2-rzędowe po obu stronach jezdni; drzewa w pasie trawników; rząd drzew zlokalizowany w bezpośrednim sąsiedztwie jezdni – zdecydowanie w gorszym stanie (zdeformowane pokroje drzew, wcześniejsze zamieranie liści - VIII) (ryc. 68).

W Alejach pojawiają się także barwne akcenty roślinne w postaci sezonowych kwietników przed gmachami URM, mieszanych klombów (kwiatowo-krzewiastych) i rabaty różanej na pl. Na Rozdrożu oraz kwitnących roślin w pojemnikach. W przestrzeni ulicy występują także elementy architektoniczne: fontanna (pl. Na Rozdrożu) i pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego na zakończeniu Alej przy Belwederze (ryc. 62, 70). Istotne znaczenie estetyczne mają liczne otwarcia widokowe: na wnętrza ogrodowe z dominantami architektonicznymi w obiektach zlokalizowanych przy ulicy (Łazienki Królewskie z pomnikiem F. Chopina (ryc. 75), Park Ujazdowski z pomnikiem I.J. Paderewskiego) oraz wnętrza krajobrazowe o charakterze panoramiczno-widokowym (Trasa Łazienkowska – otwarcie widokowe w kierunku wschodnim i zachodnim) (ryc. 74).

Aleja towarzyszy drodze (ulicy) jako jej reprezentacyjna oprawa o formie regularnej i rytmiczowanej. Tworzy tym samym dynamiczny układ przestrzenny, który nadaje kierunek rozwoju urbanistycznego miasta lub jego części (Aleje Ujazdowskie). Aleja zastosowana nawet na krótkich odcinkach, zawsze podkreśla wyjątkowy charakter obiektu, do którego prowadzi (wejście na teren Uniwersytetu Warszawskiego i Akademii Sztuk Pięknych przy Krakowskim Przedmieściu). Współczesna degradacja takiego układu w Alejach Ujazdowskich rozbija ich kompozycyjną całość i zakłóca dynamikę Traktu.

Aleje Ujazdowskie są przykładem przekształcania się alei jako samodzielnego układu przestrzennego w krajobrazie otwartym w jeden z elementów krajobrazu miejskiego. W obu przypadkach aleja jako forma zadrzewienia spełnia swoją podstawową funkcję - jest zasadniczym instrumentem organizowania i porządkowania przestrzeni, charakterystycznym dla klasycznej kompozycji ogrodowej i urbanistycznej.

Ryc. 78. Aleja – element organizowania przestrzeni, Aleje Ujazdowskie (IX 1999)

4. Szpaler uliczny

Szpaler jest to regularne, zazwyczaj jednorzędowe nasadzenie drzew, których korony tworzą zwarte ściany o wysokości powyżej 220 cm (Siewniak, Mitkowska 1998; Majdecki 1993).

Ten efekt uzyskuje się w wyniku stosowania odpowiednich cięć lub wykorzystania drzew o naturalnych formach geometrycznych (Siewniak 1990). *Szpalery formowane* (cięte) znane są od czasów średniowiecza, *nieformowane* (nie cięte) rozpowszechnione są w nowszych założeniach ogrodowych (Majdecki 1993). Szpalery mogą występować w różnych postaciach jako:

- *zwarta ściana* na całej wysokości;
- *ściana z prześwitem* w dolnej części o jednakowej wysokości (*palisada włoska*);
- *szpalery piętrowe* – zestawienie drzew o różnej wysokości (Siewniak 1990; Siewniak, Mitkowska 1998).

W założeniach ogrodowych *szpalery formowane* służyły do tworzenia zgeometryzowanych wnętrz ogrodowych (np. salonów, gabinetów, labiryntów, hipodromów), podkreślania głębi perspektywicznej kompozycji przestrzennej (układy kulisowe) (Siewniak, Mitkowska 1998), obramienie głównych dróg i ważnych prospektów (Majdecki 1993).

Z tradycji klasycznego szpaleru ogrodowego oraz nasadzenia alejowego wywodzi się forma zadrzewienia charakterystyczna dla ulicy miejskiej – *szpaler uliczny* czyli *rzędowe regularne nasadzenie drzew* wzdłuż pierzei architektonicznych, często usytuowane bezpośrednio w strefie ruchu pieszego (w chodniku). *Szpaler uliczny* może mieć postać nasadzenia:

- dwurzędowego -po jednym rzędzie z każdej strony ulicy);
- jednorzędowego -jeden rząd po stronie bardziej nasłonecznionej na ulicach wąskich (14-16 m (Jankowski 1910)) lub 1 rząd w pasie rozdzielającym jezdnię w dwóch kierunkach na ulicach szerszych.

Szpalery drzew wykorzystywane są także do ramowania otwartych przestrzeni placów miejskich.

Szpalery drzew na Trakcie Królewskim zastosowano w 2 poł. XIX w. jako element wchodzący w skład układu ogrodowego (Skwer Konstancyński). *Szpalery* towarzyszyły drogom wewnętrznym oraz stanowiły obramowanie całego założenia (ryc. 22). Po przekształceniu *skweru* pod koniec XIX w. *szpaler* wykorzystano w formie ściany zamykającej kompozycję i tworzącej bezpośrednie tło dla znajdującego się tu nowego elementu architektonicznego (pomnik Mickiewicza). Równocześnie powstał rodzaj pierzei ulicznej o charakterze roślinnym, która z istniejącą pierzeją architektoniczną utworzyła określone wnętrze ulicy na tyłach skweru (ul. Dziekanka). Podobnie zastosowano *szpaler* w kompozycji *zielenca* otaczającego pomnik Kopernika.

W przestrzeni Traktu *szpalery drzew* jako samodzielne elementy przestrzenne pojawiły się w pierwszej kolejności na pl. Trzech Krzyży (czyli we wnętrzu urbanistycznym *szerokim*), w okresie ostatecznego kształtowania przestrzeni placu na początku XIX w. – regularne *rzędowe nasadzenie z topoli włoskich* (klasyczny *szpaler nieformowany* złożony z drzew o naturalnej formie geometrycznej) otoczyło nowy gmach kościoła Św. Aleksandra (ryc. 19), następnie *szpalery* wzdłuż pierzei architektonicznych zamknęły przestrzeń placu.

Szpalery uliczne jako oprawa wnętrza ulicy (wnętrza urbanistycznego wydłużonego) zaistniały stosunkowo późno – *rzędowe nasadzenia drzew* wprowadzono na Krakowskim Przedmieściu dopiero pod koniec XIX w., w ramach kompleksowej akcji zazieleniania miasta. Zastosowano wówczas drzewa z gatunku *Acer sacharinum*, w fazie młodocianej o koronach regularnych, stożkowych (ryc. 40). W tym okresie wprowadzono *szpalery* ramujące przestrzeń pl. Zamkowego (ryc. 39). Taki stan utrzymywano aż do lat 60/70-tych XX w., dokonując w międzyczasie niezbędnych uzupełnień drzewostanu (w latach 30-tych (fot. z ok. 1934 r. neg. , zb. IS PAN), następnie po zniszczeniach II wojny światowej - w latach 50-tych) (ryc. 56).

We współczesnej przestrzeni Traktu Królewskiego *szpalery* występują w postaci tradycyjnej jako **stałe** nasadzenie drzew w historycznym miejscu (Krakowskie Przedmieście) oraz nowej, dotychczas na Trakcie nie stosowanej, jako układu o charakterze **sezonowym** złożonego z drzew w pojemnikach o regularnych koronach, w nowym miejscu czyli we wnętrzu dotychczas pozbawionym jakiegokolwiek formy zadrzewienia (Nowy Świat) (ryc. 73).

Tradycyjny *szpaler* na Krakowskim Przedmieściu, usytuowany bezpośrednio w pasie chodnika, ulega stopniowej degradacji, przyspieszonej zwłaszcza w ostatnich latach. Dzieje się to w wyniku: zastosowania nieodpowiedniego gatunku drzew w nasadzeniach (*Acer saccharinum*), pogarszania się warunków środowiska, braku stosowania podstawowych zabiegów pielęgnacyjnych a także wzrostu natężenia ruchu, zwłaszcza samochodowego.

Zastosowanie nowej formy *szpaleru drzew w pojemnikach* w przestrzeni, dotychczas pozbawionej roślinności, stworzyło wnętrze o zupełnie nowym, nieoczekiwanym charakterze – Nowy Świat przekształcony i sztucznie ujednolicony po II wojnie światowej, zyskał inny wizerunek – regularny *szpaler* podkreślił regularny układ wnętrza ulicy, ale równocześnie, jako forma przyrodnicza, ożywił dosyć monotonną przestrzeń. Zastosowanie takiego rozwiązania miało również ważne konsekwencje dla całego Traktu – *szpaler w pojemnikach* powiązał zadrzewienia Krakowskiego Przedmieścia i Alej Ujazdowskich, co wpłynęło na ukształtowanie spójnej, organicznej kompozycji *przestrzeni reprezentacyjnej* Traktu, zrytmizowanej i dynamicznej.

Szpalery mają duże znaczenie krajobrazowe i kompozycyjne. W przeszłości służyły do wydzielania wnętrz krajobrazowych z otoczenia w zastępstwie architektury (np. pl. Na Rozdrożu, wchodzący w skład założenia stanisławowskiego). W ramach XIX-wiecznego porządkowania przestrzeni miejskiej, kształtowanej przez zróżnicowaną, niewysoką zabudowę, zastosowano *rzędy drzew* do tworzenia jednorodnych *ścian* wnętrza reprezentacyjnego (np. pl. Trzech Krzyży). Początkowo wprowadzano nasadzenia wysokie (topole włoskie), następnie, wraz ze zwiększaniem się wysokości architektury, na zasadzie opozycji wprowadzano formy niższe.

W przestrzeni ulic i placów miejskich *szpalery drzew* zostały zastosowane jako element przestrzenny o klasycznej formie ogrodowej: w postaci *szpaleru formowanego* - złożonego z drzew prowadzonych w formie ciętej lub *nieformowanego* - złożonego z drzew o formach geometrycznych (o zwartych koronach: wysmukłych, kulistych, stożkowatych). Stopniowo *szpalery* uzyskały formę bardziej swobodną poprzez zastosowanie drzew o koronach naturalnych, często nieregularnych, podobnie jak w *alejach pozamiejskich*. Podobieństwo obydwu rodzajów zadrzewień (*szpalerów ulicz-*

nych i układów alejowych w terenach otwartych) dotyczy ich roli estetycznej - wprowadzanie ładu przestrzennego w krajobrazie.

Zastosowanie szpalerów we wnętrzu urbanistycznym daje efekt **analogiczny** do uzyskiwanego w jednorodnym wnętrzu ogrodowym o kompozycji regularnej: wprowadzenie rzędów drzew wzdłuż ulicy zbliża ją ideowo do zadrzewionej drogi w ogrodzie (wnętrze ogrodowe wydłużone - aleja), ramowanie placu szpalerami jest odpowiednikiem tworzenia wnętrza ogrodowego - szerokiego.

W sensie kompozycyjnym szpalery we wnętrzach urbanistycznych Traktu spełniają rolę analogiczną do elementów architektury tworzących wnętrza miejskie oraz analogiczną do klasycznych elementów przestrzennych zastosowanych do budowania wnętrz ogrodowych.

Ryc. 79. Szpaler uliczny – element porządkowania wnętrza, Krakowskie Przedmieście (IX 1999)

5. Żywopłót

Jest to jedno- lub kilkurzędowe nasadzenie drzew lub krzewów rosnących w małej rozstawie, o wysokości do 220 cm (Majdecki 1978).

Żywopłoty mogą występować jako strzyżone (formowane) lub w formach geometrycznych naturalnych (nieformowane); jako nasadzenia jednogatunkowe lub wie-

logatunkowe (głównie w żywopłotach *nieformowanych*, w układach swobodnych). Do tworzenia żywopłotów stosuje się szereg gatunków i odmian roślin liściastych i iglastych (Szymanowski 1967, Seneta 1987). W zależności od struktury wewnętrznej (formy, wysokości, składu gatunkowego) spełniają określone funkcje:

- kompozycyjne – wyznaczanie granic ogrodu lub jego części (tzw. *zielona ściana* zewnętrzna i wewnętrzna), podkreślanie osi kompozycyjnych, tworzenie wizualnych przestroni (*kulisy*), budowli ogrodowych (*labirynty*) – żywopłoty wysokie (120-220 cm); obramowanie ważniejszych dróg i dużych kwater ogrodowych – żywopłoty niskie (30-120 cm); dekoracja: jako *ornament* na parterach ogrodowych (*haftowych*, *żywopłotowych*) – żywopłot obwódkowy (do 30 cm); także – jako swoista *rzeźba ogrodowa*;
- izolacyjne (ochronne) – przeciwwietrzne, przeciwhałasowe, przeciwymisyjne;
- biocenotyczne (żywopłoty *nieformowane* w terenach otwartych jako rodzaj *zadrzewienia śródpolnego*) (Majdecki 1978; Siewniak, Miłkowska 1998).

Na Trakcie Królewskim żywopłoty były i są wykorzystywane jedynie jako elementy ogrodowe wchodzące w skład większych układów ogrodowych. Pojawiły się tu dopiero pod koniec XIX w. wraz z zakładanymi *skwerami* wzdłuż ulicy (Krakowskie Przedmieście) i na placach, bowiem wraz z powiększającą się w tym okresie różnorodnością roślin żywopłotowych oraz nowymi możliwościami kształtowania żywopłotów, następowało ich ponowne upowszechnianie we wszystkich rodzajach założeń ogrodowych (Majdecki 1993). Zgodnie z ówczesną zasadą maksymalnej dekoracyjności powstających układów ogrodowych, tworzone bogate i złożone kompozycje roślinne z wykorzystaniem licznych, zróżnicowanych elementów ogrodowych, w tym żywopłotów. W jednym tylko obiekcie (*skwer przy pomniku Kopernika*), na niewielkiej powierzchni, zastosowano kilka *form żywopłotowych* zróżnicowanych strukturalnie i gatunkowo: żywopłot *formowany* jako obramowanie całego układu; żywopłot *nieformowany* złożony z roślin o *naturalnym pokroju kolumnowym* – nasadzenie dwurzędowe w narysie geometrycznym (okrąg) zróżnicowane wysokościowo i gatunkowo (1 rząd wysoki, następnie niższy, dwugatunkowy) oraz żywopłot obwódkowy wokół *rabat kwiatowych* (ryc. 33).

Dalszy rozwój *form żywopłotowych* wiązał się z ogrodami modernistycznymi (Majdecki 1993). Jednogatunkowe żywopłoty *formowane* stanowiły jeden z podstawowych elementów przestrzennych, podkreślających regularny charakter całej kompozycji lub konkretnych regularnych *wnętrz ogrodowych* (*Skwer Hoovera*).

W okresie powojennym również często korzystano z rygorystycznej formy regularnych żywopłotów *strzyżonych* jako rodzaju ogrodzenia *skwerów* w zastępstwie powszechnie likwidowanych ogrodzeń architektonicznych (symboliczna „dostępność dla wszystkich”) (ryc. 60). Żywopłoty *nieformowane* rozpowszechniły się przede wszystkim wzdłuż arterii komunikacyjnych w towarzyszących nasadzeniach pasowych (np. oprawa Trasy W-Z).

Współcześnie na Trakcie żywopłoty występują jedynie jako element kompozycyjny w układach ogrodowych. Stosowane są głównie w postaci *formowanej*. Znajdują się przede wszystkim na *skwerach ulicznych* oraz w *pasach zieleni towarzyszących komunikacji*: na północnej skarpie Trasy W-Z w sąsiedztwie Zamku Królewskiego - żywopłoty z roślin formy kolumnowej w postaci rzędów równoległych względem siebie,

pierzei Zamku oraz przebiegu Trasy; w założeniu – *strzyżone* (ograniczenie wysokości – umożliwienie wglądu na trasę - sztandarowego dzieła epoki socjalizmu, z miejsc przeznaczonych do wypoczynku), obecnie *nieformowane*; jako element dekoracyjny – ulegają stopniowej degradacji; Skwer Hoovera – *żywoptót formowany* jako wygrozdzenie *wnętrza ogrodowego*; element będący kontynuacją układu przedwojennego; skwer przy ul. Karowej – *żywoptót formowany* jako obramowanie głównej drogi skweru i wydzielenie przestrzeni przeznaczonej do wypoczynku; pozostałość *żywoptotu formowanego*, który pełnił funkcję ogrodzenia zamykającego skwer od strony kościoła ss. Wizytek; *żywoptót formowany* jako ogrodzenie drugiej części skweru – założenia dziewiętnastowiecznego; skwer przy ul. Smolnej – *żywoptót formowany* jako ogrodzenie części skweru wzdłuż Al. Jerozolimskich; skwer na pl. Trzech Krzyży, u wylotu ul. Wiejskiej – *żywoptót formowany* jako ogrodzenie układu ogrodowego.

Żywoptoty w różnej postaci występują często także na terenie *obiektów towarzyszących ulicy*: założenia ogrodowe: *żywoptót formowany z motywem arkadowym* - Ogród Botaniczny, *żywoptót nieformowany* - łazienki Królewskie; przed gmachami publicznymi: *żywoptót formowany* - wzdłuż kompleksu URM w Al. Ujazdowskich; przedogródki (Al. Ujazdowskie) – *żywoptoty formowane i nieformowane*, jednogatunkowe i mieszane; dziedzińce pałacowe: *żywoptót formowany* – pałac Prezydencki (ryc. 59).

Żywoptoty występujące wzdłuż Traktu Królewskiego w Warszawie są powszechnym elementem różnych układów ogrodowych – od prostych, w rodzaju niewielkiego skromnie urządzonego *skweru* (*trawnik* i niewyszukane *grupy drzew lub krzewów*), do rozbudowanych założeń ogrodowych (*parki*). Przeważają *żywoptoty* kształtowane sztucznie (*formowane*), o regularnym przebiegu (układy prostoliniowe). Stosowane są głównie jako żywa forma ogrodzenia, co wyznacza im rolę analogiczną do elementów architektonicznych, podkreśloną dodatkowo formalnym sposobem ich prowadzenia. Przykładem zastosowania *żywoptotu* jako „żywej” architektury jest *arkadowy żywoptót* na terenie Ogrodu Botanicznego – zastosowany został jako *ściana* (obok klasycznych – architektonicznych) zamykająca wydzielone *wnętrze* przy głównym wejściu, do którego wgląd jest możliwy przez *okna* - wycięcia w formie arkad. Obecnie całkowicie zrezygnowano z wykorzystania np. niewielkich *żywoptotów obwódkowych* jako dekoracyjnego motywu na *trawnikach* i *kwietnikach* czyli z klasycznej funkcji jako ozdobnego elementu ogrodowego.

W obrębie traktów komunikacyjnych *żywoptoty* są wykorzystywane do wydzielania przestrzeni o innej funkcji (ogrodzenie skwerów i *wnętrz* ogrodowych – wydzielenie przestrzeni rekreacyjnej, kameralnej; ogrodzenie przy obiektach architektonicznych – wydzielenie przestrzeni prywatnej, półpublicznej). Stosowane są także jako element ozdobny, pozwalający na uzyskanie interesujących efektów plastycznych (np. *żywoptót obwódkowy* jako rodzaj *płatkorzeźby* w płaszczyźnie *podłogi* *wnętrza*).

W sensie kompozycyjnym *żywoptoty* we *wnętrzach urbanistycznych Traktu* spełniają głównie rolę analogiczną do występujących tu form architektonicznych (ogrodzenia, czasem *ściana*), co stanowiło również podstawę do wykorzystania tej formy *zadzielenia* we wszystkich rodzajach założeń ogrodowych (*historycznych i współczesnych*).

Ryc. 80. *Żywopłót* – element wydzielania przestrzeni o innej funkcji w ramach układu ogrodowego (*park przyuliczny*); *żywopłót formowany z motywem arkadowym* na terenie Ogrodu Botanicznego w Alejach Ujazdowskich (VI 2001)

6. **Kwietnik**

Jest to powierzchnia obsadzona roślinami kwitnącymi (Hellwig 1959). Stanowi jeden z najważniejszych elementów ogrodowych o funkcji ozdobnej.

Kwietniki tworzone są z różnych roślin ozdobnych z kwiatów oraz liści, głównie sezonowych (rośliny nie zimujące w gruncie, rośliny jednoroczne). Do nasadzeń wykorzystywane są także rośliny cebulowe, dwuletnie, wieloletnie (byliny, krzewy). Istnieje wiele rodzajów kwietników w zależności od:

- zastosowanego materiału roślinnego (np. *kwietniki sezonowe, rabaty bylinowe, różanki*);
- kształtu (*kwietniki właściwe, rabaty, obwódki*);
- typu kompozycji (*kwietniki regularne* – wielobarwne lub jednobarwne, *kwietniki nieregularne*) (Hellwig 1959);
- formy stylowej (np. XIX-wieczne *klomby, grupy, kobierce kwiatowe, medaliony kobiercowe, arabeski* (Majdecki 1993).

Kompozycje zespołów kwietników tworzą tzw. *partery ogrodowe* oraz *ogrody monokulturowe* (Hellwig 1959). *Partery ogrodowe* występują w ogrodach historycznych: np. barokowe *partery haftowe, haftowo-gazonowe, rabatowe, kompartymentowe, oranżeriowe, wgłębnikowe*; XIX-wieczne *partery kobiercowe* (Majdecki 1993). *Ogrody monokulturowe* stosowane są np. w ogrodach botanicznych (kolekcje róż, piwonii, dali, irysów, lilii etc.) oraz we współczesnych założeniach publicznych typu parki, skwery (nasadzenia roślin jednego rodzaju, tworzące grupy parkowe) (Hellwig 1959, 1971).

Na Trakcie Królewskim *kwietniki* pojawiły się jako element ogrodowy na *skwerach ulicznych*. Występowały w różnej formie, w zależności od stylu obowiązującego w

sztuce ogrodowej. Na Skwerze Konstantynowskim funkcjonowały jako jeden z elementów kompozycyjnych – zastosowano je w postaci *klombów kwiatowych* rozmieszczonych symetrycznie na *trawnikach* (ryc. 22).

Na przełomie XIX/XX w. ozdobne *kwietniki* stały się podstawą kompozycji na *skwerach* ujętych ogrodzeniem - w bezpośrednim otoczeniu pomników Mickiewicza i Kopernika wykonano dekoracyjne *partery kobiercowe*, uzupełnione nasadzeniami z drzew i krzewów; klasyczny *kobierzec kwiatowy* (okrągły i wypukły) określił kształt skweru przy ul. Karowej. Były to kompozycje zróżnicowane przestrzennie i gatunkowo, poddawane pewnym modyfikacjom (zmiana nasadzeń kwiatowych, drobne korekty formy). *Kwietniki* z tego okresu stanowiły formy najbardziej złożone, o najwyższych walorach dekoracyjnych (ryc. 32-35).

W latach następnych forma *kwietników* ulega uproszczeniu – stosowane są głównie jako nasadzenia jednogatunkowe, skonstrastowane kolorystycznie. W okresie międzywojennym przeważały kompozycje geometryczne, w których redukowano udział dekoracji kwiatowej (rola dopełniająca). Natomiast niezmiennie zwracano uwagę na wyjątkowość *kwietników* jako elementów dekoracyjnych, zwłaszcza w przestrzeni publicznej (dbałość o kompozycję, staranna pielęgnacja). Najczęściej występowały w postaci *rabat bylinowych* (forma regularna lub swobodna np. na Skwerze Hoovera) lub nasadzeń sezonowych (*kwietniki obwódkowe* wokół pomnika Mickiewicza i Kopernika) (ryc. 46, 47).

W okresie powojennym forma *kwietników* pozostała kontynuacją rozwiązań modernistycznych. Powszechnie stosowano *rabaty bylinowe* (np. przy figurze MB Passawskiej, na skwerze przy ul. Karowej), klasyczne *różanki* i nasadzenia sezonowe (np. przy pomniku Mickiewicza). Stopniowo ilość i jakość nasadzeń kwiatowych wzdłuż Traktu ulegała zdecydowanemu obniżeniu, aż do lat 90-tych. Zmiana sytuacji politycznej i gospodarczej spowodowała gwałtowną zmianę w aranżacji przestrzeni publicznej. Obecnie można zauważyć renesans *form kwiatowych* jako podstawowego sposobu dekorowania miasta w strefie ogólnodostępnej, zwłaszcza w miejscach reprezentacyjnych. Wzdłuż dzisiejszego Traktu ozdobne *kwietniki* występują jako:

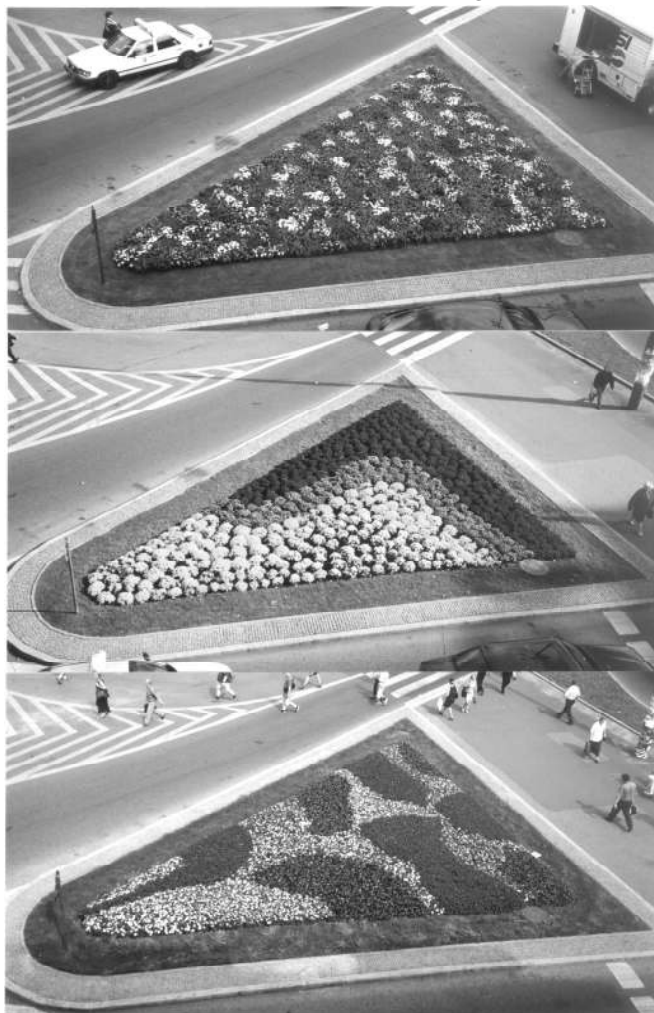
- samodzielne elementy ogrodowe - *kwietnik sezonowy* na rondzie Ch. de Gaulle'a (ryc. 64);
- elementy w układach ogrodowych m.in. *różanki* przed pomnikiem Mickiewicza i wokół wodotrysku Na Rozdrożu (ryc. 62), *kwietniki sezonowe* na skwerze przy ul. Karowej, przed gmachem URM oraz w obrębie obiektów towarzyszących – *ogród dziecięcy* przed pałacem Prezydenckim (ryc. 59), na terenie Uniwersytetu; *wnętrza ogrodowe* w Parku Ujazdowskim, Łazienkach.

Reprezentują formy zróżnicowane kompozycyjnie (regularne lub swobodne), gatunkowo (jednogatunkowe lub wielogatunkowe), stylowo (rozwiązania współczesne lub nawiązujące do form historycznych).

Kwietniki we wnętrzach urbanistycznych spełniają ważną rolę kompozycyjną – wyznaczają (elementy samodzielne) lub podkreślają (elementy w układzie) istniejące punkty węzłowe kompozycji (formy towarzyszące dominancie przestrzennej – pomnikowi lub współtworzące *miejsce symboliczne*). Tym samym wyznaczają sieć punktów charakterystycznych w obrębie całego traktu komunikacyjnego, któremu towarzy-

szą. Ponadto wyodrębniają ze strefy ciągu komunikacyjnego płaszczyznę o innym przeznaczeniu (rodzaj obrazu w płaszczyźnie podłogi wnętrza).

Kwietniki stanowią element ogrodowy formy horyzontalnej. Na Trakcie Królewskim wchodzi w skład podłogi wnętrz urbanistycznych. Nie stanowią wyraźnego elementu konstrukcyjnego, ale najsztudniejszą formę dekoracji. W sensie kompozycyjnym nie decydują o strukturze przestrzennej wnętrza miejskiego ale współdecydują o jego charakterze (względny plastyczny). Tym samym pozostają najbardziej pożądanym elementem ogrodowym w przestrzeni publicznej (względny psychologiczny).

Ryc.81-83. Kwietnik – element podłogi wnętrza; przykład zmiany kompozycji wraz ze zmianą

sezonową roślin, Rondo Ch. de Gaulle'a: ryc. 81. Nasadzenie letnie z *Impatiens* sp. (VII 1999); ryc. 82. Nasadzenie jesienne z *Chrysanthemum* sp. (X 1999); ryc. 83. Nasadzenie letnie z *Impatiens* sp. (VII 2001)

7. Trawnik

Jest to gładka powierzchnia terenu pokryta darnią (Hessayon 1997). Stanowi ważny element w kształtowaniu podłogi we wnętrzu krajobrazowym.

Trawniki pełnią rozmaite funkcje: estetyczne (dekoracyjne), użytkowe (gospodarcze, rekreacyjne), ochronne (sanitarno-higieniczne, ekologiczne). Mają ogromne znacze-

nie w kształtowaniu krajobrazu, zwłaszcza na terenach zurbanizowanych, gdzie stanowią podstawową część miejskich terenów zieleni (Rutkowska, Hempel 1986).

Estetyczny efekt *trawnika* jest determinowany różnymi czynnikami: warunkami siedliskowymi, które decydują o doborze gatunkowym roślin trawnikowych, a także odpowiednią pielęgnacją (Majdecki 1993). W sensie kompozycyjnym *trawniki* są stosowane jako tło dla innych elementów w układach ogrodowych oraz atrakcyjny element podkreślający architekturę. Wyróżnia się różne typy trawników w zależności od przeznaczenia, składu gatunkowego i sposobu pielęgnacji, m.in.:

- *trawnik dywanowy* – element ozdobny (wysokie walory estetyczne); stosowany na niewielkich powierzchniach; tworzony z 1 lub 2 gatunków traw; intensywnie pielęgnowany (koszenie – raz w tygodniu); rodzajem trawnika dywanowego jest *gazon* (*trawnik gazonowy*);

Gazon – trawnik o zarysie geometrycznym (kolisty, owalny, prostokątny), otoczony drogą. Bywa zdobiony pojedynczymi formami drzew i krzewów, kwietnikami, fontanami (Majdecki 1978);

- *trawnik parkowy* – element ozdobno-użytkowy; stosowany na dużych powierzchniach; tworzony z gatunków traw o dużej wytrzymałości na niesprzyjające warunki siedliskowe; ekstensywnie pielęgnowany (3-4-krotne koszenie w okresie wegetacji);

- *trawnik łąkowy (łąka parkowa)* – element użytkowo-ozdobny (znaczenie dekoracyjne i rekreacyjne); tworzony z udziałem wielu gatunków roślin charakterystycznych dla łąk; ekstensywnie pielęgnowany (2-3-krotne koszenie w okresie wegetacji);

- *trawniki specjalne* – o określonym przeznaczeniu np. trawniki sportowe, rekreacyjne, na skarpach, na parkingach (Rutkowska, Hempel 1986; Majdecki 1993).

Zadarniona powierzchnia pojawiła się na Trakcie Królewskim w obrębie pl. Trzech Krzyży już w latach 20-tych XIX w. w związku z budową kościoła Św. Aleksandra i uporządkowaniem przestrzeni w obrębie placu. Na okrągłym *trawniku* u wylotu Al. Ujazdowskiej umieszczono figurę Św. Jana Nepomucena oraz 2 kolumny z krzyżami – podkreślono w ten sposób ich rolę w ogólnej kompozycji placu oraz związek przestrzenny i ideowy (krzyże kalwaryjskie) z Al. Ujazdowską. Uzyskano także pewnego rodzaju zabezpieczenie tych drobnych elementów architektonicznych – poprzez zastosowanie *trawnika* jako powierzchni o innym rodzaju pokrycia, wydzielono fragment terenu placu ze strefy komunikacyjnej (ryc. 19).

Trawniki jako jeden z podstawowych elementów ogrodowych zastosowano w kompozycji *skwerów* w 2 połowie XIX w. (Krakowskie Przedmieście (ryc. 22), pl. Trzech Krzyży (ryc. 20)). Intensywnie pielęgnowane *trawniki gazonowe* były stałym elementem kompozycji na ozdobnych *skwerach* u schyłku XIX w. – stanowiły tło dla rozbudowanych układów dekoracyjnych o bogatej ornamentyce i kolorystyce, złożonych z *rabat kobiercowych* i zróżnicowanych *grup drzew i krzewów* (Skwer Mickiewicza, otoczenie pomnika Kopernika, skwery na pl. Trzech Krzyży) (ryc. 33, 35, 37). *Trawniki* w formie pasów towarzyszyły także *układom alejowym* (Al. Ujazdowska), wyznaczając powierzchnię przeznaczoną do swobodnego rozwoju systemów korzeniowych drzew ramujących ulicę (ryc. 27, 38).

W okresie międzywojennym *trawniki* stanowiły jeden z najważniejszych elementów ogrodowych stosowanych w założeniach ogrodowych. Zanik powszechnego stoso-

wania rozbudowanych *kwietników dywanowych*, spowodował znaczne zwiększenie *powierzchni trawiastych* (ryc. 46, 47). *Trawniki* skonstrastowane z bryłami *drzew* lub *grup krzewów*, uzupełnione prostymi, geometrycznymi *rabatami* stanowiły często stosowany element *skwerów miejskich*, a *pasy trawników z rzędami drzew* towarzyszyły głównym arteriom komunikacyjnym miasta (ryc. 48).

Kontynuacją układów modernistycznych były kompozycje powojenne, gdzie stopniowo redukowano udział typowych elementów ozdobnych (*kwietniki*, *grupy krzewów* o wysokich walorach dekoracyjnych) na rzecz *powierzchni zadarnionych* (ryc. 57). Powierzchnie takie stały się powszechnym elementem przestrzeni publicznej zwłaszcza w Warszawie, bowiem pojawiły się w miejscach po nieistniejącej przedwojennej zabudowie (rejon pl. Trzech Krzyży i ul. Książęcej, lata 70-te XX w.). Zbyt rozległe aby poddać je intensywnym zabiegom pielęgnacyjnym, często przybierały postać *trawników łąkowych* o charakterze rekreacyjnym, wzbogaconych grupami zieleni wysokiej.

Obecnie na Trakcie Królewskim *trawniki* stanowią jeden z najczęściej spotykanych elementów ogrodowych, głównie w układach ogrodowych: na *skwerach* (ryc. 55, 66); w *alei* (*pasy trawników z rzędami drzew* – Aleje Ujazdowskie) (ryc. 68); w kompozycji obiektów towarzyszących ulicy: *ogrodów dziedzińcowych* (pałac Potockich (ryc. 94), Instytut Głuchoniemych), *przedogródków willowych* (ryc. 95), *parków przyulicznych*; w układach zieleni towarzyszącej współczesnym arteriom komunikacyjnym (Trasa W-Z, Trasa Łazienkowska) (ryc. 74). *Trawnik* zastosowano także jako element uzupełniający w kompozycji innego elementu ogrodowego - *kwietnika* na rondzie Ch. de Gaulle'a, nawiązując do tradycji *kobierców dywanowych* osadzonych w *trawniku* (ryc. 64). W latach 90-tych XX w. zniknął rozległy *trawnik łąkowy* przy pl. Trzech Krzyży, zastąpiony nową pierzeją architektoniczną (ryc. 65).

W sensie kompozycyjnym *trawniki* są głównym elementem *podłogi* wnętrza na fragmentach przeznaczonych do zagospodarowania przyrodniczego i służą głównie jako tło dla *elementów architektonicznych* (np. pomnik Mickiewicza, otaczające go kunsztowne ogrodzenie (ryc. 88)) lub innych elementów ogrodowych (*kwietnik*, *grupy drzew i krzewów*, *żywopłót*). We wnętrzach urbanistycznych zajmują zwykle niewielkie powierzchnie, co wynika z ogólnych warunków przestrzennych. W związku z tym ich funkcja ogranicza się do roli estetycznej i psychologicznej (barwa), z wykluczeniem możliwości wykorzystania użytkowego, co odróżnia je od tradycyjnych rozległych trawników parkowych, które stanowią jeden z głównych składników *podłogi* we wnętrzu ogrodowym (Róžańska 1999), o znaczeniu ozdobnym i potencjalnie użytkowym. Ze względów funkcjonalnych *trawniki* spotykane przy ulicy nie spełniają roli nawierzchni komunikacyjnej, co odróżnia je także od *podłogi architektonicznej*, dominującej we wnętrzu urbanistycznym, zwłaszcza o wzmożonym ruchu pieszym i kołowym. Generalnie *trawniki* w obrębie ciągów komunikacyjnych wyodrębniają część *podłogi* wnętrza o innej funkcji – powierzchnia ozdobna i biologicznie czynna.

W sensie kompozycyjnym – *trawniki* w ograniczonym zakresie kształtują *podłogę* w klasycznym wnętrzu urbanistycznym (*ulica*, *plac*) w przeciwieństwie do wnętrza ogrodowych, gdzie stanowią podstawę kompozycji.

Ryc. 84. *Trawniki* jako element zastosowany okazjonalnie – Krakowskie Przedmieście, instalacja plastyczna „Przystanek” w ramach IX Międzynarodowego Festiwalu „Sztuka ulicy” (Warszawa, 29 VI – 10 VII 2001)

8. *Rośliny pnące*

Jest to grupa roślinności zdrewniałej lub zielnej, o dużej sile wzrostu i możliwości wspinięcia się po podporze (Borowski 1996; Siewniak, Mitkowska 1998). *We wnętrzu urbanistycznym stosowana jest jako element ogrodowy o charakterze wertykalnym.*

Pnącza klasyfikowane są na wiele sposobów; ze względów praktycznych dzieli się je w zależności od sposobu wspinięcia się po podporze. W miastach największe znaczenie mają *pnącza* z grupy *samoczepnych* (Borowski 1996).

Jest to jeden z najstarszych elementów roślinnych spotykanych w ogrodach, gdzie pełni funkcje użytkowe i ozdobne. Różnorodność gatunków *pnących* oraz ich walory estetyczne i użytkowe stwarzają niemal nieograniczone możliwości ich stosowania. Wykorzystywane są do pokrywania ścian budynków, ogrodzeń, konstrukcji ogrodowych, takich jak pergole, trejaże, bindaże, altany, parasole ogrodowe, itp. (Siewniak, Mitkowska 1998; Myśliwiec 1992) oraz powierzchni terenu w zastępstwie roślinności zadarniającej. Jest to grupa roślin szczególnie predysponowana do stosowania w warunkach miejskich, zwłaszcza przy ulicach, ze względu na niewielką powierzchnię przeznaczoną do uprawy, intensywny wzrost i minimalne wymagania siedliskowe (Borowski 1996). *Pnącza* stanowią jeden z najlepszych sposobów bezpośredniego powiązania architektury z przyrodą (Baumann 1991). Mają zatem ogromne znaczenie kompozycyjne, krajobrazowe a nawet kulturowe – uprawa i wykorzystanie gospodarcze *winnorośli właściwej* tworzy charakterystyczne formy krajobrazowe (*winnice*) oraz stanowi jeden z podstawowych symboli kultury kręgu śródziemnomorskiego.

Na Trakcie Królewskim w Warszawie *pnącza* występowały sporadycznie i w dość ograniczonym zakresie. W XIX w. pojawiały się na *skwerach ulicznych* jako jeden z elementów ozdobnych (np. *festony* z powojnika i bluszczu posp. przy pomniku Kopernika) (ryc. 33).

Szerokie wykorzystanie *pnączy* w roli samodzielnych elementów ogrodowych nastąpiło w 20-leciu międzywojennym. *Pnącza* pojawiły się w wielu miejscach na Trakcie – na elewacjach budynków zlokalizowanych przy ulicy (np. budynek przy Krakowskim Przedmieściu 24), we wnętrzach dziedzińców (np. oficyny pałacu Czapskich) i podwórek. Stosowano je także jako formy zasłaniające obiekty nieatrakcyjne (np. przybudówka przy Dziekance). W tym okresie znano i wykorzystywano szereg gatunków i odmian *pnączy*, atrakcyjnych z liści i kwiatów. Na elewacjach budynków przy ulicach najczęściej stosowano rośliny z rodzaju *Parthenocissus* sp..

Po II wojnie światowej *pnącza* znikły z Traktu wraz ze zniszczoną zabudową. Najbardziej wyeksponowany egzemplarz istniał na budynku Przybylskiego na Krakowskim Przedmieściu (Dom „bez kantów”), gdzie współtworzył elewację i optycznie zamykał swoiste *wnętrze ogrodowe* (*skwer* w miejscu przedwojennej zabudowy), funkcjonujące we właściwym wnętrzu urbanistycznym tej części Traktu. Nawet po jego usunięciu pozostał wyraźny ślad utrwalaony w fakturze ściany budynku. W okresie powojennym nie powrócono do tradycji powszechnego stosowania *pnączy* na elewacjach budynków zlokalizowanych wzdłuż Traktu (pozostawienie „czystych” elewacji zrekonstruowanych po wojnie gmachów – wyeksponowanie detalu architektury zabytkowej).

Obecnie występują jako element w układach ogrodowych. Pojawiają się w bardzo ograniczonym zakresie – głównie jako element przesłaniający na ogrodzeniach (kościół Wizytek, pałacyki w Alejach Ujazdowskich). Wykorzystywane są także w sezonowych kompozycjach *ogródków ulicznych* (ryc. 89) i *dekoracjach roślinnych w pojemnikach* (rondo Ch. de Gaulle’a).

Pnącza mają ogromne znaczenie ekologiczne i plastyczne, zwłaszcza w warunkach zagęszczonej strefy śródmiejskiej. Są powszechnie i szeroko wykorzystane w miastach europejskich, gdzie wydatnie przyczyniają się do zwiększania powierzchni czynnych biologicznie. Bezpośrednio uczestniczą w kształtowaniu *przyjaznej przestrzeni* w myśl zasad strategii zrównoważonego rozwoju (Różańska, Fortuna-Antoszkiewicz, Zinowicz-Cieplik 2000). W śródmieściu Warszawy, także wzdłuż Traktu, występują sporadycznie i tym samym obecnie odgrywają minimalną rolę w kształtowaniu krajobrazu miasta i oddziaływaniu na jego mikroklimat.

Pnącza we wnętrzu urbanistycznym mogą stanowić ważny element współtworzący elewacje ścian wnętrza na równi z tradycyjnym materiałem budowlanym. Kompozycyjnie funkcjonują jako płaszczyzna w układzie wertykalnym, atrakcyjna pod względem faktury i koloru. Z ich pomocą możliwa jest bezpośrednia realizacja idei integrowania natury i kultury, zwłaszcza w warunkach miejskiej przestrzeni publicznej ograniczonej do strefy komunikacyjnej.

Ryc. 85. *Pnącze* – element układu ogrodowego (*przedogródek willowy*), Aleje Ujazdowskie 25 (VIII 2001)

9. **Roślinność w pojemnikach**

Są to rośliny zdrewniałe lub zielne uprawiane w ozdobnych pojemnikach, stosowane w przestrzeni otwartej sezonowo w celach dekoracyjnych.

Najczęściej są to rośliny atrakcyjne pod względem gatunkowym (np. niewielkie drzewa lub krzewy pochodzenia obcego, rośliny kwiatowe o charakterze sezonowym (Recht 1993)) oraz plastycznym. Chętnie stosuje się egzemplarze o interesującym pokroju (np. formy pienne, regularne – naturalne lub cięte), ozdobne z liści, kwiatów lub owoców (faktura, barwa, zapach). Ważne uzupełnienie stanowią dekoracyjne *pojemniki* np. donice, kubły, skrzynie, wazy, misy, ample, urny, kosze. Wykonywane są z różnych materiałów np. naczynia tradycyjne - z kamienia, ceramiki (terakota, glazura, majolika), drewna, metalu, współczesne – także z tworzyw sztucznych (Siewniak, Mitkowska 1998). *Rośliny w pojemnikach* występują jako elementy stojące lub wieszane. Stanowią częsty motyw zdobniczy w ogrodach (Majdecki 1978), występują powszechnie we wnętrzach urbanistycznych. Mają znaczenie:

- dekoracyjne - rośliny szczególnie atrakcyjne ustawiane w bezpośrednim otoczeniu rezydencji mieszkalnych i budowli ogrodowych (taras, wejście do budynku) (Siewniak, Mitkowska 1998) czyli w miejscu styku wnętrza architektonicznego i ogrodowego; skrzynki kwiatowe jako dekoracja elewacji budynków (okna, balkony, loggie);
- kompozycyjne - np. na barokowych *parterach oranżeriowych*, gdzie stanowiły główny element przestrzenny układu (Majdecki 1978); przy budynkach – akcentowanie wejścia.

Pierwsze *rośliny w pojemnikach* zastosowano w przestrzeni publicznej Traktu jako formy uzupełniające w aranżacji *ogródka ulicznego* (2 poł. XIX w.). Były to *pnącza* w *skrzyniach* tworzące *parawany*, które wydzieliły ogródek z przestrzeni publicznej (ryc.

24). Najstynniejszymi *roślinami w pojemnikach* były dwa rododendrony spod pomnika Mickiewicza. Stanowiły element ogólnej kompozycji skweru. Odgrywały jednak szczególną rolę – przez kilkanaście lat (od 1899 r. do I wojny światowej) pełniły symboliczną „straż” u stóp poety i tak postrzegali je mieszkańcy Warszawy (*Ogrodnik* 1912, nr 24, s. 382). Stanowiły klasyczny przykład *dwójaka* czyli formy akcentowania ważnego miejsca w przestrzeni (Siewniak, Miłkowska 1998). Ich stała obecność w tym jednym miejscu świadczy o przywiązywaniu ogromnej wagi do znaczeń symbolicznych i wartości duchowych, które tkwią nawet w rzeczach drobnych (rododendrony były spuścizną po Niemcewiczu). Świadczy także o ogromnej wrażliwości i profesjonalizmie osób odpowiedzialnych wówczas za przestrzeń publiczną w każdej postaci.

Wiek XX przyniósł szerokie i powszechne zastosowanie *roślin pojemnikowych*. Zaistniały jako stały element ogrodowy w przestrzeni publicznej Traktu. W okresie międzywojennym pojawiły się w nowej postaci - *pojemniki z roślinnością* na elewacjach budynków (okna, balkony w obiektach prywatnych i publicznych (ryc. 44)) oraz *koszyczki na latarniach ulicznych* (domena przestrzeni publicznej (ryc. 50)). Były to *nasadzenia kwiatowe*, wprowadzające barwne akcenty do wnętrza ulicy (Cybulski, wyd. po 1924). Dramat II wojny światowej, który dotkliwie zaważył na losach substancji materialnej Traktu, szczęśliwie oszczędził tak znikome elementy jak latarnie i solidnie umieszczone na nich *koszyczki* (fot. neg. 34158, 34159, zb. MHW). Nieliczne, ponownie wypełnione kwiatami, dekorowały miejsca szczególne np. *koszyczki na latarniach* przy ocalałej figurze MB Passawskiej (fot. z 1955 (w:) Szenic, Chudek 1955). W latach następnych *rośliny w pojemnikach* niemal całkowicie znikły z przestrzeni publicznej, z wyjątkiem roślinności na elewacjach budynków - w oknach i na balkonach mieszkań prywatnych.

Renesans tej formy elementów ogrodowych w przestrzeni publicznej przyniósł dopiero lata 90-te. *Rośliny pojemnikowe* są powszechnie stosowane i wykorzystywane na wiele sposobów: występują jako samodzielne elementy ogrodowe (*skrzynki kwiatowe* na elewacjach budynków (ryc. 84)); uczestniczą w tworzeniu charakterystycznych dla ulicy odrębnych układów ogrodowych (*ogródki uliczne* (ryc. 89), „*strażnicy*” (ryc. 90), *miejsca symboliczne* (ryc. 52, 55)); stanowią podstawę kompleksowych *sezonowych dekoracji ulicznych*, które wpływają na całkowitą zmianę wizerunku przestrzeni publicznej w strefie komunikacyjnej (Nowy Świat) (ryc. 73).

Roślinność w pojemnikach stanowi swoistą zminiaturyzowaną formę innych elementów ogrodowych np. *kwietnika* a nawet całego *ogrodu* (np. w obrębie okna czy balkonu). Zestawienie wielu pojemników z roślinnością przyczynia się do powstania pewnej grupy układów ogrodowych – sezonowych, zmiennych. Generalnie *roślinność w pojemnikach* służy dekoracji przestrzeni publicznej i akcentowaniu miejsc szczególnych usytuowanych wzdłuż traktu komunikacyjnego.

Roślinność w pojemnikach spełnia we wnętrzu urbanistycznym rolę elementu dekoracyjnego, podobnie jak we wnętrzu architektonicznym i ogrodowym. Pojedynczy element ma znikome znaczenie kompozycyjne we wnętrzu; jako składnik układu ogrodowego – może decydować o kształcie i charakterze miejskiej przestrzeni publicznej.

Ryc. 86. Roślinność w pojemnikach – pojedynczy element ogrodowy (IX 2000)

10. Ozdoby roślinne

Są to różnego typu elementy ozdobne z wykorzystaniem roślinności, stosowane w celach dekoracyjnych.

Występują w różnej formie jako girlandy, konstrukcje trejażowe do rozpinania pnączy, ozdoby figuralne np. rogi obfitości, wazy, słupy, piramidy, itd. (Majdecki 1993).

W zależności od miejsca i sposobu wykorzystania stanowią typowe elementy ogrodowe (część większej kompozycji ogrodowej) lub tworzą niezależne, zamknięte kompozycje jako specyficzne, krótkotrwałe układy ogrodowe, charakterystyczne dla przestrzeni publicznej - okazjonalne dekoracje roślinne wnętrza urbanistycznego.

Girlandy (festony) – są to ozdobne wstęgi roślinne tworzone z pnączy lub elementów roślinnych np. z liści, kwiatów, owoców, przewieszane swobodnie między stałymi elementami roślinnymi (formy pienne roślin ozdobnych), konstrukcjami architektonicznymi lub budowlami (Siewniak, Mitkowska 1998).

W założeniach ogrodowych girlandy były powszechnie stosowane zwłaszcza w XIX-wiecznych obiektach. Umieszczano je wówczas na rabatach wzdłuż dróg spacerowych lub wzdłuż boków parterów kobiercowych (Majdecki 1993). Zawsze stanowiły istotny składnik dekoracji przestrzeni publicznej, tworzonych z okazji różnych uroczystości np. świąt religijnych i państwowych, przejazdu przez ulice miasta szczególnie ważnych osobistości (w przeszłości bywali to władcy lub wielcy wodzowie).

Konstrukcje trejażowe – są to różnego rodzaju wygrodenia, ściany, bramki, pionowe wachlarze służące do rozpinania pnączy (np. bluszcze, winobluszcze, pnące róże, glicynie). Zwykle stosowane w powiązaniu z ogrodami rodzajowymi (np. różanki, ogrody egzotyczne) lub obiektami służącymi do wypoczynku (place wypoczynkowe w parkach) (Majdecki 1993). Mogą być wykorzystane do tworzenia wygrodzeń w przestrzeni ulicy np. przy obiektach gastronomicznych, dzięki czemu powstają uliczne ogródki kawiarniane, restauracyjne itp.

Ozdoby figuralne – są to zwykle większe elementy zdobnicze z zastosowaniem roślin kobiercowych. Stosowane głównie jako ozdoby samodzielne do krótkotrwałych de-

koracji. Powstają w oparciu o metalowe konstrukcje, wypełnione substratem glebowym oraz przykryte siatką, następnie obsadzone kwiatami (Majdecki 1993).

Ozdoby roślinne występowały na Trakcie jako elementy uzupełniające w kompozycji większych układów (np. na skwerach) oraz elementy współtworzące dekoracje sezonowe lub okazjonalne. Zwłaszcza te ostatnie stanowią ważną formę wystroju ulicy lub placu ukształtowanych głównie przez architekturę. Pojawiając się przy specjalnych okazjach zmieniają zdecydowanie charakter miejsca, nadając mu wymiar uroczysty i reprezentacyjny.

Ozdobne girlandy, jako jeden z elementów przestrzennych składających się na kompozycję ogrodową, pojawiły się w przestrzeni ulicy wraz z momentem powstawania skwerów. W układach kompozycyjnych odgrywały różną rolę np. rozpięte między pniami drzew ramujących założenie, spełniały funkcję dekoracyjnego ogrodzenia (Skwer Konstantynowski) lub wchodziły w skład kompozycji ozdobnego kwietnika (skwer wokół pomnika Mikołaja Kopernika) (ryc. 33). Festony jako integralny element kompozycji ogrodowej, znikły wraz ze zmianą stylistyki w sztuce po I wojnie światowej. Pozostały natomiast jako stała forma dekorowania przestrzeni publicznej ulic i placów w szczególnych okazjach (święta i uroczystości) (ryc. 36). Stosowane są jako elementy samodzielne (np. dekoracja wejścia do obiektu usługowego) lub część większej kompozycji (np. świąteczny wystrój całej ulicy) (ryc. 91).

Sezonowe ozdoby roślinne jako elementy samodzielne w krajobrazie ulicy pojawiły się w 2 połowie XIX w. w formie konstrukcji na pnączu. Służyły jako element użytkowo-dekoracyjny np. parawany z pnączy wydzieliły przestrzeń ogródka ulicznego przy kawiarni na Krakowskim Przedmieściu (ryc. 24). Można przypuszczać, że podobne elementy były często stosowane także w latach następnych. Obecnie, różnego rodzaju przestony w formie ażurowych ścianek uzupełnionych roślinnością są powszechnie stosowane np. jako ozdobne ogrodzenie ogródków ulicznych (ryc. 89).

Specyficzną formę ozdób roślinnych, charakterystyczną dla publicznej przestrzeni ulic i placów, stanowią kwiaty cięte. We wnętrzu urbanistycznym, zwłaszcza przy znikomym udziale statych elementów przyrodniczych, kwiaty cięte mogą stanowić akcent przestrzenny, atrakcyjny wizualnie i psychologicznie. Wiązanki kwiatów, składane pod pomnikami i w miejscach pamięci, są powszechnie uznanym wyrazem pamięci wybitnych postaci lub ważnych wydarzeń (ryc. 52, 58). Bukiety kwiatów sprzedawane na ulicznych straganach, dodają otoczeniu uroku swą barwą i ulotnym pięknem. Nawet miniaturowe kompozycje na stolikach w ogródkach ulicznych służą estetyzacji przestrzeni.

Ozdoby roślinne są ważnym elementem w wystroju przestrzeni publicznej. Pojedyncze formy nie odgrywają większej roli kompozycyjnej, natomiast uczestniczą w tworzeniu układów ogrodowych towarzyszących reprezentacyjnym traktom komunikacyjnym (sezonowe ogródki uliczne, miejsca symboliczne, dekoracja sezonowa we wnętrzu urbanistycznym).

Ozdoby roślinne we wnętrzach urbanistycznych Traktu Królewskiego stanowią elementy dekoracyjne, o znikomym znaczeniu kompozycyjnym. Mają natomiast duże znaczenie jako forma dopełniająca, która wpływa na charakter przestrzeni publicznej.

Ryc. 87. Ozdoba roślinna w postaci girlandy – element układu ogrodowego; okazjonalna dekoracja roślinna, Nowy Świat (XII 2001)

4.3. Układy ogrodowe

Układy ogrodowe na Trakcie Królewskim w Warszawie, istniejące w przeszłości lub obecnie, konstruowane są głównie z elementów ogrodowych omówionych w poprzednim podrozdziale. W ich kompozycji przejawiają się tendencje charakterystyczne dla danej epoki i określonej funkcji.

4.3.1. Układy ogrodowe uliczne

1. Skwer (zieleniec)

Jest to niewielkie założenie ogrodowe, występujące w powiązaniu z ulicą, placem lub ważniejszymi budynkami publicznymi, przeznaczone dla ozdoby lub krótkotrwałego wypoczynku (Majdecki 1978).

Skwer jest najskromniejszym obszarowo i kompozycyjnie obiektem spośród występujących w mieście założeń ogrodowych, natomiast stanowi najważniejszy (obok alei) i najbardziej złożony kompozycyjnie obiekt pośród wszystkich układów ogrodowych tworzonych wzdłuż miejskich traktów komunikacyjnych. W przestrzeni ulicy czy placu spełnia rolę wyjątkową jako samodzielny ogród zaprojektowany specjalnie dla tego rodzaju wnętrza urbanistycznego.

Skwery mogą zawierać w sobie praktycznie wszystkie podstawowe elementy ogrodowe, składające się na różnorodne, często złożone kompozycje. Jako obiekty towarzyszące komunikacji zwykle są mocno nasyczone infrastrukturą techniczną i drobnymi elementami architektonicznymi (elementy małej architektury i wyposażenia technicznego takie jak pomniki, rzeźby, wodotryski, tablice pamiątkowe lub informacyjne, ławki, latarnie, kosze na śmieci, urządzenia do zabawy, niewielkie budowle - altany, kioski, pawilony, szalety, itp., elementy układu drogowego - nawierzchnie drogowe, schody oraz murki, ogrodzenia, itp.).

Wielkość i kształt powierzchni *skweru* zależy całkowicie od istniejących warunków przestrzennych: wielkości i kształtu określonego wnętrza urbanistycznego, przebiegu ciągu komunikacyjnego, rodzaju otaczającej zabudowy. **Forma** kompozycji *skweru* wynika zawsze z rodzaju wnętrza, w którym występuje, od jego charakteru („*duch miejsca*”) oraz od stosowanych w danym okresie rozwiązań kompozycyjnych („*duch czasu*”), wzbogaconych indywidualizmem twórcy (Rylke 2000).

Skwery pojawiły się na Trakcie Królewskim w Warszawie stosunkowo późno. Pierwsza namiastka *skweru* w postaci okrągłego *trawnika* jako tła dla elementów architektonicznych (figura Św. Jana Nepomucena i 2 złote krzyże na kolumnach) została utworzona w otwartej przestrzeni pl. Trzech Krzyży w latach 20-tych XIX w. (ryc. 19).

Pierwszy klasyczny *zieleniec* jako obiekt samodzielny we wnętrzu ulicy, przeznaczony do wypoczynku i ozdoby, pojawił się w 1866 r. na Krakowskim Przedmieściu w miejscu wyburzonych domów (*Skwer Konstantynowski*). Był to układ regularny, stosunkowo prosty ale zróżnicowany strukturalnie: kompozycja *skweru* opierała się na prostoliniowym przebiegu dróg, podkreślonych *rzędowymi nasadzeniami drzew*, wnętrza *kwater* wypełniały *trawniki* wzbogacone symetrycznie rozmieszczonymi niewielkimi *rabatami kwiatowymi*. Dominantą przestrzenną na *skwerze* był ozdobny *wodotrysk* (ryc. 21, 22). W tym okresie przeobrażeniu uległo także okrągłe wydzielenie na pl. Trzech Krzyży: *trawnik* zastąpiono *masywem (grupą) drzew i krzewów* tworząc w ten sposób drugi, obok gmachu kościoła, element kubaturowy we wnętrzu placu (ryc. 25).

Zasadnicza zmiana w krajobrazie Traktu nastąpiła dopiero w latach 90-tych XIX w., wraz z koniunkturą gospodarczą i ogólną sytuacją polityczną, bardziej sprzyjającą wszelkim inicjatywom społecznym. Powstały nowe obiekty (na pl. Zamkowym (ryc. 28), przy ul. Karowej (ryc. 29), na dziedzińcu pałacu Namiestnikowskiego, w otoczeniu pomnika Kopernika), przebudowano już istniejące (*Skwer Konstantynowski* w związku z budową pomnika Adama Mickiewicza, na pl. Trzech Krzyży). *Skwery* charakteryzowały się zróżnicowaną kompozycją wewnętrzną, opartą na rozplanowanych symetrycznie elementach ogrodowych (*grupy drzew i krzewów* głównie w formie *klombów*, formowane *żywoploty*, ozdobne *rabaty kwiatowe*, nisko strzyżone *trawniki* jako tło dla innych elementów). Nasadzenia roślinne ujęte były w bogatą ornamentykę, szeroko stosowaną w ówczesnych założeniach ogrodowych, z wykorzystaniem różnorodnych gatunkowo ozdobnych drzew, krzewów i roślin kwiatowych. Były to układy niezmiernie barwne i strojne (ryc. 32-35). Wokół *zieleńców* powszechnie zakładano ozdobne ogrodzenia – jako zabezpieczenie przed dewastacją (Janowski 1910), a Warszawie z pewnością także ze względów politycznych, uniemożliwiając bezpośredni dostęp do pomników – symboli niezależności i wolnej myśli (tak np. wydzielono ze *Skweru Konstantynowskiego* pomnik Mickiewicza, wzbudzający nastroje patriotyczne). W takiej formie *skwery* istniały do I wojny światowej (ryc. 33, 35).

W okresie międzywojennym zwracano szczególną uwagę na stan roślinności w mieście – tworzone nowe obiekty (np. w Al. Jerozolimskich) i starannie pielęgnowano już istniejące. W miarę pojawiania się nowych tendencji artystycznych zmieniały się kompozycje założeń ogrodowych, w tym *skwerów*. Preferowano układy proste, zgeometryzowane. Stylistyka modernizmu narzuciła rozwiązania regularne, z zastosowaniem jednoznacznie określonych i skontrastowanych elementów ogrodowych:

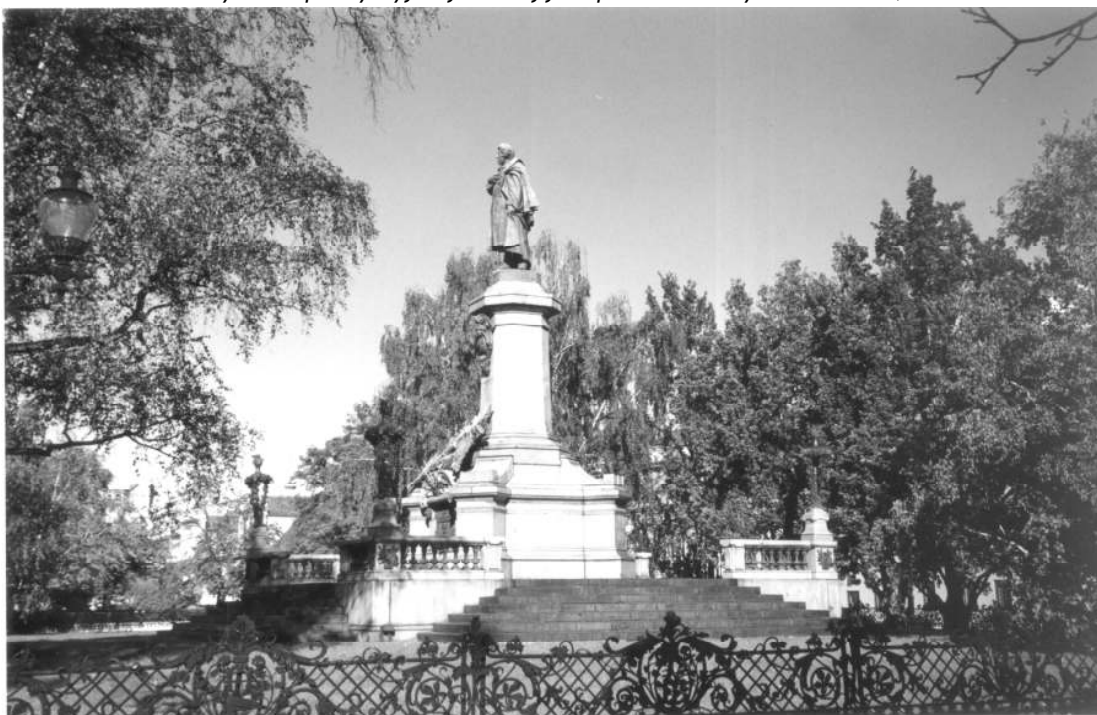
jednorodnie gatunkowo *grupy drzew i krzewów*, proste, geometryczne *kwietniki* (nasadzenia głównie jednogatunkowe), regularne *rzędy drzew, żywopłoty*, a wszystko podkreślone gładkimi płaszczyznami *trawników* (ryc. 43, 46, 47). Zmieniały się także warunki otoczenia, w którym egzystowały *skwery miejskie*. W miarę rozwoju nowych środków transportu (pojazdy mechaniczne) musiały nastąpić pewne przekształcenia ciągów komunikacyjnych, co wymusiło likwidację niektórych obiektów (np. skwer wokół pomnika Kopernika).

Dalsze gruntowne zmiany w obrębie Traktu dokonały się po II wojnie światowej. Stopniowo w krajobrazie Traktu pojawiały się nowe *skwery*, głównie w miejscach po dawnej zabudowie: w latach 50-tych – przy ul. Karowej (do którego włączono dawne niewielkie założenie w ulicy) (ryc. 57), w latach 60-tych – przy ul. Smolnej i przed gmachem Domu Partii, w latach 70-tych – na pl. Na Rozdrożu (ryc. 62). W tym czasie przebudowano główny skwer na pl. Trzech Krzyży, nadając mu formę z początku XIX w. (*trawnik z elementami architektonicznymi*). Kompozycja nowych obiektów opierała się na podstawowych zasadach operowania prostymi elementami ogrodowymi (na zasadzie płaszczyzn i brył) zestawionymi w układach regularnych i swobodnych, często w przemieszaniu. W następnych latach forma *skwerów* nie ulegała zmianie, natomiast postępowała stopniowa degradacja roślinności – wynik zaniedbania lub dewastacji, niekorzystnych zmian warunków środowiska oraz naturalnych procesów starzenia. Pewną poprawę w zakresie pielęgnacji układów ogrodowych przyniosły ostatnie lata i zmiana sytuacji gospodarczej. Na *skwerach* prowadzi się prace porządkowe polegające m.in. na uzupełnianiu nasadzeń, lecz są to często działania spontaniczne i bezzasadne – nowe nasadzenia pojawiają się przypadkowo, bez konkretnej myśli kompozycyjnej. Można to uznać za dalszą degradację *skwerów* na najważniejszej trasie Warszawy.

Skwery na Trakcie Królewskim powstawały w określonej przestrzeni wewnątrz urbanistycznych. Powiązane zostały *rzędami zadrzewień ulicznych* (Krakowskie Przedmieście, Aleje Ujazdowskie), przez co weszły w skład większego układu stanowiącego część systemu przyrodniczego miasta. Są jednym z elementów towarzyszących człowiekowi w przemieszczaniu się w przestrzeni publicznej jako oprawa trasy i miejsc krótkotrwałego wypoczynku. Zbliżyła je to do francuskiego modelu *zieleni* jako integralnej części systemu zieleni w przestrzeni publicznej (np. zadrzewione place, aleje i bulwary wpisane w strukturę zabudowy Paryża). Wcześniejszy model angielski zakładał funkcjonowanie *skwerów miejskich* głównie jako komponentów zespołów mieszkaniowych, bez odniesienia do innych sąsiednich *skwerów*, placów, ulic, bulwarów (Giedion 1968). Model warszawski, w stosunku do układu np. paryskiego, jest bardziej uproszczony, kompozycja współczesnych *skwerów* – zubożona: wykorzystanie różnorodnych elementów ogrodowych – znikome; występowanie *wnętrz ogrodowych* – brak (pl. Trzech Krzyży), ograniczenie do jednego - *niedostępnego* (otoczenie pomnika Mickiewicza) lub *dostępnego* (wnętrze szerokie - Skwer Hoovera, pl. Na Rozdrożu; w formie *przejęcia w zieleni* - skwer przy ul. Smolnej).

W sensie kompozycyjnym skwer uczestniczy w kształtowaniu i organizowaniu wnętrza urbanistycznego na równi z formami architektonicznymi (często w ich zastępstwie). W przestrzeni publicznej spełnia natomiast szczególne zadanie – ze strefy komunikacyjnej wydziela przestrzeń o innej funkcji (rekreacja).

Zawsze odgrywa ważną rolę jako przyrodnicze wypełnienie wnętrza urbanistycznego (w przypadku założenia niewielkiej wielkości jego rola ogranicza się zwykle do podkreślania dominanty kompozycyjnej takiej jak pomnik czy fontanna).

Ryc. 78. Skwer Mickiewicza na Krakowskim Przedmieściu (X 2001)

2. Sezonowe ogródki uliczne

Są to wydzielone fragmenty miejskiej przestrzeni publicznej, o funkcji rekreacyjnej i usługowej, w oprawie roślinnej. Charakterystyczne dla strefy komunikacyjnej przeznaczonej dla ruchu pieszego, której towarzyszą obiekty usługowe, głównie gastronomiczne.

Ogródki sezonowe stanowią integralną część obiektów usługowych takich jak restauracje, kawiarnie, cukiernie, piwiarnie, jako ich kontynuacja na wolnym powietrzu. Urządzane są na placach i ulicach miejskich, a także w obrębie skwerów i parków publicznych. Największa koncentracja obiektów – w strefie śródmiejskiej, reprezentacyjnej. Można wyróżnić różne typy ogródków ulicznych w zależności od oferowanych usług: *ogródki kawiarniane, restauracyjne, piwne* (Siewniak, Miłkowska 1998), *artystyczne* (rozszerzenie usług – występy muzyczne, teatralne) i inne. Są to typowe obiekty o charakterze sezonowym: funkcjonują jedynie w okresie wiosenno-letnim. Tworzone są jako układy niewielkie, kameralne, wydzielone z przestrzeni ogólnej niewysokim ogrodzeniem (ścianki, przestony, konstrukcje ażurowe). Towarzyszy im dekoracyjna oprawa z *roślinności w pojemnikach* (niewielkie drzewa, krzewy, pnącza, roślinność kwiatowa) oraz różnego rodzaju elementów ozdobnych (np. roślinność sztuczna, światło, wodotryski). Podstawowe wyposażenie stanowią stoły i miejsca do siedzenia.

Na Trakcie Królewskim ogródki związane z wyszynkiem i konsumpcją pojawiły się w XIX w., podobnie jak w innych miastach europejskich (Siewniak, Miłkowska 1998). Początkowo powstawały na zapleczu ulicy, głównie przy Nowym Świecie, w ogo-

dach towarzyszących kamienicom. Były to tzw. *bawarie* czyli piwiarnie, gdzie podawano piwo bawarskie. Stopniowo przekształciły się w *ogródki letnie*, w których działały popularne *teatrzyki ogródkowe* (np. „Walhalla”, „Wodewil”). Wyparte przez zabudowę, stopniowo wypełniającą tereny dziedzińców i ogrodów na tyłach kamienic (Szenic, Chudek 1955), pod koniec XIX w. *ogródki* funkcjonowały bezpośrednio w przestrzeni ulicy (np. róg Krakowskiego Przedmieścia i ul. Koziej) (ryc. 24). Przyjęły wówczas formę obowiązującą także współcześnie: wydzielenie w pasie ruchu pieszego (na chodniku) ograniczone przestonami, z roślinnością w pojemnikach.

Obecnie, *ogródki sezonowe* stanowią stały element letniego wyposażenia Traktu, zwłaszcza fragmentu o dużej koncentracji obiektów zabytkowych oraz usługowych (restauracje, kawiarnie, sklepy, galerie, hotele) – pl. Zamkowy, Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat (ryc. 72, 73). Występują przede wszystkim w pasie ruchu pieszego (chodnik), w sąsiedztwie lokali gastronomicznych. Jeden obiekt znajduje się w obrębie centralnego wnętrza na Skwerze Hoovera - wzbogacony o niewielką scenę (przez cały sezon odbywają się tu kameralne występy muzyczne), spełnia rolę *ogródka artystycznego*.

Ogródki uliczne tworzone są generalnie w oparciu o różnorodny materiał roślinny i elementy dekoracyjne (ozdobne ogrodzenia, ścianki, donice, konstrukcje do podtrzymywania roślin, miniwodołtryski). Dominują układy barwne, budowane z roślin kwitnących. Reprezentują różne rozwiązania kompozycyjne – regularne, swobodne, złożone.

Nie wszystkie obiekty tego typu spełniają funkcję klasycznego *ogródka*, czyli układu tworzonego z form roślinnych i materiałów naturalnych (woda, kamień, drewno), o nadrzędnej funkcji ozdobnej. Z tego powodu, a także ze względu na ich nietrwałość (sezonowość, zmiany kompozycji) są pomijane w tradycyjnej klasyfikacji obiektów ogrodowych (Majdecki 1978; Siewniak, Miłkowska 1998). Zastosowane kompleksowo, mogą jednak stanowić istotne wypełnienie i urozmaicenie przestrzeni ulicy czy placu miejskiego. Gdy w ich aranżacji obficie wykorzystano roślinność, mogą tworzyć nowy wizerunek wnętrza urbanistycznego, w którym nie występują stałe elementy przyrodnicze – powstaje wrażenie „*ogrodu*” we wnętrzu czyli dużego nasycenia roślinnością (np. Nowy Świat w okresie letnim) (ryc. 74). Taki układ, pozostając bez większego wpływu na znaczącą poprawę warunków środowiska, wyraźnie działa na sferę psychiczną - podnoszenie estetyki przestrzeni publicznej oraz zwiększenie komfortu przebywania w uciążliwych warunkach śródmiejskiej przestrzeni komunikacyjnej (hałas, podwyższona temperatura i zanieczyszczenie powietrza).

Sezonowe ogródki uliczne mogą stanowić istotny element wystroju wnętrza urbanistycznego, decydujący o jego charakterze. W obrębie wnętrza wyznaczają przestrzeń o innej funkcji (rekreacja), stąd mogą wpływać na dyspozycję przestrzenną ciągu komunikacyjnego.

Ryc. 89. Sezonowy ogródek uliczny – wydzielenie przestrzeni o odmiennej funkcji ze strefy ciągu Komunikacyjnego; róg Nowego Światu i Al. Jerozolimskich (VIII 2001)

3. „Strażnicy”

Jest to rodzaj roślinnej oprawy wejścia do budynku, polegający na symetrycznym zestawieniu elementów ramujących (zwykle dwóch). Symbolicznie – spełniają funkcję swoistej „gwardii honorowej” przy obiekcie.

Wzdłuż miejskiego traktu komunikacyjnego - spotykany przed obiektami reprezentacyjnymi lub usługowymi (hotele, galerie, sklepy, restauracje, kawiarnie, itp.). Rola tego typu układów polega na akcentowaniu wejścia do obiektu, ukierunkowanego do przestrzeni publicznej (ciągu komunikacyjnego). „Strażnicy” sygnalizują zmianę rodzaju wnętrza przestrzennego i jego funkcji (Gawryszewska 2001, s. 81). Efekt wizualny zależy od rodzaju zastosowanych gatunków i odmian roślin oraz elementów uzupełniających (pojemniki).

Ich współczesna forma wywodzi się bezpośrednio z klasycznej kompozycji przestrzennej. Polega ona na zastosowaniu 2 identycznych elementów roślinnych, zwykle drzew lub wysokich krzewów (tzw. dwójak), w układzie symetrycznym po dwóch stronach wejścia, przejścia czy ważnego elementu przestrzennego (np. w kompozycji sakralnej – krzyża lub figury Madonny). Przy obiekcie architektonicznym (budynku) - wykorzystywane dla podkreślenia wejścia (układ antyczny), w ogrodzie – do akcentowania przejścia (funkcja bramy) lub ramowania osi i panoram widokowych (funkcja okna widokowego) (Siewniak, Miłkowska 1998). W skali wnętrza urbanistycznego „strażnicy” są raczej nośnikiem informacji wizualnej niż znaczącym elementem konstrukcyjnym. Pozostają natomiast akcentem przyrodniczym i klasyczną formą kompozycyjną, co pozwala je zakwalifikować jako kameralny układ ogrodowy charakterystyczny dla współczesnej ulicy miejskiej.

Na Trakcie Królewskim układy ogrodowe w postaci „strażników” zostały powszechnie zastosowane dopiero w latach 90-tych XX w., dzięki dostępności i różnorodności ma-

teriału roślinnego. Na współczesnym Trakcie „strażnicy” obiektów usługowych funkcjonują w cyklu całorocznym (ze zmianą sezonową nasadzeń). Zmiana nasadzeń roślinnych, wynikająca z pór roku, zmienia wystrój i charakter ulicy, placu. Układy reprezentują dużą różnorodność rozwiązań, dotyczących zastosowania materiału roślinnego i elementów pomocniczych (pojemniki). Są to zwykle 2 ozdobne pojemniki z pojedynczymi roślinami (formy wyższe o zwartym pokroju np. krzewy iglaste formy stożkowej; rośliny ozdobne formy piennej lub cięte) lub z grupami roślin w zestawieniach barwnych; 2 grupy pojemników z roślinnością, symetrycznie ramujące wejście. W okresie zimowym dominują formy pojedyncze - głównie rośliny iglaste (w okresie Świąt Bożego Narodzenia – motyw choinki świątecznej) (ryc. 87), w okresie wiosenno-letnim - barwne kompozycje kwiatowe lub formy mieszane (krzewy iglaste, krzewy liściaste ozdobne z liści i kwiatów, pnącza, sezonowe rośliny kwiatowe – w przemieszaniu).

Układy ogrodowe typu „strażnicy” stanowią obecnie stałą formę przestrzenną w krajobrazie ulicy. Ich nagromadzenie w strefie handlowej i usługowej (Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat), wpływa na kształtowanie wizerunku przestrzeni publicznej obok innych form dekoracji ulicznej.

„Strażnicy” jako układ ogrodowy pozostają bez wpływu na kompozycję wnętrza urbanistycznego. Wyznaczają natomiast sieć punktów charakterystycznych, stanowiących rodzaj informacji wizualnej w przestrzeni publicznej.

Ryc. 90. „Strażnicy” jako oprawa wejścia, hotel Bristol, Krakowskie Przedmieście (VIII 2001)

4. Uliczne dekoracje roślinne

Są to układy ogrodowe o charakterze krótkotrwałym (dekoracje okazjonalne lub sezonowe), powstające w odniesieniu do konkretnego obiektu architektonicznego lub wnętrza urbanistycznego.

Towarzyszą przestrzeni publicznej jako sezonowa oprawa wnętrza urbanistycznych (dekoracje sezonowe) lub podczas konkretnych uroczystości, związanych z ważnymi wydarzeniami (dekoracje okazjonalne). Są zewnętrznym wyrazem emocji i potrzeby ozdabiania otoczenia w chwilach szczególnych. Przybierają określone formy w zależności od celu, któremu służą, oraz od obowiązującej estetyki. Mogą tworzyć charakterystyczne dla przestrzeni publicznej skomponowane układy ogrodowe, w których wykorzystuje się różne roślinne elementy ogrodowe lub ich imitacje (sztuczna roślinność): roślinność w pojemnikach (drzewa ozdobne, barwne kompozycje roślinne), na konstrukcjach (parawany, ścianki), na elewacjach (rośliny kwietne w doniczkach) lub ozdoby roślinne (girlandy).

Bogate dekoracje uliczne przedstawia warszawska ikonografia z końca XIX w., m.in. z okazji uroczystego przejazdu nowego cara Mikołaja II ulicami Warszawy w 1897 r.. Obok rozbudowanych konstrukcji przestrzennych (bramy triumfalne) i przymusowych dekoracji na balkonach i w oknach budynków (iluminacje, flagi, ozdobna roślinność), powszechnie zastosowano girlandy rozpięte wzdłuż całej trasy przejazdu – od pl. Zamkowego aż do pl. Trzech Krzyży (ryc. 36). Ta monumentalna dekoracja przestrzeni publicznej, spięta ją w jedną całość różnie ukształtowane wnętrza urbanistyczne, tworząc jedną wspólną przestrzeń reprezentacyjną.

Dekoracje roślinne są obecne także na współczesnym Trakcie, przyjmując różną postać w zależności od przeznaczenia. Okazjonalne dekoracje roślinne tradycyjnie pojawiają się na Trakcie podczas uroczystości związanych ze świętami religijnymi – procesja w Święto Bożego Ciała (otłarze uliczne⁵⁵), Święta Bożego Narodzenia (choinki, dekoracja świąteczna).

W ostatnich latach zaznacza się tendencja stosowania sezonowych dekoracji ulicznych, szczególnie barwnych i bogatych w sezonie wiosenno-letnim. Składają się na nie głównie rośliny w pojemnikach oraz ozdoby np. w formie girland. Podkreślają obiekty publiczne, przeważnie o charakterze usługowym (sklepy, lokale gastronomiczne, itp.) (ryc. 87, 91).

Dekoracje sezonowe zastosowane kompleksowo mogą tworzyć dominującą oprawę wnętrza urbanistycznego i w ten sposób wpływać na ostateczny kształt przestrzeni i jej charakter jako całościowy układ ogrodowy (np. dekoracja roślinna na współczesnym Nowym Świecie – zmiana wizerunku ulicy w sezonie letnim i zimowym).

Dekoracje sezonowe w różnym zakresie uczestniczą w kompozycji wnętrza urbanistycznego: mogą stanowić czynny element kompozycji poprzez wyznaczanie punktów węzłowych (elementy wolno stojące we wnętrzu – choinki świąteczne) lub element podporządkowany istniejącej strukturze przestrzennej (kompleksowa dekoracja wnętrza – Nowy Świat).

⁵⁵ Już w przeszłości zachwycono się pięknnością otłarzy zlokalizowanych na Krakowskim Przedmieściu i Nowym Świecie (Zb. Przyb. tom IX, s. 57). Tradycyjnie – bogato dekorowane m.in. kwiatami (Galiński 1937).

Ryc. 91. Sezonowa dekoracja uliczna – przykład zastosowania elementów imitujących roślinność „żywą”; ul. Chmielna, widok z Nowego Światu (XII 2000)

Specyficzną formą dekoracji w przestrzeni publicznej są kwiaty cięte powiązane z miejscami o szczególnym znaczeniu – **miejscami pamięci**. Miejsca te wymagają wydzielenia ze względu na wyjątkową rolę, którą odgrywają w krajobrazie miejskim, szczególnie w krajobrazie Warszawy.

5. Miejsca symboliczne (miejsca pamięci)

Są to symbolicznie zaakcentowane miejsca związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi lub wybitnymi postaciami, charakterystyczne zwłaszcza dla przestrzeni publicznej.

Zwykle są podkreślone trwałym elementem w postaci *pomnika, tablicy pamiątkowej, głazu, napisu*. Występują w powiązaniu z obiektami architektonicznymi (np. *tablice na elewacji budynków*) lub jako formy wolno stojące w otwartej przestrzeni (pomniki, *głazy pamiątkowe*). Za wyjątkiem pomników, są to głównie obiekty niewielkie ale o bardzo dużym ładunku emocjonalnym i wielkiej sile przekazu. „...Różne wyrażają treści, różnym poświęcone są sprawom, ale wszystkie ustawiono lub wmurowano po to, by świadczyły o naszej tożsamości. Tkwi bowiem w tych skrawkach kamienia jakaś moralna siła, która sprawia, że nie możemy przejść obok nich obojętnie...” (Cieplowski 1987, s.6).

Pomniki, a także tablice i głazy pamiątkowe stanowią szczególne i ważne elementy wystroju przestrzeni publicznej - wpływają na jej obraz i charakter.

Sam pomnik, tablica, napis czy kamień pamiątkowy nie stanowią układu ogrodowego. Stają się nim gdy pojawią się przy nich elementy przyrodnicze w formie *okolicznościowych dekoracji roślinnych, tworzonych głównie z ciętych kwiatów lub ulistnionych gałązek drzew i krzewów*. Powstaje w ten sposób określona kompozycja funkcjonująca w krajobrazie ulicy czy placu nie tylko jako wyraźny akcent przestrzenny, ale także jako rodzaj informacji wizualnej.

Jak w żadnym innym mieście, na ulicach Warszawy znajdują się liczne ślady historii upamiętnione *pomnikami, tablicami* (wolno stojącymi lub umieszczonymi na elewacjach budynków) oraz *głazami* ze stosownymi napisami. Obecnie, najwięcej *miejsz pamiątkowych* wiąże się z II wojną światową, a szczególnie z Powstaniem Warszawskim 1944 r., które na trwałe odcisnęło swe piętno zarówno na fizjonomii miasta, jak i pozostało w żywej pamięci jego mieszkańców.

Natychmiast po zakończeniu II wojny światowej przystąpiono do uczczenia bohaterów miasta z okresu okupacji i Powstania. W krajobrazie zrujnowanego miasta pojawiły się setki *tablic i głazów pamiątkowych*, początkowo ustawianych spontanicznie przez mieszkańców, następnie przez Obywatelski Komitet Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa. Od 1950 r. do oznaczania na ulicach Warszawy miejsc walki i męczeństwa, przyjęto jedną formę w postaci *tablicy-płaskorzeźby* z szarego piaskowca, z krzyżem maltańskim i z napisem: „*Miejsce uświęcone krwią Polaków poległych za wolność Ojczyzny*” - proj. K. Tchorek (Cieptowski 1987). Obecnie jest to najbardziej rozpowszechniony typ *tablicy pamiątkowej* w przestrzeni publicznej Warszawy i z pewnością jeden z najlepszych (ryc. 52).

W dniach rocznic poszczególnych wydarzeń, miejsca pamięci stają się głównymi punktami w przestrzeni publicznej, na których koncentruje się nasza uwaga i emocje. Dzieje się to za sprawą bogatej oprawy z kwiatów i światła (wieńce i wiązanki kwiatów, płonące znicze), która jako wyraz czci i pamięci pojawia się przy symbolicznych obiektach. Wyjątkowym dniem dla krajobrazu ulic i placów Warszawy, w tym Traktu, jest 1 VIII i kolejna rocznica wybuchu Powstania Warszawskiego. Jest to jeden z niewielu momentów, kiedy w aranżowaniu przestrzeni publicznej i przywoływaniu w niej „ducha miejsca” uczestniczą spontanicznie niemal wszyscy mieszkańcy Warszawy (ryc. 52, 55).

Kreowane w ten sposób obiekty, o nowej, szczególnej jakości, tworzą przez chwilę wyodrębnione żywe kompozycje, które stają się małymi układami ogrodowymi o głębokim symbolicznym przesłaniu.

Na Trakcie Królewskim znalazły się 2 wyjątkowe przykłady miejsc symbolicznych, o szczególnej i niespotykanej powszechnie formie: krzyże z kwiatów oraz grób.

W niedawnej przeszłości, systematycznie układane na ulicznym bruku (pl. Saski, potem przed kościołem Wzytek, a wreszcie na dziedzińcu kościoła Św. Anny) niewinne z pozoru krzyże z kwiatów stały się symbolem protestu mieszkańców Warszawy w czasach stanu wojennego. Był to element spontaniczny, związany z konkretną sytuacją, więc po jej zmianie znikł z krajobrazu ulicy (ryc. 58).

Drugi przykład to *grób Powstańca Warszawskiego*, bojownika Armii Krajowej (fot. 92). Usytuowany został przy chodniku ulicznym w obrębie Skweru Hoovera, w pobliżu figury MB Passawskiej i płyty poświęconej innym uczestnikom Powstania, zmarłym tragicznie (członkowie dowództwa AL). Niespotykany zwykle element w obrębie ulic miejskich, w Warszawie spełnia ważną symboliczną rolę. Jesienią 1944 r. takie groby i zbiorowe mogiły znajdowały się niemal na każdym warszawskim podwórzu, w ogrodach, parkach i na skwerach. W Warszawie, gdzie na ulicach zginęło tak wielu młodych ludzi, którzy bez wahania oddali swoje życie za ukochane miasto, Ojczyznę i najwyższe wartości, ten symboliczny, zawsze ukwiecony grób jest żywym obrazem historii i pamięcią honoru. Opowiada i przypomina o mieście „nieujarzmionym”, które

stoczyło śmiertelną walkę i odrodziło się na nowo na gruzach uświęconych krwią młodości i bohaterstwa. Patrząc na dzisiejszą Warszawę należy także pamiętać o tym, że choć zapłaciła za swą niezłomność ogromną cenę – stratami w ludziach i zniekształceniami w krajobrazie, jako miasto i stolica państwa **żyje i trwa** nadal, jak co roku sadzone kwiaty na tym ostatnim „ulicznym” powstańczym grobie.

Miejsca symboliczne zostały wydzielone jako szczególna grupa układów ogrodowych, bowiem zastosowana w powiązaniu z nimi dekoracja roślinna ma zupełnie inny wymiar i charakter. Stosowana jest nie ze względów wyłącznie estetycznych, ale przede wszystkim ze **względów emocjonalnych**, jako wyraz najwyższych społecznych wartości – szacunku dla bohaterstwa, poświęcenia i honoru.

Miejsca pamięci odnoszą się zawsze do historii i tożsamości określonej społeczności. Mogą mieć różny wymiar i znaczenie, które przenoszą się także na znaczenie określonego miejsca (ulicy, placu) i decydują o jego roli jako rodzaju przestrzeni publicznej w wymiarze społecznym. To właśnie charakter miejsc pamięci i miejsc-symboli oraz ich nagromadzenie na Trakcie Królewskim lub w bezpośrednim sąsiedztwie (Grób Nieznanego Żołnierza na pl. Piłsudskiego), w dużym stopniu predysponuje go do roli najważniejszej ulicy nie tylko w mieście ale i w kraju. Trakt warszawski wyznacza przede wszystkim przestrzeń publiczną ogólnopolską, a dopiero w następnej kolejności – ogólnomiejską.

Miejsca symboliczne odgrywają wyjątkową rolę w kompozycji wnętrza urbanistycznego. Wyznaczają sieć punktów charakterystycznych, które w określonych momentach przyjmują rolę punktów węzłowych ogniskujących kompozycję.

Ryc. 92. Miejsce symboliczne – grób Powstańca AK na Krakowskim Przedmieściu (1 VIII 2001)

4.3.2. Układy ogrodowe towarzyszące

1. Parki przyuliczne

Są to miejskie obiekty publiczne zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie traktu komunikacyjnego, tworzące rodzaj pierzei ulicznej.

Odgrywają istotną rolę w kształtowaniu wnętrza urbanistycznego - stanowią rodzaj *ściany* wnętrza o charakterze roślinnym. W sensie konstrukcyjnym funkcjonują na równi z elewacjami architektonicznymi. *Parki* wraz z traktem komunikacyjnym tworzą wspólną przestrzeń o charakterze publicznym. Bezpośrednie powiązanie (funkcjonalne i kompozycyjne) następuje w określonych miejscach, które wyznaczają *wejścia do parków*. Wejścia stają się *punktami styku* - przenikania przestrzeni ulicy i ogrodu. Strefa ta bywa rozszerzona za sprawą *wnętrza ogrodowego*, utworzonego na wprost wejścia i ukierunkowanego na ulicę. Może być to rozległe *wnętrze główne* lub niewielkie rozszerzenie przed wejściem („*przedsionek*”). Tego rodzaju wnętrza ogrodowe pełnią rolę *oprawy dla perspektyw widokowych z ulicy*, co bywa podkreślone akcentami przestrzennymi na osi wejścia np. w formie atrakcyjnych elementów architektonicznych (pomniki) lub form ogrodowych (ozdobne *partery*, *kwietniki*, elementy wodne, itp.).

Na Trakcie *parki* towarzyszą przebiegowi Alei Ujazdowskich. Znajdują się tu 4 obiekty, z czego 2 o szczególnym znaczeniu – Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego, obiekt historyczny o charakterze dydaktycznym oraz Łazienki Królewskie, jedno z najwspanialszych założeń ogrodowych w Polsce. Obydwa założenia powstały jako obiekty niezależne, o ściśle sprecyzowanej funkcji (Łazienki jako prywatna rezydencja królewska; Ogród Botaniczny jako zaplecze naukowe i edukacyjne).

Najbardziej adekwatnym do miana *parku przyulicznego* jest natomiast Park Ujazdowski. Powstał na terenie dawnego placu, a w jego obrębie znalazły się 2 rzędy drzew należące wcześniej do nasadzenia drogowego Alei Ujazdowskiej. Od początku istnienia był to obiekt o charakterze publicznym.

Wszystkie *parki* na Trakcie są wyraźnie wydzielone z przestrzeni ulicy (ogrodzenia trwałe). Oprócz ogrodów Urzędu Rady Ministrów (obiekt niedostępny), parki są powiązane z traktem funkcjonalnie (komunikacja) i wizualnie (perspektywy widokowe). Przechodząc się ulicą natrafiamy na kolejne otwarcia widokowe w postaci *wnętrz ogrodowych*, z czego 2 silnie zaakcentowane elementami architektonicznymi (pomnik Chopina w Łazienkach (ryc. 75) i pomnik Paderewskiego w Parku Ujazdowskim (ryc.93)).

O traktowaniu ulicy jako głównego punktu odniesienia dla monumentów parkowych, świadczy sytuowanie ich na osi wejścia, frontem do ulicy (tak również umieszczono nowy pomnik Sienkiewicza, w okresie letnim niewidoczny z ulicy). Podobnie ustawiane są pomniki publiczne we wnętrzach urbanistycznych – skierowane frontem do centrum wnętrza (układ klasyczny), np. do przestrzeni Traktu ukierunkowane są: kolumna Zygmunta, określająca jego początek, oraz monumenty wyznaczające granice kolejnych fragmentów: figura MB Passawskiej (Krakowskie Przedmieście - przestrzeń barokowa), pomnik Kopernika (Krakowskie Przedmieście - przestrzeń klasycystyczna), pomnik Piłsudskiego (Trakt – przestrzeń historyczna), a także pomniki rozmieszczone wzdłuż Traktu we wnętrzach podporządkowanych (pomnik Poniatowskiego, Prusa, Wyszyńskiego).

W krajobrazie Traktu Królewskiego w Warszawie *parki przyuliczne* odgrywają istotną rolę. Są najważniejszymi obiektami z rodzaju *układów ogrodowych towarzyszących*. Stanowią o kształcie wnętrza urbanistycznego (ulicy), decydują o jego charakterze,

wpływają na atrakcyjność terenów otaczających. Obecność *parków* niewątpliwie podnosi walory ulicy jako promenady spacerowej.

Ryc. 93. *Park przyuliczny* – rozszerzenie przestrzeni publicznej; *punkt styku* – wejście główne do Parku Ujazdowskiego (X 1999)

2. **Ogrody dziedzińcowe**

Są to niewielkie założenia ogrodowe występujące na dziedzińcach przed frontem gmachów reprezentacyjnych (pałaców), kompozycyjnie im podporządkowane.

W zależności od funkcji obiektu, mogą to być obiekty o charakterze prywatnym, półpublicznym lub publicznym. Występują w przestrzeni ściśle określonej rygiem kompozycyjnym zespołu architektonicznego (dziedzińce barokowe i klasycystyczne) – są to wnętrza osiowe, ograniczone pierzejami architektonicznymi, często z otwarciem od strony głównej drogi czyli przestrzeni publicznej, do której są ukierunkowane. *Ogrody dziedzińcowe* pełnią funkcje reprezentacyjne, ozdobne. W warunkach miejskich, powiązane wizualnie z przestrzenią ulicy lub placu, stanowią część głównego wnętrza urbanistycznego (ulicy) jako wnętrza podporządkowane lub zamykają wnętrza główne w formie *ściany*.

Ogrody dziedzińcowe na Trakcie Królewskim są to założenia XIX- lub XX-wieczne urządzone na terenie głównie obiektów barokowych i klasycystycznych (pałace przy Krakowskim Przedmieściu, Belweder). Usytuowanie pałaców na dawnych przedmieściach umożliwiło powstanie rezydencji typu *entre cour et jardin* o rygorystycznej kompozycji osiowej – z otwartym reprezentacyjnym *dziedzińcem paradnym* przed fasadą pałacu (*cour d'honneur*) od strony wjazdu oraz ogrodem, zlokalizowanym za pałacem na osi kompozycyjnej założenia (Siewniak, Miłkowska 1998). W niektórych obiektach (np. królewski pałac Kazimierzowski) dziedziniec paradny poprzedzony był *przeddziedzińcem*, usytuowanym bezpośrednio przy drodze dojazdowej (Fijałkowski 1990). Dziedzińce, wydzielone ogrodzeniem z przestrzeni ogólnodostępnej, towarzyszyły także obiektom o charakterze publicznym (*dziedziniec przedwejściowy* - kościo-

ły Karmelitów i Wizytek, Instytut Głuchoniemych na Pl. Trzech Krzyży, *dzielnica boczna* – kościół Św. Anny).

Początkowo dzienne spełniały jedynie funkcje użytkowe (przestrzeń komunikacyjna), pozbawione więc były ozdobnych elementów roślinnych (fot. (w:) Kwiatkowska, Malinowska 1976; Bania, Jaroszewski 1980). W XIX w., wraz z rosnącym znaczeniem roślinności jako elementu krajobrazu miasta, w obrębie dziedzińców powstają – najpierw proste układy ogrodowe (np. 2 topole włoskie ramujące wejście na dziedziniec pałacu Tarnowskich, 4 lipy wzdłuż ogrodzenia przed kościołem Wizytek), później – właściwe *ogrody dziedzińcowe*. Te ostatnie powstawały w pierwszej kolejności przy obiektach o charakterze urzędowym, instytucjonalnym (pałac Namiestnikowski, Uniwersytet). Założenia ogrodowe służyły podkreśleniu funkcji reprezentacyjnej obiektów spełniających określone zadania publiczne. Ideowo, w pewnym stopniu nawiązywały do spotykanych XVIII-wiecznych rozwiązań przestrzennych na pałacowych dziedzińcach zajezdnych w postaci reprezentacyjnych *salonów ogrodowych* (Bogdanowski 2000).

Kompozycja *ogrodów dziedzińcowych* wynika z funkcji obiektu oraz warunków przestrzennych (określona, zgeometryzowana powierzchnia) i obowiązujących tendencji w sztuce ogrodowej. Generalnie bywa zbliżona do układów kompozycyjnych stosowanych w niewielkich publicznych założeniach ogrodowych, np. na skwerach miejskich. *Ogrody dziedzińcowe* przy obiektach publicznych przyjmują postać *układów kierunkowych* tzn. stanowią oprawę głównego kierunku kompozycyjnego (także przejścia) - od bramy do centralnego budynku. Taki układ często przyjmuje postać krótkiej alei (Uniwersytet Warszawski, ASP).

Dzienne otwarte, które stanowią małe wnętrza podporządkowane przestrzeni głównego wnętrza urbanistycznego (ulicy) są znakomitym miejscem eksponowania dekoracyjnych elementów architektonicznych jako dominanty przestrzennej (np. XVII-wieczna kolumna na dziedzińcu bocznym przy kościele Św. Anny, wodotrysk i pomnik przed pałacem Namiestnikowskim – dawniej Paskiewicza, obecnie Poniatowskiego). Wówczas ogród przyjmuje postać *układu skoncentrowanego* wokół takiej dominanty jako jej tło i podkreślenie (ryc. 59).

Dzienne pałacowe, integralna część dawnych zespołów architektonicznych, w sposób niezamierzony odegrały znaczącą rolę w urbanistyce miejskiej - stanowiły *zaplecze* przestrzeni publicznej. Likwidacja ogrodzeń umożliwiła jej rozszerzenie w oparciu o nowe wnętrza urbanistyczne o kapitalnym znaczeniu dla zagęszczającej się tkanki miasta – *plac miejskie* (np. pl. Krasińskich i pl. Saski jako pozostałości barokowych dziedzińców pałacowych).

Na Krakowskim Przedmieściu – w konsekwencji całkowitego usunięcia ogrodzenia przed kościołem Karmelitów oraz częściowego przed kościołem Wizytek, w przestrzeń traktu komunikacyjnego zostały włączone nowe rozległe wnętrza i nastąpiło rozrzeźbienie pierzei ulicznej. Dzielnica pałacu Kazimierzowskiego stał się wnętrzem publicznym po założeniu Uniwersytetu i zaczął pełnić rolę analogiczną do skweru miejskiego. Dienne przy pałacach - instytucjach (pałac Namiestnikowski, później – pałac Potockich jako Ministerstwo Kultury oraz pałac Czapskich - ASP), choć zamknięte, funkcjonalnie stanowią przestrzeń społeczną, ogólnonarodową.

Ryc. 94. Ogród dziedzińcowy przy pałacu Potockich, Krakowskie Przedmieście (VIII 2001)

3. **Przedogródki**

Są to niewielkie założenia ogrodowe urządzone na pasie terenu pozostawionym pomiędzy linią zabudowy a granicą przestrzeni publicznej.

Są charakterystyczne zwłaszcza dla zabudowy mieszkalnej szeregowej (kamienice miejskie, domy jednorodzinne), zlokalizowanej wzdłuż traktu komunikacyjnego (drogi, ulicy miejskiej). Zwykle są wydzielone z otoczenia ogrodzeniem trwałym (płot, parkan) lub żywopłotem. (Siewniak, Miłkowska 1998). Stanowią przestrzeń prywatną, która poprzez swoją funkcję ozdobną jest ukierunkowana na przestrzeń publiczną. Silne powiązania wizualne sprawiają, że *przedogródki* mogą stanowić ważny element przestrzenny wnętrza ulicy jako część pierzei ulicznej (*ściana* wnętrza urbanistycznego).

Przedogródki, jako staty element w krajobrazie Traktu Królewskiego, pojawiły się wraz z rozwojem zabudowy wzdłuż Alei Ujazdowskiej w XIX w.. Atrakcyjność miejsca zaowocowała powstaniem licznych reprezentacyjnych willi i pałaców, osadzonych w bujnym zielonym otoczeniu. Wiązało się to bezpośrednio z realizacją efektownych *przedogródków* jako integralnej części rezydencji. Na równi z architekturą stanowiły o statusie właściciela obiektu. *Przedogródki* poprzedzały również pierzeje kamienic w północnej części ulicy. Aleja Ujazdowska, modna promenada spacerowa, ściągała tłumnie potencjalnych widzów, stąd wyjątkowe znaczenie *przedogródków* w tworzeniu ogólnego obrazu i klimatu wnętrza ulicy.

Kompozycyjnie, *przedogródki* reprezentują różne rozwiązania przestrzenne. W układach dominowały elementy ozdobne: architektoniczne np. *rzeźby ogrodowe* (np. kopia *Dawida* Donatella przed pałacem Sobańskich (ryc. 41, 95)); roślinne np. *rabaty kwiatowe*, *trawniki dywanowe*, *pnącza*, niewielkie *grupy ozdobnych krzewów i drzew*, *żywopłoty*. Były to układy regularne, swobodne, złożone lub proste. Silnie akcentowano przejście z wnętrza ogrodowego do wnętrza budynku, stąd bogata oprawa tarasów lub szerokich wejść frontowych w postaci *roślinności w ozdobnych*

donicach – sezonowych kompozycji kwiatowych lub pojedynczych roślin egzotycznych (np. agawy, oleandry).

Zróźnicowanie rozwiązań przestrzennych w *przedogródkach* wynikało z ich funkcji jako otoczenia rezydencji prywatnych, gdzie silnie odcisnęły się indywidualne potrzeby i koncepcje właścicieli. Obecnie, z racji innej funkcji obiektów (np. placówki dyplomatyczne), *przedogródki* mają charakter bardziej oficjalny i anonimowy. Przejawia się to uproszczeniem formy (kompozycja oparta głównie na zestawieniu podstawowych elementów ogrodowych – np. drzew, grup krzewów, trawników) i rezygnacją z elementów wymagających szczególnej pielęgnacji (formy kwiatowe).

Cechą charakterystyczną *przedogródków* zlokalizowanych przy Alejach Ujazdowskich (po stronie zachodniej, pomiędzy ul. Piękną a pl. Na Rozdrożu) jest obecność wysokich rozłożystych drzew (kasztanowce, klony, lipy), rosnących wzdłuż ogrodzeń pojedynczo lub w układzie rzędowym (ryc. 85) – jest to pozostałość dawnego zewnętrznego rzędu drzew Alei Stanisławowskiej. W ten sposób istnieje bezpośrednie powiązanie przestrzeni traktu komunikacyjnego i *przedogródków* w sensie kompozycyjnym i historycznym. Tym samym, formalnie następuje przesunięcie granicy wnętrza, a symbolicznie – rozszerzenie przestrzeni publicznej.

Na Trakcie Królewskim *przedogródki* odgrywają ważną rolę w kształtowaniu wnętrza Alei Ujazdowskich. XIX-wieczne pałacyki i wille towarzyszą ulicy na znacznym fragmencie, a ich *przedogródki* stanowią istotną część pierzei ulicznej. Obok *parków przyulicznych* tworzą pierzeję o charakterze *roślinnym*. Stanowią tym samym interesującą przeciwagę dla pierzei *architektonicznych*, dominujących w północnej części Traktu. Mają znaczenie kompozycyjne – jako elementy konstrukcyjne wnętrza (*ściana wnętrza*) oraz krajobrazowe – jako układy przyrodnicze towarzyszące ulicy miejskiej i wpływające na jej obraz i charakter.

Ryc. 95. *Przedogródek willowy, pałacyk Sobańskich, Al. Ujazdowskie (VIII 2001)*

4. **Ogródki podwórkowe**

Są to niewielkie ogródki zakładane przy kamienicach miejskich w obrębie dziedzińców wewnętrznych (podwórka), o charakterze półpublicznym - przeznaczone wyłącznie na potrzeby mieszkańców posesji.

Służą głównie do celów dekoracyjnych i rekreacyjnych (ogródki ozdobne) oraz użytkowych (ogródki użytkowe – uprawa warzyw, drzew i krzewów owocowych). Zwykle towarzyszą im różne urządzenia techniczne związane z zapleczem gospodarczym kamienicy – studnie, pompy wodne, trzepaki, śmietniki, składy sprzętu i materiałów (np. opałowych).

Ogródki podwórkowe zakładano od 2 połowy XIX w., głównie w większych ośrodkach miejskich. Były kontynuacją wcześniejszych ogrodów wewnętrznych stanowiących integralną część obiektów lub zespołów architektonicznych (*perystyl, atrium, wirydarz, patio*, itp.). W sensie formalnym, ogródki podwórkowe charakteryzują się ogromną różnorodnością rozwiązań kompozycyjnych (kompozycje geometryczne, swobodne, złożone), na które składają się różne elementy ogrodowe (*rabaty kwiatowe, żywopłoty, drzewa i krzewy pojedyncze lub w grupach, pnącza, roślinność w pojemnikach*) oraz elementy małej architektury i wyposażenia (*ławki, altany, pergole, trejaże, ogrodzenia, układ drogowy*) (Siewniak, Miłkowska 1998).

Ogródki podwórkowe są jednym z układów ogrodowych towarzyszących przestrzeni Traktu Królewskiego od XIX w. do czasów współczesnych. Powstawały równolegle z rozwojem zabudowy wysokiej – kamienic prywatnych (Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, Aleja Ujazdowska) oraz gmachów publicznych (np. hotele na Krakowskim Przedmieściu (ryc. 51). Kształtowano je zgodnie z obowiązującymi tendencjami w sztuce ogrodowej, z uwzględnieniem ich specyfiki oraz potrzeb użytkowników.

Ogródki o charakterze ozdobnym stały się szczególnie popularne w Warszawie na początku XX w. – był to efekt popularyzowania tego typu założeń w okresie działalności Komitetu Plantacyjnego (Jankowski 1910), a następnie akcji „Warszawa w kwiatach i zieleni” prezydenta Starzyńskiego (*Piękno Warszawy*, tom II, 1936). Były to często układy złożone pod względem kompozycji oraz doboru roślinnego. Z powodu ograniczonej często powierzchni oraz niekorzystnych warunków nasłonecznienia (*podwórka-studnie*), charakteryzowały się szczególnie dużym udziałem gatunków cienioznośnych, głównie *pnączy* (winobluszcz, bluszcz pospolity, chmiel japoński) oraz *roślinności okrywowej* w zastępstwie trawnika (bluszcz pospolity, barwinek, kopytnik) (Jankowski 1910).

Charakterystycznym elementem *ogródków podwórkowych* w Warszawie były niewielkie *kapliczki*, usytuowane centralnie lub na elewacji, zwykle w otoczeniu roślinnym. Najliczniej powstawały w okresach szczególnie trudnych i dramatycznych (wojna, utrata niepodległości), w które obfitowała historia naszego miasta. Odgrywały wyjątkową rolę jako element emocjonalny, duchowy, integrujący mieszkańców szukających pocieszenia, wsparcia i opieki. Wiele z nich zachowało się do czasów współczesnych, często jako jedyny oryginalny element wyposażenia dawnych, przedwojennych podwórek.

Dramat II wojny światowej nie oszczędził także i tych miejsc – w okresie Powstania Warszawskiego *ogródki podwórkowe* zamieniały się w małe, powstańcze cmentarze (Jewsiewicki 1989).

W okresie powojennym zdecydowana większość założeń ogrodowych na podwórkach uległa degradacji lub znikła z krajobrazu wraz z powojenną odbudową i likwidowaniem gęstej zabudowy wewnętrznej kwartałów śródmiejskich. Obecnie większość dawnych podwórek spełnia jedynie funkcję usługową i gospodarczą (zaplecze gospodarcze kamienicy, parkingi, obsługa obiektów usługowych – gastronomicznych, handlowych, itp.). W niektórych miejscach następuje częściowe odradzanie się funkcji rekreacyjnej i dekoracyjnej (*ogródki gastronomiczne* na tyłach Nowego Świata).

Ogródki podwórkowe są to zwykle obiekty odizolowane i nie powiązane bezpośrednio z przestrzenią ulicy. Powstawały we wnętrzach zamkniętych – wyznaczonych elewacjami architektonicznymi i bramą od strony ulicy. Jedynie w sporadycznych przypadkach są wizualnie dostępne, więc od strony formalnej odgrywają minimalną rolę w kształtowaniu krajobrazu ulicy. Niemniej obecność takich układów, odkrywana przypadkowo (uchylona brama lub jej brak), zawsze wpływa pozytywnie na odbiór przestrzeni miasta jako przyjaznej i przesyconej zielenią. Powstaje swoisty „obraz publiczny”, który urozmaica architektoniczną ścianę wnętrza ulicy. Roślinność widoczna w obramieniu architektonicznym (brama wejściowa jako *okno widokowe*), działa podobnie jak tradycyjna dekoracja roślinna na elewacji budynku (okna ze skrzynkami kwiatowymi), z tym, że umiejscowiona na poziomie wzroku pieszego. Dla takiego ujęcia przestrzeni w dalszych planach można znaleźć również pewną analogię w klasycznych kompozycjach krajobrazowych (*bramy widokowe* w kulturze europejskiej np. *łuk triumfalny*, czy kulturze Dalekiego Wschodu np. *torii*) (Rylke, Fortuna-Antoszkiewicz 2000).

Ryc. 113. *Ogródek podwórkowy z zachowanym drzewem, Al. Ujazdowskie 18 (XII 2001)*

Tab. 2. Występowanie elementów i układów ogrodowych na Trakcie Królewskim w Warszawie – przemiany historyczne

Elementy i układy ogrodowe			Występowanie elementów i układów ogrodowych w czasie										
			1650 r.	1700 r.	1750 r.	1800 r.	1850 r.	1900 r.	1950 r.	2000 r.			
ELEMENTY OGRODOWE	SOLITER	element samodzielny											
	GRUPA	element samodzielny											
		w układzie ogrodowym											
	ALEJA	element samodzielny											
	SZPALER	element samodzielny											
		w układzie ogrodowym											
	KWIECIENIK	element samodzielny											
		w układzie ogrodowym											
	TRAWNIK	element samodzielny											
		w układzie ogrodowym											
	ROŚLINY PNĄCE	element samodzielny											
		w układzie ogrodowym											
	OZDOBY ROŚLINNE	w układzie ogrodowym											

Elementy i układy ogrodowe		Występowanie elementów i układów ogrodowych w czasie										
		1650 r.	1700 r.	1750 r.	1800 r.	1850 r.	1900 r.	1950 r.	2000 r.			
UKŁADY OGRODOWE	SKWER											
	SEZONOWY OGRÓDEK ULICZNY											
	„STRAŻNICY”											
	DEKORACJA ROŚLINNA											
	MIEJSCE SYMBOLICZNE											
	PARK PRZYULICZNY											
	OGRÓD DZIEDZINCOWY											
	PRZEDOGRÓDEK											
	OGRÓDEK PODWÓRKOWY											

Objaśnienia:

- elementy / układy ogrodowe występujące sporadycznie
 — elementy / układy ogrodowe występujące stale

Tab. 3. Znaczenie elementów i układów ogrodowych w przestrzeni traktu komunikacyjnego

Lp	Rodzaj elementu / układu ogrodowego	Występowanie w przestrzeni traktu komunikacyjnego	Powiązanie z przestrzenią wnętrza	Spełniane funkcje
ELEMENTY OGRODOWE				
1.	SOLITER	element samodzielny lub wykorzystany w układzie ogrodowym	- występuje niezależnie od rodzaju wnętrza (wnętrze wydłużone, wnętrze szerokie); - jego obecność jest wynikiem określonej struktury przestrzennej wnętrza (świadoma dominanta kompozycyjna) lub akceptacją formy spontanicznej (samosiew)	- element wolno stojący we wnętrzu (dominanta lub subdominanta przestrzenna); - forma opozycji do elementów architektonicznych; - rodzaj informacji wizualnej (element identyfikacji przestrzennej; element w zastępstwie nieistniejącej architektury)
2.	GRUPA DRZEW / KRZEWÓW	element samodzielny lub wykorzystany w układzie ogrodowym	- występuje niezależnie od rodzaju wnętrza; - jego obecność wynika z określonej struktury wnętrza (forma samodzielna) lub kompozycji konkretnego układu ogrodowego (element w układzie)	- kubaturowy element wolno stojący; ściana wnętrza; - akcentowanie miejsc szczególnych (pomnik, wejście); - wskaźnik odrębności miejsca (układ biotyczny);
3.	ALEJA	element samodzielny	determinuje ukształtowanie wnętrza krajobrazowego (aleja podmiejska – droga we wnętrzu wydłużonym) lub powstaje jako wyznik określonej struktury i kompozycji wnętrza (aleja miejska – oprawa ulicy jako wnętrza wydłużonego)	- element kształtowania krajobrazu (aleja w krajobrazie otwartym); - składnik konstrukcyjny wnętrza (ściany wnętrza); - wyznaczanie: kierunku ruchu (w układzie komunikacyjnym); osi kompozycyjnej i kierunków widokowych (w założeniach urbanistycznych); przestrzeni reprezentacyjnej (w ramach przestrzeni publicznej miasta)

4.	SZPALER	element samodzielny lub wykorzystany w układzie ogrodowym	- występuje niezależnie od rodzaju wnętrza; - jego obecność wynika z kompozycji wnętrza lub układu ogrodowego; - element wykorzystywany do wyodrębnienia określonego wnętrza z otoczenia (np. placu w założeniu urbanistycznym) - jego obecność wynika ze struktury wnętrza (ramowanie trasy ruchu) lub kompozycji układu ogrodowego (ogrodzenie układu)	- składnik ściany wnętrza; - element porządkowania przestrzeni; - element powiązań przestrzennych - kolejnych wnętrz oraz innych elementów i układów ogrodowych w obrębie traktu komunikacyjnego (szpalery we wnętrzach wydłużonych – elementy i układy ogrodowe we wnętrzach szerokich) - element techniczny – rodzaj ogrodzenia, które wydziela przestrzeń o innej funkcji; - forma plastyczna – rodzaj płaskorzeźby na płaszczyźnie podłogi wnętrza w obrębie układu ogrodowego; - podkreślanie kierunków ruchu (w układzie komunikacyjnym)
5.	ŻYWOPLÓT	element samodzielny lub wykorzystany w układzie ogrodowym		- element podłogi wnętrza; - wyznaczanie mocnych (barwnych) punktów kompozycyjnych wzdłuż przebiegu traktu; - dekoracja przestrzeni publicznej – rodzaj obrazu na płaszczyźnie podłogi wnętrza; - wyodrębnianie ze strefy komunikacyjnej powierzchni o innej funkcji (element ozdobny); - element podłogi wnętrza; - podkreślanie innych elementów (barwnych, kubaturowych) w układach ogrodowych; - wyodrębnianie ze strefy komunikacyjnej powierzchni o innej funkcji (powierzchnia biologicznie czynna, ozdobna); - pokrycie powierzchni terenu w zastępstwie nieistniejącej architektury
6.	KWIETNIK	element samodzielny lub wykorzystany w układzie ogrodowym		
7.	TRAWNIK	element samodzielny lub wykorzystany w układzie ogrodowym		

8.	ROŚLINY PNĄCE	element samodzielny lub wykorzystany w układzie ogrodowym	jego obecność wynika ze struktury wnętrza (element samodzielny – zależy od rodzaju elementów tworzących ściany wnętrza) lub kompozycji układu ogrodowego	- element współtworzący ściany wnętrza (płaszczyna pionowa, biologicznie czynna); - forma bezpośredniego powiązania architektury z naturą
9.	ROŚLINNOŚĆ W POJEMNIKACH	element samodzielny lub wykorzystany w układach ogrodowych	jego obecność wynika z określonej funkcji obiektu, któremu towarzyszy (budynnek, pomnik) lub funkcji i struktury wnętrza (przestrzeń reprezentacyjna, ulica handlowa, itp.)	- dekoracja przestrzeni publicznej; - barwny akcent przestrzenny; - akcentowanie miejsc szczególnych (pomnik, miejsce pamięci, wejście, itp.); - element pojedynczy – znikome znaczenie kompozycyjne we wnętrzu; składnik układu ogrodowego - wpływ na charakter wnętrza, często – na dyspozycję przestrzenną wnętrza
10.	OZDOBY ROŚLINNE	element samodzielny; głównie – w układach ogrodowych	jego obecność wynika z funkcji obiektu, któremu towarzyszy (dekoracja budynku) lub funkcji wnętrza (przestrzeń reprezentacyjna, ulica handlowa, itp.)	- dekoracja przestrzeni publicznej; - barwny akcent przestrzenny (np. kwiaty cięte); - dopełnienie kompozycji w układach ogrodowych
UKŁADY OGRODOWE				
11.	SKWER	układ samodzielny	jego obecność jest wynikiem określonej struktury przestrzennej wnętrza	- forma organizowania wnętrza; - dekoracja przestrzeni publicznej; - wyznaczanie przestrzeni o innej funkcji (rekreacja); - duże znaczenie biocenotyczne

12. SEZONOWY OGRÓDEK ULICZNY	układ samodzielny; forma sezonowa	- występuje niezależnie od rodzaju wnętrza; - jego obecność jest wynikiem określonej funkcji obiektu, któremu towarzyszy (np. obiekt gastronomiczny); - koncentracja układów tego typu – głównie w strefie o dużym nasyceniu obiektami usługowymi (śródmieście, przestrzeń reprezentacyjna, rekreacyjna)	- rodzaj dekoracji przestrzeni publicznej; - wyodrębnianie przestrzeni o innej funkcji (rekreacja); - pojedynczy obiekt – bez znaczenia kompozycyjnego w skali wnętrza; koncentracja obiektów – wpływ na dyspozycję przestrzenną i charakter wnętrza
13. „STRAŻNICY”	układ samodzielny; forma sezonowa; może funkcjonować w cyklu całorocznym	- występuje niezależnie od rodzaju wnętrza; - jego obecność wynika z określonej funkcji obiektu, któremu towarzyszy (obiekt handlowy, usługowy, itp.); - koncentracja układów tego typu – w strefie o dużym nasyceniu obiektami usługowymi (śródmieście, strefa reprezentacyjna)	- rodzaj informacji wizualnej – akcentowanie miejsc szczególnych (wejście do obiektu, pomnik, itp.); - koncentracja układów – może wpływać na charakter wnętrza; bez znaczenia w kompozycji ogólnej wnętrza
14. ULICZNA DEKORACJA ROŚLINNA	układ samodzielny; forma sezonowa, może funkcjonować w cyklu całorocznym	- występuje niezależnie od rodzaju wnętrza; - jego obecność wynika z charakteru wnętrza (np. główny plac lub ulica miasta) lub wiąże się z konkretnym obiektem, któremu towarzyszy (np. obiekt reprezentacyjny, usługowy)	- dekoracja przestrzeni publicznej; - wyznaczanie punktów węzłowych kompozycji wnętrza (np. chodniki świąteczne – dominanty we wnętrzach szerokich) lub innych punktów szczególnych (np. ołtarze uliczne podczas świąt religijnych)
15. MIEJSCE SYMBOLICZNE	układ samodzielny; okazjonalny	- związane z konkretnym wnętrzem (bez względu na rodzaj wnętrza) i jego kompozycja ogólna; - jego obecność zależy od czynników społecznych, historycznych;	- rodzaj informacji wizualnej – akcent przestrzenny o silnym zabarwieniu emocjonalnym; - wpływ na charakter wnętrza

16. PARK PRZYULICZNY	układ towarzyszący	• powiązanie z traktem - funkcjonalne i kompozycyjne w punktach styku (wejście do parku)	• kształtowanie ścian wewnętrznych (ściana roślinna); • rozszerzenie przestrzeni o charakterze publicznym; • oprawa kierunku widokowego z traktu (wnętrza ogrodowe zlokalizowane wzdłuż traktu)
17. OGRÓD DZIĘDZIŃCOWY	układ towarzyszący	• powiązanie z traktem - głównie wizualne; funkcjonalne w punktach styku (wejście do obiektów publicznych)	• kształtowanie wnętrza - ściana wnętrza lub rozszerzenie przestrzeni (rodzaj wnętrza podporządkowanego głównej przestrzeni traktu)
18. PRZEDOGRÓDEK	układ towarzyszący	• powiązanie z traktem – wizualne; • układ ściśle związany z konkretnym obiektem (budynek); • koncentracja układów tego typu – głównie wzdłuż wnętrza wydłużonego (ulica)	• kształtowanie ścian wnętrza; • wyodrębnienie przestrzeni prywatnej
19. OGRÓDEK PODWÓRKOWY	układ towarzyszący	• powiązanie z traktem – wizualne; • układ ściśle związany z konkretnym obiektem (budynek mieszkalny, wielorodzinny)	• tworzenie „obrazu publicznego” w oknie widokowym (brama – wejście do budynku)

Po dokonaniu przeglądu elementów i układów ogrodowych występujących wzdłuż Traktu Królewskiego w Warszawie, w świetle ich roli w konstruowaniu wnętrza urbanistycznego oraz wpływu na krajobraz Traktu, można stwierdzić, że stanowią ważny i stały instrument porządkowania i dekorowania przestrzeni publicznej. Elementy i układy ogrodowe wzdłuż miejskiego traktu komunikacyjnego spełniają określone zadania. Do podstawowych należą:

- funkcja konstrukcyjna (kompozycyjna) - jako jeden z instrumentów kształtowania krajobrazu (aleja w krajobrazie otwartym) lub wnętrza urbanistycznego (*element wolnostojący* we wnętrzu, wypełnienie *ściany* lub *podłogi* wnętrza);
- funkcja estetyczna – jako dekoracja wnętrza, jego fragmentu lub podkreślenie wybranego obiektu architektonicznego (budynku, pomnika);
- funkcja biologiczna – jako elementy przyrodnicze zastosowane w przestrzeni zurbanizowanej.

Elementy i układy ogrodowe charakteryzują się różnorodnością formy w zakresie struktury przestrzennej. Ich pojawianie się w przeszłości i kolejne przekształcenia były wynikiem przemian urbanistycznych oraz ogólnej ewolucji w zakresie kompozycji ogrodowej i wykorzystania roślinności w kształtowaniu krajobrazu miast europejskich. Pewne odstępstwa od powszechnych standardów wynikały ze specyficznej sytuacji Warszawy w konkretnych momentach historycznych:

- w okresie zaboru rosyjskiego nastąpiły wyraźne opóźnienia w pojawianiu się nowoczesnych rozwiązań przestrzennych (skwery, zadrzewienia ulic);
- po II wojnie światowej, zrujnowane miasto stwarzało wyjątkowe możliwości dokonywania spektakularnych przekształceń w duchu nowych idei socjalistycznych; swoisty eksperyment urbanistyczny doprowadził do zniekształceń w krajobrazie miasta oraz zubożenia form kompozycyjnych historycznych elementów i układów ogrodowych na Trakcie Królewskim.

We współczesnej przestrzeni Traktu Królewskiego **elementy ogrodowe** występują:

- pojedynczo jako obiekty samodzielnie (*aleja, szpaler uliczny, grupa drzew / krzewów, kwietnik, trawnik, roślinność w pojemnikach*);
- w zespołach złożonych z niewielkiej liczby elementów ogrodowych (2 lub więcej), tworzących niezależne *układy ogrodowe*.

Układy ogrodowe występują jako:

- niewielkie założenia ogrodowe, charakterystyczne dla ulicy i placu (*skwer*);
- wieloelementowy układ przestrzenny o formie liniowej (*aleja* - także *element ogrodowy*);
- zamknięta kompozycja charakterystyczna dla przestrzeni publicznej - złożona z elementów ogrodowych powiązanych przestrzennie z elementami architektonicznymi np. pomniki, tablice pamiątkowe (*miejsce symboliczne*) lub z pierzeją architektoniczną (*dekoracja roślinna, „strażnicy”*), o charakterze dekoracyjno-użytkowym (*sezonowe ogródki uliczne*).

Elementy i układy ogrodowe, poprzez swoją różnorodność - od form wieloprzestrzennych (np. *aleja*) do form drobnych (np. *ozdoby roślinne, „strażnicy”*), w różnym stopniu oddziałują na otoczenie – w zakresie kompozycji wnętrza oraz całego traktu komunikacyjnego a także jego funkcji (dynamizowanie lub spowalnianie ruchu - funkcjonalnego elementu ciągu komunikacyjnego).

W kompozycji poszczególnych wnętrz oraz całego Traktu można wyróżnić:

- swoiste **punkty kompozycji**, które ogniskują układ przestrzenny (*solitery*) lub wyznaczają miejsca szczególne (*miejsca symboliczne, punkty widokowe*), gdzie następuje spowalnianie ruchu;
- wypełnienie wnętrza lub jego fragmentu czyli **obszary** wyłączone ze strefy ruchu ulicznego, które wpływają na wystrój wnętrza i zmianę rodzaju aktywności użytkowników przestrzeni publicznej (*skwery z wnętrzem ogrodowym, sezonowe ogródki uliczne* - rekreacja, odpoczynek bierny) – zatrzymanie ruchu;
- swoiste **linie kompozycji**, które podkreślają układ przestrzenny wnętrza, wyznaczają określony kierunek ruchu we wnętrzu, i w obrębie całego traktu komunikacyjnego (*aleja, szpalery uliczne*); wpływają na rodzaj aktywności użytkowników przestrzeni publicznej (np. *aleja* – rekreacja, odpoczynek aktywny) – dynamizowanie ruchu.

Wymienione składniki, tworzone z udziałem elementów i układów ogrodowych, występują wzdłuż traktów komunikacyjnych z różnym natężeniem w różny sposób. Przykład Traktu Królewskiego w Warszawie pozwala na prześledzenie możliwości wykorzystania określonych rodzajów formy elementów i układów ogrodowych w zróżnicowanych fragmentach ciągu komunikacyjnego, odpowiadających w pewnym stopniu różnym warunkom przestrzennym innych traktów.

Odnosi się to do tezy, że **struktura liniowa miejskiego traktu komunikacyjnego kształtuje określone formy elementów i układów ogrodowych**.

Struktura przestrzenna traktu komunikacyjnego wiąże się bezpośrednio z jego przeznaczeniem (rodzaj ruchu) oraz funkcją (arteria główna, dzielnicowa, ulica miejscowa; droga reprezentacyjna, ulica handlowa, dojazdowa itp.).

W ramach podstawowego *wnętrza wydłużonego* (zarazem jest to najprostszy rodzaj drogi – trakt jednownętrzowy), gdy stanowi jedynie przestrzeń komunikacyjną - rodzaj zastosowanych elementów i układów ogrodowych ogranicza się do form podstawowych – stałych, prostych, często zrytmizowanych:

- ramowanie drogi – zastosowanie elementów jednorodnych np. *rząd drzew, żywopłot* (ulica miejska) lub prostych układów kompozycyjnych np. zestawienie *grup drzew i krzewów, żywopłotów, trawników* (trasa komunikacji kołowej);
- sygnalizowanie zmian na trasie ruchu (skrzyżowanie, zmiana konfiguracji terenu itp.) – zastosowanie form roślinnych charakterystycznych, wyróżniających się z otoczenia (np. *soliter, grupa drzew* innego gatunku);
- urozmaicenie przebiegu drogi (zapobieganie efektowi znużenia) – zmiany w krajobrazie poprzez zastosowanie nasadzeń kontrastowych (np. zróżnicowanie wysokości nasadzeń, barwy lub kształtu grup roślinnych), głównie w układach swobodnych;
- funkcje ochronne (osłony przeciwwietrzne, przeciwsnieżne, przeciwośnieniowe) – zastosowanie roślinności w układach rzędowych lub pasowych ograniczających drogę lub rozdzielających pasy ruchu.

Rodzaj zastosowanej kompozycji oraz zasięg całego układu zależą od wielkości (szerokości) powierzchni przeznaczanej na roślinność w otoczeniu drogi.

We *wnętrzach szerokich*, które występują na traktach obok podstawowych *wnętrz wydłużonych*, zastosowane elementy i układy ogrodowe charakteryzują się większą dowolnością formy. Z racji rozległości przestrzeni poszczególne struktury przyjmują

zróżnicowany, głównie geometryczny kształt np. koło, owal, wielokąt oraz różną wielkość, które ogranicza przebieg ciągu komunikacyjnego w obrębie wnętrza. Stąd mogą pojawiać się tu układy bardziej rozbudowane (np. skwery), o kompozycji wynikającej z ich roli we wnętrzu (miejsce wypoczynkowe, dekoracja przestrzeni). Elementy i układy ogrodowe przyjmują postać bardziej zróżnicowaną – od form regularnych, rytmiczowanych (*szpalery*) do form swobodnych, naturalistycznych (głównie w obrębie *skwerów*).

Występowanie określonych elementów i układów ogrodowych, szczególnie form sezonowych, determinowane jest funkcją drogi oraz obiektów zlokalizowanych wzdłuż jej przebiegu. Układy ogrodowe w rodzaju: *ogródki sezonowe*, „*strażnicy*”, *dekoracja roślinna* koncentrują się w miejscach związanych z usługami, handlem itp., stąd mogą pojawiać się zarówno w obrębie ulicy miejskiej jak i w miejscach zatrzymań przy trasach szybkiego ruchu (stacje benzynowe, punkty gastronomiczne, handlowe itp.).

Pewna specyfiką charakteryzują się *miejsca symboliczne*. W obrębie miast, *miejsca symboliczne* o szczególnym wymiarze (narodowym, społecznym) czyli najważniejsze *miejsca pamięci* zlokalizowane są w miejscach publicznych ogólnodostępnych, zwykle w obrębie głównych ulic i centralnych placów o charakterze reprezentacyjnym. Dotyczy to zarówno miast dużych (np. Warszawa, Kraków, Gdańsk, Lublin) jak i niewielkich (np. Grodzisk Mazowiecki, Brwinów). Jest to stan charakterystyczny dla miast jako skupisk określonych społeczności, z własną tożsamością kulturową i przeszłością historyczną (np. Champs-Élysées, główna ulica Paryża, z łukiem Triumfalnym i narodowym miejscem pamięci).

* * *

Dla pewnej generalizacji takiej oceny poddano analizie 3 wybrane trakty komunikacyjne o charakterze reprezentacyjnym i zróżnicowanej strukturze przestrzennej:

- *Trakt Królewski* w Gdańsku – obiekt najkrótszy, o najmniejszej ilości wnętrza;
- *Droga Królewska* w Krakowie – obiekt z wyraźną sekwencją zróżnicowanych wnętrza;
- *trakt reprezentacyjny* w Lublinie – obiekt rozbudowany, strukturalnie zbliżony do Traktu Królewskiego w Warszawie.

5. CHARAKTERYSTYKA WYBRANYCH TRAKTÓW REPREZENTACYJNYCH

5.1. Droga Królewska w Krakowie

Kraków – dawna stolica Polski; miejsce koronacji i miejsce wiecznego spoczynku polskich królów oraz bohaterów narodowych; skarbnica najcenniejszych pamiątek historycznych; miejsce o wymiarze symbolicznym – polski *panteon narodowy* i *narodowe sanktuarium*.

Dzieje tego miasta są na stałe związane z losami naszego kraju. Świadczą o czasach świetności i o twórczym działaniu kolejnych pokoleń. Wskazują na silne związki z kulturą zachodnioeuropejską i nasze miejsce w Europie. Kraków, przesycony atmosferą „polskości”, pełen odniesień do tożsamości narodowej, był zawsze jednoczącym symbolem trwania, zwłaszcza w czasach utraty niepodległości. Obecnie nadal pozostaje ważnym centrum kultury i nauki, *duchową i artystyczną stolicą* Polski.

Szczególne miejsce w przestrzeni miasta zajmuje **Droga Królewska** czyli tradycyjna trasa uroczystych i oficjalnych przejazdów królewskich – w obrębie średniowiecznego miasta i dalej, do granicy północnego przedmieścia, skąd prowadził szlak w stronę Warszawy. Rozpoczyna ją *wzgórze wawelskie z Zamkiem Królewskim* a kończy – *kolegiata Św. Floriana na Kleparzu* (odcinek długości ok. 1,5 km)⁵⁶.

Nazwa *Droga Królewska* funkcjonuje od lat 60-tych XX w. na określenie atrakcyjnej trasy turystycznej. Niemniej już w 1499 r., w celu bliższego sprecyzowania lokalizacji jednego z budynków na Kleparzu użyto terminu *via regia*, co potwierdza stałe znaczenie Drogi jako przestrzeni szczególnej i reprezentacyjnej (*Encyklopedia Krakowa* 2000, s. 167).

Wawel – miejsce niezwykle i wyjątkowe; to jedna z najważniejszych i najpiękniejszych *dominant krajobrazowych* w Polsce.

Wzgórze z Zamkiem jako historyczna siedziba królów polskich wyznacza **początek** krakowskiej Drogi Królewskiej, a także początek Drogi, która prowadziła królów do Warszawy. W sensie ideowym stanowi ścisłą kontynuację Traktu warszawskiego.

Historia tego miejsca początkami sięga VIII/IX w., udokumentowane dzieje rozpoczynają się w czasach pierwszych Piastów. Za sprawą Kazimierza Odnowiciela, Wawel zaistniał jako główny ośrodek polityczny i symbol sprawowania władzy. Zasiadali tu kolejni królowie, przekształcając i rozbudowując swoją siedzibę. Szczytowy okres rozwoju przypada na XVI w., gdy Kraków z Wawelem wyznaczały centrum życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego dla całego regionu Europy Środkowej. Po przeniesieniu stolicy do Warszawy, na Wawelu pozostał skarbiec koronny wraz z insygniami koronacyjnymi, co pozwoliło na zachowanie wyjątkowego znaczenia Zamku i częściowo miasta (Franaszek 1988).

W obrębie kompleksu, opasanego fortyfikacjami, dominują: Zamek Królewski ze wspaniałymi zbiorami kultury i sztuki oraz Katedra krakowska z grobami królów i bohaterów narodowych, cennymi pamiątkami przeszłości i słynnym dzwonem Zygmunta. Ze wzgórza wawelskiego rozciąga się rozległa *panorama* całego miasta wraz z ma-

⁵⁶ Przebieg *Drogi Królewskiej* przedstawia współczesny plan: *Kraków, Stare Miasto - fotomapa turystyczna*, skala 1:3000. Oprac. Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne w Krakowie Spółka z o.o., wyd. po 1990 r..

lowniczym zakolem Wisły. Główne wyjście z Wawelu (w rejonie Bramy Herbowej) akcentuje konny *pomnik Tadeusza Kościuszki*, wzniesiony w 1921 r.. Zniszczony w 1940 r., ponownie wrócił na Wawel w 1960 r. (Adamczewski 1992).

Z siedziby królów do centrum miasta, wyznaczonego *Rynkiem Głównym*, Droga Królewska prowadzi *ul. Kanoniczą* i dalej - *ul. Grodzką*.

Ulica Kanonicza – jedno z najwspanialszych miejsc Starego Krakowa. Piękno ulicy podkreśla łagodna krzywizna jej przebiegu. Ulica stanowi *wnętrze urbanistyczne wydłużone*, jednorodne. Wyznacza je w całości architektura (*ściany i podłoga* wnętrza). W obrębie wnętrza – brak stałych *elementów wolno stojących*. O wystroju i charakterze ulicy decyduje detal architektoniczny elewacji budynków. W aranżacji wnętrza - brak stałych elementów i układów ogrodowych, występują jedynie formy sezonowe np. „*strażnicy*” jako oprawa wejścia do obiektów (restauracja, galeria).

Przebieg ulicy ukształtował się w oparciu o naturalne warunki terenowe (w sąsiedztwie istniały bagna, stawy i rzeczka Rudawa). Od XIV w. znajdowały się domy kano-ników krakowskich (Adamczewski 1992). Obecnie ulicę otacza architektura o wyjąt-kowych walorach historycznych i artystycznych.

Z ul. Kanoniczej, na wysokości niewielkiego *placu Św. Marii Magdaleny*, Droga Kró-lewska skręca w *ul. Grodzką*.

Pl. Św. Marii Magdaleny – ten niewielki placzyk spina obie ulice: Kanoniczą i Grodzką. Placzyk stanowi zwarte i regularne *wnętrze urbanistyczne szerokie*. Centrum wnętrza wyznacza *posąg Piotra Skargi* na kolumnie, w ekspresyjnym geście skierowany w stronę ul. Grodzkiej i kościoła Św. Piotra i Pawła. Elementem opozycyjnym jest asyme-trycznie usytuowane *drzewo soliterowe* (*Acer negundo*), akcentujące styk przestrzeni placu i ul. Grodzkiej. Styk z przestrzenią ul. Kanoniczej akcentuje maleńki *wodotrysk*. Wzdłuż pierzei południowej – *szpaler* niewielkich *drzew w pojemnikach* (*Prunus sp.* oraz dodane rośliny ozdobne – róże, tawuły, jałowce płożące). Na wysokości placu, na osi ul. Grodzkiej, znajduje się jeden z najciekawszych *punktów widokowych* – oto-czony zróżnicowaną architekturą (m.in. romański kościół Św. Andrzeja, wczesnobarokowy kościół Św. Piotra i Pawła - poprzedzony dziedzińcem z *aneksem ogrodowym* w postaci nawiązującej do regularnych *ogrodów kwaterowych*), z wglądem w ul. Ka-noniczą i perspektywami ul. Grodzkiej w obu kierunkach.

Ul. Grodzka⁵⁷ - jedna z najważniejszych i najciekawszych ulic Krakowa.

Sytuowano tu ważne, reprezentacyjne obiekty np. Arsenał Królewski, *Collegium Iuri-dicum* Akademii Krakowskiej, kościoły, rezydencje – pałace, stopniowo przekształcone w kamienice mieszczańskie (Kraków – przewodnik 2000).

Wlot ul. Grodzkiej od strony południowej akcentuje *miejsce symboliczne* – prosty *Krzyż Katyński* na tle kościółka Św. Idziego. Tę malowniczą kompozycję dopełniają: *drze-wo-soliter* na pierwszym planie (usycha), 2 monumentalne *drzewa* (*Aesculus hippo-castanum*) „wtulone” w bryłę kościoła oraz *pnące* (*Parthenocissus sp.*) na ścianie kamienicy, znajdującej się za kościółkiem. Otoczenie Krzyża wydzielają z przestrzeni stojące w rzędzie *pojemniki z roślinnością*. Wzdłuż ulicy (do pl. Św. Marii Magdaleny)

⁵⁷ Ulica Grodzka jest częścią tzw. *Drogi Solnej* czyli prastarego traktu z Węgier do Wielkopolski (Kraków – przewodnik 2000), która wyznaczyła przestrzeń o wymiarze wykraczającym poza znaczenie lokalne). Ulica, zróżnicowana przestrzennie, tworzy całość kompozycyjną i funkcyj-ną.

pojawiają się drobne elementy i układy ogrodowe – wyгородzony *przedogródek* kościoła Św. Marcina (*ogródek różany*), *sezonowe ogródki uliczne*, „*strażnicy*” - oprawa wejścia do obiektów usługowych, *roślinność w pojemnikach* na fasadach kamienic. W dalszym przebiegu, ul. Grodzka (już jako Droga Królewska) wkracza w przestrzeń **pl. Dominikańskiego** i **pl. Wszystkich Świętych**. Oba place wyznaczają jedno, zróżnicowane przestrzennie *wnętrze urbanistyczne szerokie o kompozycji linearnej*, zdeterminowanej przebiegiem ciągu komunikacyjnego *ul. Franciszkańska – ul. Dominikańska*. W przeszłości na pl. Wszystkich Świętych znajdował się kościół, rozebrany w 1838 r.. Obecny kształt wnętrza uzyskało na pocz. XX w., po wyburzeniu 2 kamienic przy ul. Grodzkiej (Adamczewski 1992).

W południowo-zachodniej części wnętrza (na pl. Wszystkich Świętych) urządzono niewielki *skwer* o prostej formie. Skwer otacza strzyżony *żywopłot*; jego wnętrze wypełnia *trawnik z grupami drzew liściastych* (2 *Acer negundo*, 2 *Acer platanoides*) i *iglastych* (2 *Picea pungens*), niewielkimi *rabatami kwiatowymi* i centralną dominantą – *pomnik w formie popiersia*⁵⁸. Skwer w pewnym sensie wyrównuje linię przebiegu ciągu komunikacyjnego *ul. Franciszkańska – ul. Dominikańska*. Główną dominantę przestrzenną tej części placu stanowi *pomnik Józefa Dietla*⁵⁹, usytuowany na tle kościoła oo. Franciszkanów w pobliżu gmachu Magistratu. Od wschodu wnętrza zamyka fasada kościoła oo. Dominikanów z towarzyszącą *grupą drzew* (2 *Tilia sp.*, 1 *Acer sp.*). Środek wnętrza (na osi ul. Grodzkiej) to kolejny *punkt widokowy* (równoczesny wgląd w czterech kierunkach, z główną perspektywą w stronę *Rynku Głównego*).

Na ul. Grodzkiej, przy Rynku, ustawiano symboliczne *bramy triumfalne* na powitanie władcy (*Encyklopedia Krakowa* 2000). W ten sposób witano np. Jana Sobieskiego, który w 1676 r. przybywał wraz z Marysieńką na koronację (Fijałkowski 1984).

Ul. Grodzka wyznacza jeden z najciekawszych fragmentów traktu reprezentacyjnego⁶⁰. Jest to *wnętrze urbanistyczne wydłużone*, zróżnicowane przestrzennie i rozdzielone dwoma odmiennie ukształtowanymi *wnętrzami szerokimi*. *Ściany* wnętrza mają głównie charakter architektoniczny. W obrębie wnętrza pojawiają się *elementy wolno stojące* – architektoniczne lub roślinne. W kilku punktach ulicy występują atrakcyjne *otwarcia* i *kierunki widokowe* (ul. Poselska, kolejne place). W aranżacji wnętrza uczestniczą: elementy architektoniczne (pomniki, krzyż) w roli dominant przestrzennych; elementy i układy ogrodowe – głównie jako forma dekoracji (*roślinność w pojemnikach, pnącze*) oraz rodzaj wypełnienia wynikającego z określonej funkcji obiektów (*sezonowe ogródki kawiarniane*, „*strażnicy*”) lub kompozycji wnętrza (*soliter, skwer, przedogródek, aneks ogrodowy*).

⁵⁸ Na granitowym cokole umieszczone jest popiersie Mikołaja Zublikiewicza, prezydenta Krakowa (1874-1881). Pomnik usunięty w 1954 r., powrócił w 1985 r. (Adamczewski 1992).

⁵⁹ Pomnik, przedstawiający postać zasłużonego prezydenta miasta, jest dziełem Xawerego Dunikowskiego; wykonany w 1938 r. (Adamczewski 1992).

⁶⁰ W. Szolginia pisał: „...Należy ona do tego rodzaju ulic, których piękno zawarte jest w miękkich liniach jej planu, w cofnięciach i wnękach w zabudowie, w drobnych, stwarzających subtelne różnice oświetlenia załamaniach płaszczyzn ściennych, w bogatej plastyce oraz interesujących perspektywicznych skrótach elementów architektonicznych poszczególnych domów..” (*Estetyka miasta*. 1981, s. 83).

Rynek Główny – jeden z najwspanialszych placów miejskich Europy. Wyznacza aktywne centrum - serce miasta; miejsce wielu wydarzeń historycznych i tradycyjnych uroczystości.

Wytoczony na mocy aktu lokacyjnego z 1257 r., który określił założenie miasta na prawie magdeburskim (Chrzanowski 1972). Czworoboczny Rynek wyznaczył **główną przestrzeń publiczną miasta**.

Zwarte pierzeje kształtuje ciąg rezydencjonalnych kamienic. W obrębie placu dominują: centralnie usytuowane Sukiennice – tradycyjne miejsce handlowe, wieża ratuszowa - pozostałość dawnego Ratusza, maleńki kościółek Św. Wojciecha u wylotu ul. Grodzkiej oraz dumny kościół Mariacki w rozszerzeniu *pl. Mariackiego*. W przestrzeni placu ważne, *symboliczne miejsce* wyznacza stosunkowo najmłodszy element - *pomnik Adama Mickiewicza* (wzniesiony w 1898 r. (Chrzanowski 1972); podobnie jak jego rówieśnik – monument warszawski, wrósł nierozdzielnie w krajobraz miasta; wyznacza miejsce spotkań i zgromadzeń). Inne *miejsce symboliczne* to *plyta* w posadzce placu, upamiętniająca przysięgę Tadeusza Kościuszki (24 III 1794). W dniach rocznicy składane są tu *kwiaty* i *płonie znicz* (Adamczewski 1992).

Rynek stanowi regularne *wnętrze urbanistyczne szerokie*, wyznaczone i ukształtowane całkowicie przez architekturę (*ściany, podłoga, elementy wolno stojące*). Ważną rolę odgrywają *perspektywy widokowe* uliczek wybiegających we wszystkich kierunkach, dzięki czemu Rynek zachowuje łączność z całym organizmem śródmiejskim, a w zwartej strukturze urbanistycznej wnika zieleń pobliskich *Plant*. O dyspozycji przestrzennej wnętrza decydują dominanty architektoniczne (gmachy, pomnik). W aranżacji wnętrza uczestniczą także elementy i układy ogrodowe: rozległą przestrzeń placu, od strony zachodniej i północnej ramują *szpalery drzew* (*Robinia pseudoacacia*); w obrębie wnętrza – wyraźna *grupa drzew* otaczająca kościółek Św. Wojciecha (*Quercus robur, Robinia pseudoacacia, Robinia pseudoacacia 'Umbraculifera'*); *drzewa soliterowe* (5 szt. *Robinia pseudoacacia*, dosadzone 4 szt. *Crataegus sp.* formy piennej wzdłuż południowej krawędzi placu); wzdłuż wszystkich pierzei i wewnątrz placu – liczne *sezonowe ogródki kawiarniane i restauracyjne*; *roślinność w pojemnikach* jako dekoracja fasad kamienic. W dniach świąt lub szczególnych uroczystości, od wieków na Rynku pojawiają się *okazjonalne dekoracje i ozdoby roślinne* (np. dekoracje na przyjazd władców czy tradycyjne *otłarze* w święto Bożego Ciała). Wyjątkowe miejsce w krajobrazie Rynku zajmują *stragany uliczne z kwiatami ciętymi* – licznie zgromadzone (także zimą) stanowią tradycyjne wypełnienie placu jako charakterystyczny dla tego miejsca prawdziwy barwny „ogród kwietny”.

Kolejny, ostatni w obrębie starego miasta fragment Drogi Królewskiej przebiega **ul. Floriańska**, prowadzącą do murów miejskich.

U wylotu ul. Floriańskiej, przy Rynku ustawiano (podobnie jak na ul. Grodzkiej) *bramy triumfalne* na powitanie królów (*Encyklopedia Krakowa* 2000). W XIX w. była to najruchliwsza ulica miasta. Na początku XX w. ulicy nadano dzisiejszy wygląd w wyniku przebudowania większości fasad (*Kraków – przewodnik* 2000). Obecnie – jedno z najważniejszych i najczęściej uczęszczanych miejsc, z licznymi obiektami usługowymi. Ul. Floriańska tworzy jednorodnie ukształtowane *wnętrze urbanistyczne wydłużone*, ze zwartymi *ścianami* architektonicznymi. W obrębie wnętrza – brak *elementów wolno stojących* jako dominant. Ulicę cechuje stosunkowo niewielki udział elementów i

układów ogrodowych - występują jedynie „strażnicy” jako oprawa wejścia do obiektów usługowych oraz *roślinność w pojemnikach* jako dekoracja na fasadach budynków. Sezonowe ogródki gastronomiczne występują w obrębie podwórek wewnętrznych. Ważną rolę we wnętrzu odgrywają *perspektywy widokowe*, wyznaczone przebiegiem poprzecznych uliczek. Niezmiernie interesująco kształtuje się zakończenie obu krańców ulicy, co jest równoznaczne z wywoływaniem określonych *widoków-obrazów*: perspektywę ulicy w kierunku południowym zamyka monumentalna bryła kościoła Mariackiego, od strony Rynku w świetle ulicy rysuje się średniowieczny zapis Krakowa – *Brama Floriańska* i fragment murów miejskich.

Brama Floriańska – główne wejście do miasta, końcowy akcent reprezentacyjnego traktu w obrębie starego miasta.

Brama wraz z murem miejskim stanowi zachowany fragment średniowiecznej fortyfikacji, rozebranej na początku XIX w. (Kraków-przewodnik 2000).

Tworzy wspaniałą ramę dla widoków (*okno widokowe*) w obu kierunkach – prześwietlony słońcem obraz ruchliwej ul. Floriańskiej z zarysem kościoła Mariackiego w głębi – od strony południowej; jasny rysunek *Barbakanu* ujęty czarnym, ostrym łukiem Bramy – od północy.

Barbakan – „strażnik” miasta, wspaniała *dominanta krajobrazowa*.

Jest to XV-wieczna budowla obronna (fort artyleryjski), jeden z najcenniejszych zabytków tego typu w Europie (Ostrowski 1989).

Usytuowany przed linią murów na osi Bramy Floriańskiej, znajduje się w centrum *szerokiego wnętrza krajobrazowego*, obustronnie (od wschodu i zachodu) ujętego **Plantami**.

Planty krakowskie to wspaniałe przykłady XIX-wiecznego publicznego założenia parkowego, które powstało w miejscu rozebranych fortyfikacji miejskich. Planty opasują najstarszą, zabytkową część miasta i stanowią jej atrakcyjną, przyrodniczą oprawę. Kompozycja założenia opiera się na sekwencji zróżnicowanych formalnie wnętrz ogrodowych, powiązanych *aleją obwodnicową* – głównym ciągiem komunikacyjnym układu i drogą, łączącą kolejne wyjścia z miasta.

Planty stanowią rodzaj *układu ogrodowego towarzyszącego* przebiegowi traktu reprezentacyjnego czyli odpowiednik *parku przyulicznego*.

Od północy wewnątrz z Barbakanem otwiera się na rozległą przestrzeń **pl. Jana Matejki na Kleparzu**.

Kleparz – dawna osada na przedmieściach Krakowa, która powstała u zbiegu 2 ważnych szlaków – z zachodu (obecna ul. Długa) i północy (obecna ul. Warszawska). Prawa miejskie uzyskał w 1366 r.; w 1791 r. włączony do Krakowa (Ostrowski 1989).

Pl. Jana Matejki wyznacza ostatni odcinek reprezentacyjnej Drogi Królewskiej. Perspektywę placu zamyka bryła *kościół Św. Floriana*, najcenniejszy zabytek Kleparza. *Kościół Św. Floriana* (budowany od 1185 r.) wyznaczał jeden z głównych punktów Kleparza (obok Rynku Kleparskiego); od niego wywodzi się nazwa ulicy i Bramy Floriańskiej (Ostrowski 1989). Po przeniesieniu stolicy do Warszawy, od kościoła Św. Floriana rozpoczynały się uroczyste pogrzeby królewskie (m.in. wspólny pogrzeb Jana Kazimierza i Michała Korybuta Wiśniowieckiego, w którym uczestniczył przybyły na

koronację Jan Sobieski (Fijałkowski 1984)) oraz bohaterów narodowych (pogrzeb Tadeusza Kościuszki w 1818 r. (Adamczewski 1992)).

Dzisiejsze otoczenie kościoła oraz całego pl. Matejki kształtowało się dopiero od 2 połowy XIX w. do początku XX w., gdy powstały monumentalne gmachy (m.in. Akademii Sztuk Pięknych) oraz *pomnik Grunwaldzki*, ufundowany przez I. Paderewskiego w pięćsetną rocznicę wielkiej bitwy (Ostrowski 1989). W obrębie placu znajduje się także *Pomnik Nieznanego Żołnierza* czyli *symboliczny Grób Nieznanego Żołnierza* (zawiera urny z ziemią pochodzącą z pól bitewnych II wojny światowej). W dniach świąt państwowych płonie tu znicz i składane są kwiaty (Adamczewski 1992).

Wnętrze placu wypełnia skwer na planie prostokąta. Na prostą, linearną kompozycję składają się: *rząd drzew* (5 szt. *Picea pungens*) na osi pomnika, ujęty obustronnie *pasem rabaty różanej*; *grupa drzew* (1 *Quercus robur*, 2 *Acer sp.*) w części północno-zachodniej; całość osadzona w *trawniku*. Usytuowany centralnie pomnik (poza obrębem skweru), od strony ul. Basztowej podkreśla *para wolnostojących krzewów* (*Taxus sp.*).

Pl. Matejki to jednorodnie ukształtowane *wnętrze urbanistyczne* o formie *pośredniej* pomiędzy typowym *wnętrzem wydłużonym* (ulica) a typowym *wnętrzem szerokim* (plac) – stanowi rodzaj *wnętrza szerokiego o kompozycji linearnej*.

Ściany wnętrza mają charakter architektoniczny. W aranżacji wnętrza uczestniczą: element architektoniczny (pomnik) jako dominanta przestrzenna (*element wolno stojący*) oraz elementy i układy ogrodowe: trwałe - *szpalery drzew* dwustronnie ramujące plac (*Acer sp.*) oraz *skwer*; sezonowe - „*strażnicy*”; *roślinność* w *pojemnikach* na elewacji budynków; *roślinne dekoracje okazjonalne* (pomnik Grunwaldzki w Święto Niepodległości). Z placu otwiera się jedna z najciekawszych krakowskich *panoram* – widok na Planty, Barbakan i pejzaż starego Krakowa.

Z północnego krańca placu wybiega **ul. Warszawska** i dawny trakt w kierunku Warszawy. Tu kończy się reprezentacyjna część drogi, którą przemierzali królowie w obrębie Krakowa. Warto jednak zaznaczyć, że wyjątkowe znaczenie traktu wywarło istotny wpływ na kształtowanie jego otoczenia również na dalszych fragmentach. Zlokalizowano tu kolejne ważne obiekty - przy ul. Warszawskiej znajduje się zespół budynków Politechniki Krakowskiej; wzdłuż ul. 29 Listopada (dalszy odcinek traktu warszawskiego) usytuowany jest m.in. Cmentarz Rakowicki (założony w 1803 r. (Ostrowski 1989)) i Akademia Rolnicza.

Droga Królewska w Krakowie obejmuje tę część traktu, która pełniła oficjalne funkcje reprezentacyjne w przeszłości i nadal wyznacza najważniejszą przestrzeń publiczną w mieście o wymiarze ogólnopolskim. W stanie niemal nienaruszonym przetrwała katastrofizm II wojny światowej jako jedyna spośród wybranych obiektów. Utrwalona w strukturze urbanistycznej, funkcjonalnej i świadomości ludzkiej, zawiera liczne wątki symboliczne i oryginalne formy materialne najwyższej klasy. Wzdłuż odwiecznego traktu reprezentacyjnego rozmieszczone są najwspanialsze zabytki oraz najważniejsze miejsca w wymiarze historycznym, symbolicznym, publicznym (ośrodki władzy, instytucje naukowe, kościoły, muzea, pomniki, itp.) a także liczne obiekty usługowe (galerie, sklepy, kawiarnie, restauracje, itp.). Nieprzerwanie koncentruje się tu życie miasta, jego wielkość i codzienność.

Obecnie Droga Królewska jest ciągiem komunikacyjnym przeznaczonym głównie dla ruchu pieszego, który przecinają trasy ruchu kołowego i pieszego.

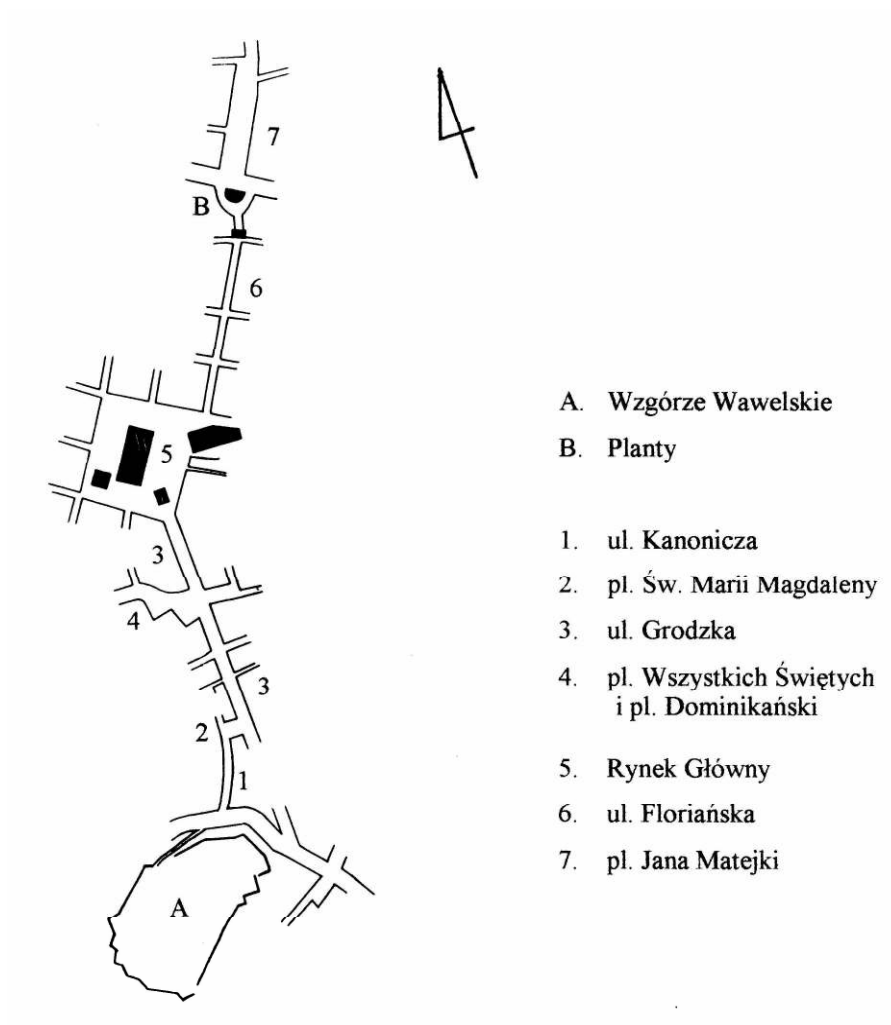
Strukturę przestrzenną Drogi kształtuje układ miasta średniowiecznego – siatka ulic w obrębie murów miejskich oraz oś dawnej osady przygodowej, późniejszego przedmieścia, wyznaczona kolegiatą Św. Floriana. Fizjonomicznie, Drogę można podzielić na 2 części: otoczenie traktu w postaci zabudowy staromiejskiej, ukształtowanej na planie średniowiecznego miasta oraz fragment uformowany w XIX w. (Planty) do początku wieku XX (pl. Matejki). W obrębie współczesnej Drogi (na omawianym odcinku), brak formy przestrzennej charakterystycznej dla traktów reprezentacyjnych – *alei*. Wiąże się to z historią rozwoju miasta, które w XVIII w. czyli w okresie spektakularnych przemian krajobrazowych w Europie (wychodzenie miast poza mury obronne i rozwijanie w ramach wielkoprzestrzennych założeń urbanistycznych) przeżywało wyraźną regresję (Ostrowski 1989). Widoczne dzisiaj realizacje XIX-wiecznych Plant czy późniejszego pl. Matejki to efekt ponownego ożywienia gospodarczego i korzystniejszej sytuacji politycznej. Zatem, podobnie jak w Warszawie, we współczesnej strukturze Drogi Królewskiej wyraźnie zapisane są dzieje miasta i etapy rozwoju traktu.

Na kompozycję Drogi składa się sekwencja kolejnych *wnętrz urbanistycznych*, na którą składają się: 3 *wnętrza wydłużone* z serią 5 *wnętrz szerokich*. *Ściany* wnętrz mają charakter architektoniczny; wyjątkiem jest otoczenie Barbakanu – tu ściany mają charakter architektoniczno-roślinny. *Podłoga* we wnętrzach występuje w postaci nawierzchni twardej; *podłogi* roślinne (trawniki) – ograniczone do skwerów. We wnętrzach występują zróżnicowane *elementy wolno stojące* – głównie architektoniczne (budynki, pomniki).

W wyniku badań terenowych stwierdzono występowanie elementów i układów ogrodowych – stałych i sezonowych, głównie jako forma dekoracji przestrzeni publicznej lub wynik określonej funkcji obiektu (usługi), rzadziej jako forma kształtowania wnętrza.

Ryc. 116. Fragment skweru na pl. Wszystkich Świętych

Ryc. 115. Struktura przestrzenna *Drogi Królewskiej* w Krakowie (schemat)

Ryc. 117. Fragment ul. Grodzkiej. W głębi – grupa drzew w obrębie Rynku Głównego

Ryc. 118. Pomnik Grunwaldzki i fragment skweru na pl. Jana Matejki. W głębi – Barbakan i panorama Starego Krakowa

5.2. *Trakt Królewski w Gdańsku*

Gdańsk – jedno z najstarszych i najważniejszych miast na ziemiach polskich. To wielowiekowy symbol związków Polski z morzem, a także współczesny symbol wolności, niezależności i odrodzenia. Obecnie – jeden z najważniejszych ośrodków gospodarczych, kulturalnych i naukowych.

Najważniejszym historycznie i artystycznie ciągiem komunikacyjnym Gdańska jest **Trakt Królewski**, zwany także **Drogą Królewską**⁶¹. Jest to reprezentacyjny fragment trasy uroczystych przejazdów królów polskich przybywających do Gdańska (odcinek o długości ok. 0,6 km). Droga Królewska znajduje się w granicach najważniejszej części miasta (pod względem gospodarczym, politycznym, militarnym i kulturalnym) zwanej *Głównym Miastem*.

W układzie urbanistycznym Głównego Miasta, ukształtowanym w średniowieczu, najistotniejszą rolę odgrywało 7 ciągów ulic biegnących przez całą szerokość miasta – od murów obronnych i bram wjazdowych do rzeki Motławy, na osi wschód-zachód. Taki układ wyznaczyły względy praktyczne – umożliwienie sprawnego transportu towarów z nabrzeży portowych do magazynów usytuowanych w głębi miasta (Mamuszka 1990). Szczególne znaczenie wśród głównych arterii miała Droga Królewska, wyznaczająca **główną przestrzeń publiczną miasta** o charakterze reprezentacyjnym. Wzdłuż Drogi usytuowane są najważniejsze i najpiękniejsze budynki m.in. główne bramy miasta, najbogatsze kamieniczki i gmachy publiczne.

⁶¹ Nazwa *Trakt Królewski* występuje obecnie np. na tablicach informacyjnych umieszczonych wzdłuż tras turystycznych na terenie Gdańska. Nazwa *Droga Królewska* pojawia się w literaturze np. w przewodnikach turystycznych. Jest pojęciem współczesnym o zabarwieniu komercyjnym; nie funkcjonuje w potocznym języku rodowitych mieszkańców miasta.

Początek Drogi Królewskiej od strony Motławy wyznacza **Zielona Brama**.

Renesansowa *Zielona Brama* stanęła w miejscu wcześniejszej bramy gotyckiej. Wybudowana w formie pałacu z bramą w 2 połowie XVI w.. Przeznaczona na rezydencję królewską, tylko raz spełniała taką funkcję – podczas pobytu Marii Ludwiki Gonzagi (1646 r.). Królowie polscy przebywający w Gdańsku zwykle gościli w kamienicach znamienitych patrycjuszów, głównie przy Długim Targu (Mamuszka 1990).

Zielona Brama stanowi swoiste *okno widokowe* – w kierunku wschodnim otwiera się szeroka przestrzeń nadbrzeża Starej Motławy, a dalej na osi Bramy – most i przedłużenie w postaci drogi w stronę Elbląga i Warszawy (obecnie - ul. Stągiewna na Wyspie Spichrzów i ul. Długie Ogrody prowadząca przez dawne tereny rezydencjalne). Są to zarazem *wnętrza krajobrazowe wydłużone* o charakterze *panoramiczno-widokowym* towarzyszące omawianej Drodze Królewskiej. Od strony rzeki, w kierunku zachodnim, Zielona Brama ramuje widok w głąb miasta - wprowadza w scenerię *Długiego Targu*.

Długi Targ – najważniejszy fragment Drogi Królewskiej, *serce* miasta w przeszłości i obecnie.

Jest to rozszerzenie ul. Długiej, uformowane pod koniec XIV w. w prostokątny plac, który miał spełniać funkcję głównego placu targowego i **centralnej przestrzeni publicznej miasta**. Tu właśnie miały miejsce najważniejsze wydarzenia i podniosłe uroczystości m.in. tutaj składano przysięgi wierności i hołdy królom polskim (Mamuszka 1990). Obecnie – miejsce tradycyjnych uroczystości, zabaw publicznych i spotkań. Długi Targ otaczają reprezentacyjne budowle – wystawne kamieniczki patrycjatu gdańskiego (m.in. *Złota Kamienica*) oraz *Dwór Artusa* (XV-wieczny reprezentacyjny pałac kupiecki; jego nazwa nawiązuje do tradycji wczesnośredniowiecznych legend o królu Arturze; w 1945 r. gmach został zniszczony (Mamuszka 1990)).

Przed Dworem Artusa znajduje się *fontanna Neptuna*, charakterystyczny symbol Gdańska. Stanowi najważniejszy element wystroju Długiego Targu.

Wystawiono ją na początku XVII w. w miejscu wcześniejszej renesansowej fontanny (Mamuszka 1990).

Zachodnią granicę Długiego Targu wyznacza monumentalny gmach *Ratusza Głównego Miasta*.

Ratusz w pierwotnej postaci został wybudowany w latach 1379-82, bezpośrednio po uzyskaniu przez miasto pełnego prawa chełmińskiego. Pierwszym królem, który mieszkał w ratuszu gdańskim był Kazimierz Jagiellończyk. Budynek był kilkakrotnie przebudowywany m.in. w 1492 r. ukończono budowę wysokiej wieży. W nowym gmachu gościli królowie – Aleksander i Zygmunt I Stary. Po przebudowie w poł. XVI w. strzelistą wieżę zwieńczył renesansowy hełm o podwójnej gloriecie (w większej umieszczono dzwony kurantowe, na których wygrywano „*Te Deum*” na powitanie władców). Na szczycie hełmu umieszczono figurę króla Zygmunta Augusta. W kolejnych wiekach dokonywano licznych przeróbek, głównie we wnętrzu budynku. Szczególnie dotkliwe zmiany miały miejsce w XIX w., gdy rozpoczęto usuwanie wszystkich polskich pamiątek. Ratusz został całkowicie zniszczony w 1945 r. (Mamuszka 1990).

Długi Targ wyznacza jednorodne *wnętrze urbanistyczne* o formie *pośredniej* pomiędzy typowym *wnętrzem wydłużonym* (ulica) a typowym *wnętrzem szerokim* (plac) –

jest to rodzaj *wnętrza szerokiego o kompozycji linearnej*. *Podłoga* i *ściany* wnętrza mają wyłącznie charakter architektoniczny. W aranżacji wnętrza uczestniczą: element architektoniczny (fontanna) jako główna dominanta przestrzenna (*element wolno stojący*); elementy i układy ogrodowe - *roślinność w pojemnikach* (na elewacjach budynków, pojemniki stojące, *koszyczki kwiatowe* na latarniach ulicznych); *szpalery drzew* ramujące przestrzeń placu (4 lipy przed Dworem Artusa; wzdłuż pierzei południowej – na linii wyznaczonej przez 1 zachowaną starszą lipę (w pobliżu Zielonej Bramy) nowe nasadzenie drzew z gat. *Tilia sp.* oraz *Crataegus xmedia* 'Paul's Scarlet', zgrupowane w pary akcentujące wejścia do poszczególnych kamienic); *sezonowe ogródki kawiarniane* w bogatej oprawie roślinnej.

Kolejny fragment Drogi Królewskiej stanowi **ul. Długa**, rozpoczynająca swój bieg u stóp Ratusza. Wzdłuż ulicy zlokalizowane są strzeliste kamieniczki, o wspaniałej, różnorodnej dekoracji rzeźbiarskiej i malarskiej. Piękno i harmonię krajobrazu ulicy podkreśla łagodna krzywizna jej przebiegu.

Pierwotnie wzdłuż ulicy znajdowały się drewniane domki. Od XV w. zastępowały je murowane kamieniczki, początkowo o surowych fasadach, usytuowane na wąskich działkach budowlanych. Wraz z rozwojem miasta i wzrostem zamożności mieszkańców domy stopniowo podwyższano w celu uzyskania większej powierzchni użytkowej. Zmianie ulegały także fasady: gotyk zastąpiły dekoracje renesansowe, później barokowe, rokokowe, klasycystyczne. Do Gdańska sprowadzano wybitnych malarzy, rzeźbiarzy i architektów z całej Europy. Miasto uzyskało wspaniałą oprawę, widoczną zwłaszcza w krajobrazie ulic. Wiek XIX to okres przebudowy i modernizacji, co spowodowało zakłócenie dawnego piękna m.in. ul. Długiej. Po II wojnie światowej, podczas odbudowy Traktu, generalnie powrócono do stanu sprzed XIX-wiecznych zmian. Obecnie znajduje się tu szereg wspaniałych kamieniczek o różnym wystroju, dających wyobrażenie o przeszłości miasta i zamożności jego mieszkańców - m.in. rokokowo-klasycystyczny Dom Uphagena, renesansowy Lwi Zamek oraz kamieniczki z elementami wystroju gotyckiego, renesansowego, barokowego (Mamuszka 1990).

Ul. Długa stanowi *jednorodne wnętrze urbanistyczne wydłużone ze ścianami i podłogą* o charakterze architektonicznym oraz *perspektywami widokowymi*, które wyznaczają poprzeczne uliczki (szczególnie ważny jest *widok* w kierunku północnym zamknięty *dominantą* w postaci potężnego kościoła Najświętszej Maryi Panny). W wystroju wnętrza uczestniczą elementy i układy ogrodowe, głównie o charakterze sezonowym (*roślinność w pojemnikach* jako dekoracja fasad, „*strażnicy*” – oprawa wejść do obiektów usługowych, *ogródki kawiarniane*). Duże znaczenie w przestrzeni ulicy, zwłaszcza w okresie jesienno-zimowym, ma niewielka *grupa drzew* – są to 3 lipy w rzędzie, usytuowane wzdłuż pierzei północnej (prawdopodobnie pozostałość wcześniejszego *szpaleru* wzdłuż całej ulicy). Grupa spełnia funkcję *elementu wolno stojącego* we wnętrzu.

Perspektywę ul. Długiej w kierunku zachodnim zamyka **Złota Brama** - paradne wejście do miasta.

Reprezentacyjną bramę zbudowano w tzw. „złotym” okresie sztuki gdańskiej, w latach 1612-14. Brama uzyskała wspaniałą oprawę plastyczną, w duchu włoskim i niderlandzkim. Uszkodzona podczas II wojny światowej (Mamuszka 1990). Obok Złotej Bramy znajduje się m.in. *Dwór Bractwa Św. Jerzego*, jeden z najświetniejszych przy-

kładów świeckiej architektury późnogotyckiej w Europie północnej. Wzniesiony w latach 1487-94 jako siedziba Bractwa, do którego należeli najznamienitsi przedstawiciele patrycjatu gdańskiego (Mamuszka 1990).

Złota Brama stanowi *okno widokowe* ramujące obraz ul. Długiej od strony wjazdu i wyprowadzające widok z miasta poza mury obronne na **Przedbramie ul. Długiej**.

Zespół architektoniczny *Przedbramia*, usytuowany na osi Złotej Bramy, obejmuje *Katownię* i *Wieżę Więzienną*.

W przeszłości stanowił istotny element pasa fortyfikacji murowych (pochodzących prawdopodobnie z końca XIV w.). Po wybudowaniu w XVI w. zewnętrznych fortyfikacji ziemnych, system murowy stracił na znaczeniu obronnym; pod koniec XVI w. Przedbramie przebudowano. Do 1861 r. stanowiło kompleks sądowniczy i więzienny. Do 1887 r. znajdowały się tu pruskie magazyny wojskowe. Po odzyskaniu przez miasto zarekwirowanej własności, elewacje Katowni ozdobiono elementami rzeźbiarskimi pochodzącymi z innej, rozebranej XVII-wiecznej bramy i w nowej postaci zespół przeznaczono na różne cele społeczne. Podczas II wojny światowej urządzono tu ponownie więzienie, a następnie szpital. Całość została znacznie uszkodzona w 1945 r. (Mamuszka 1990).

Pomiędzy Przedbramiem a Złotą Bramą rozpościera się rozległa, wolna przestrzeń zakończona rozszerzeniem w postaci **Targu Węglowego**.

Przy Targu znajduje się kilka cennych obiektów m.in. wspaniała *Wielka Zbrojownia*, wybudowana w „złotym okresie” oraz fragment murów obronnych z *Basztą Słomianą* (częściowo pokrywa ją bujne pnącze z gat. *Parthenocissus* sp.) i *Basztą Studzienną* (u jej stóp znajduje się *płyta pamiątkowa*, która kryje 10 urn z ziemią z pól bitewnych i miejsc martyrologii z okresu II wojny światowej (Mamuszka 1990)).

Tym samym można stwierdzić, że Przedbramie znajduje się w obrębie rozległego *wnętrza krajobrazowego szerokiego*, gdzie stanowi główny, kubaturowy *element wolno stojący*, usytuowany na południowym obrzeżu wnętrza.

U wylotu ul. Bogusławskiego, w pobliżu Bramy Złotej, znajduje się niewielki wydłużony *zieleniec*, usytuowany równolegle w stosunku do murów obronnych opasujących Główne Miasto. Na niezbyt wyszukaną kompozycję składają się: geometryczny *trawnik z grupą krzewów iglastych* oraz *para drzew* (*Picea pungens*, *Quercus rubra*). Urządzony w celach dekoracyjnych, w rzeczywistości – o znikomym znaczeniu estetycznym w kontekście wspaniałych zabytków architektury; przedstawia pewną wartość jedynie jako obiekt przyrodniczy w przestrzeni zabudowanej.

Na osi Złotej Bramy i Przedbramia usytuowana jest **Brama Wyżynna**, która zamyka Drogę Królewską. Przez kilka stuleci było to główne wejście do Gdańska. Na otwartym terenie przed Bramą Wyżynną odbywały się ceremonie powitania królów polskich. Pierwszym, który tego dostąpił był król Zygmunt III Waza.

Zbudowano ją wraz z całym pasem fortyfikacji ziemnych w latach 1571 –76. Brama, początkowo bez jakiegokolwiek oprawy dekoracyjnej, w latach 80-tych XVI w. została bogato ozdobiona w stylu renesansu północnego, opartego na wzorach niderlandzkich. W 1945 r. – uszkodzona w niewielkim stopniu (Mamuszka 1990). Do niedawna fragment fasady Bramy Wyżynnej pokrywało pnącze, co dokumentuje współczesna fotografia (w:) Omilanowska, Majewski 1997).

Brama stanowi *okno widokowe* - w kierunku zachodnim wgląd na miasto współczesne (na pierwszym planie – ruchliwa arteria czyli *Wały Jagiellońskie*); w kierunku wschodnim – krótka perspektywa, pogłębiona kolejną bramą – wejściem do gmachu Katowni.

Trakt Królewski w Gdańsku obejmuje stosunkowo niewielką przestrzeń, jedynie w obrębie Głównego Miasta. Niemniej jest to miejsce silnie przesycane symboliką przeszłości, zapisem potęgi i znaczenia, a równocześnie pulsujące życiem współczesnego miasta. Tak jak dawniej, pozostaje fragmentem najbardziej reprezentacyjnym, o największym prestiżu i najwyższych walorach artystycznych. Obecnie Droga Królewska jest ciągiem komunikacyjnym przeznaczonym wyłącznie dla ruchu pieszego.

Struktura przestrzenna i przebieg Drogi różni się zasadniczo od innych przedstawionych traktów historycznych. Przede wszystkim brak tutaj głównego obiektu – „generatora” Drogi Królewskiej w postaci wyraźnie określonej, jedynej siedziby władcy przebywającego w mieście (Zamek). W orientacji średniowiecznej Drogi nastąpiło niejako odwrócenie kierunku, w którym zwykle rozwijał się główny trakt miasta nie będącego stolicą państwa – od punktu najważniejszego w stronę centralnych ośrodków władzy królewskiej (w przypadku Gdańska byłby to kierunek południowy). Usytuowanie rezydencji króla od strony wschodniej a głównego wyjścia z miasta - od strony zachodniej, zostało podyktowane warunkami przestrzennymi i względami praktycznymi, co w pewnym stopniu znamionuje swoistą niezależność w kształtowaniu i funkcjonowaniu Gdańska.

Struktura przestrzenna Drogi Królewskiej wynika z ogólnego, zwartego układu urbanistycznego Głównego Miasta. Na Drogę składają się: 2 zasadnicze *wnętrza urbanistyczne* – ul. Długa jako typowe *wnętrze wydłużone* oraz Długi Targ - *wnętrze szerokie o kompozycji linearnej*; 1 *wnętrze szerokie*, łączy się przestrzennie z przebiegiem właściwej Drogi Królewskiej (Targ Węglowy). *Ściany i podłoga* wnętrza mają wyłącznie charakter architektoniczny (*podłoga* roślinna – jedynie w obrębie niewielkiego skwery). W obrębie Drogi występują elementy *wolno stojące* o charakterze architektonicznym (Przedbramie – element kubaturowy; fontanna na Długim Targu - dominanta przestrzenna) oraz przyrodniczym (*grupa drzew* na ul. Długiej).

W wyniku badań terenowych stwierdzono, że w przestrzeni Traktu, całkowicie uformowanej przez architekturę, elementy i układy ogrodowe występują sporadycznie, głównie jako forma dekoracji przestrzeni publicznej i efekt spełnianej tu funkcji (usługi). W warunkach ograniczonej przestrzeni przeważają elementy i układy sezonowe, które na równi z formami stałymi wpływają na charakter wnętrza lub decydują o ich dyspozycji przestrzennej.

W obrębie Traktu Królewskiego w Gdańsku nie występuje podstawowy element ogrodowy towarzyszących zwykle drogom reprezentacyjnym – *aleja*. Reprezentacyjną promenadę spacerową, z przyczyn oczywistych, urządzono na terenach podmiejskich. Wykorzystano do tego celu dawną drogę prowadzącą z Gdańska do zespołu klasztornego oo. Cystersów w Oliwie, który chętnie odwiedzali także polscy królowie.

Wielka Aleja powstała z inicjatywy burmistrza gdańskiego Daniela Gralatha Starszego w latach 1768-70 (Omilanowska, Majewski 1997), czyli w okresie tworzenia Osi Stanisławowskiej w warszawskim Ujazdowie. Droga rozpoczęła się od *Bramy Oliwskiej*

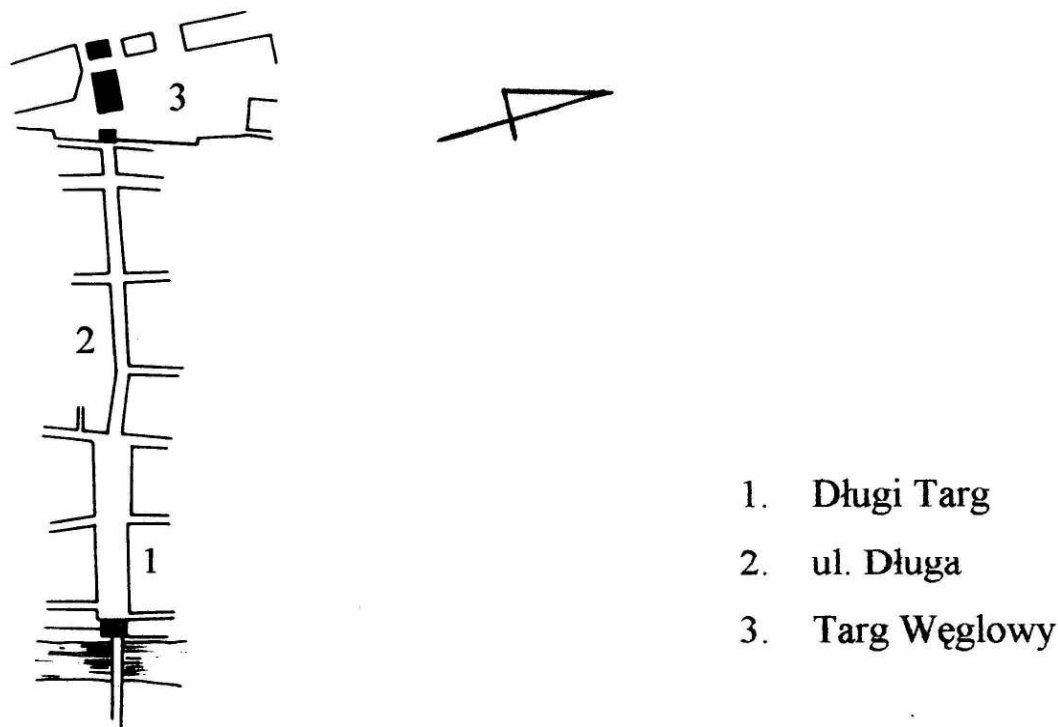
(wzniesiona w l. 1655-56; obecnie nie istnieje), skąd w kierunku Wrzeszcza i Oliwy wytyczono idealnie prostą monumentalną aleję o długości 2100 m. Wzdłuż drogi posadzono 4 rzędy drzew, w sumie 1416 lip, które sprowadzono z Holandii. Przez cały XIX w. było to ulubione miejsce spacerów, a przede wszystkim przejażdżek konnych mieszkańców Gdańska (Mamuszko 1990). W 1872 r. uruchomiono tu tramwaj konny, a w latach 90-tych XIX wieku – tramwaj elektryczny (Omilanowska, Majewski 1997).

Obecnie jest to jeden z najwspanialszych przykładów *formy alejowej*, w wydaniu XVIII-wiecznym. *Aleja Zwycięstwa* (obecna nazwa), przechodząc w *Al. Grunwaldzką* na terenie Wrzeszcza i Oliwy, wyznacza główną reprezentacyjną arterię komunikacyjną Trójmiasta.

Wzdłuż Al. Zwycięstwa znajdują się ważne, reprezentacyjne instytucje i obiekty m.in. Park Steffensów z zespołem sportowym Politechniki Gdańskiej, Opera i Filharmonia Bałtycka, Park Akademicki i Politechnika Gdańska. Wzdłuż Al. Grunwaldzkiej usytuowany jest m.in. kompleks Uniwersytetu Gdańskiego i legendarna hala sportowa „Olivia” oraz w najbliższej okolicy – *Królewska Dolina*, gdzie gościł król Jan III Sobieski z królową Marysieńką oraz *Jaśkowa Dolina* z zespołem rezydencjonalnej zabudowy willowej z przełomu XIX /XX w. (Omilanowska, Majewski 1997).

Obecnie środek Al. Zwycięstwa zajmuje torowisko tramwajowe; po obu stronach – jezdnie przeznaczone dla pojazdów samochodowych. Na wielu fragmentach aleja jako układ przestrzenny – doskonale zachowana; uwagę zwracają monumentalne, stare lipy.

Nie włączając Wielkiej Alei do zakresu badań, warto nadmienić, że w jej obrębie występują kolejne elementy i układu ogrodowe, nieobecne przy właściwej Drodze Królewskiej. Są to *parki przyuliczne* oraz *przedogródki willowe*.

Ryc. 119. Struktura przestrzenna *Traktu Królewskiego* w Gdańsku (schemat)

Ryc. 120. Wnętrze Długiego Targu – widok spod Zielonej Bramy w kierunku zachodnim

Ryc. 121. Fragment ul. Długiej z grupą drzew – widok w kierunku wschodnim

5.3. Trakt historyczny Lublina

Lublin to miasto *Unii Lubelskiej* i fundamentalnego związku Polski i Litwy, który określił kształt państwa na następne stulecia. To swoisty symbol wielokulturowej i wielonarodowej Rzeczypospolitej – ze społecznością katolicką, żydowską, prawosławną, protestancką. To miasto Trybunału Koronnego, a także – przejściowa stolica kraju (lato

1944 r.). To również miasto pierwszych protestów społecznych roku 1980. Obecnie – ważny ośrodek nauki i kultury.

Gród i Zamek założono na naturalnym wzniesieniu (względy strategiczne). Struktura urbanistyczna miasta średniowiecznego ustalała się w oparciu o przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim nadany przez Władysława Łokietka w 1317 r. (*Lublin. Przewodnik* 2000). Stare Miasto to system zwartej zabudowy w obrębie murów obronnych z Rynkiem i siecią uliczek miejskich. Na przestrzeni kolejnych stuleci miasto rozrastało się poprzez stopniowe wchłanianie terenów dawnych przedmieść.

Najważniejszym historycznie traktem Lublina jest **droga o charakterze reprezentacyjnym**, prowadząca od *Zamku Lubelskiego* do dawnych rogatek warszawskich na zakończeniu dzisiejszych *Alei Racławickich* (odcinek długości ok. 3 km). Wyznaczyły ją historyczne szlaki łączące Lublin z Krakowem a następnie z Warszawą czyli ośrodkami władzy królewskiej. Trakt obejmuje kilka fragmentów, zróżnicowanych przestrzennie i odmiennych w charakterze. Są one efektem kolejnych etapów rozwoju urbanistycznego miasta.

Początek traktu reprezentacyjnego wyznaczają **Wzgórze Zamkowe i Zamek Lubelski**. Na Wzgórzu znajdował się drewniany, następnie murowany Zamek, po którym pozostał jedynie XIII-wieczny donżon i wspaniała kaplica zamkowa Św. Trójcy z czasów Kazimierza Wielkiego. Zamek na wzgórzu miał charakter obronny; bramę od strony miasta poprzedzał most zwodzony. Dzisiejszy obiekt to gmach więzienia, wybudowanego w l. 1824-26 po rozebraniu ruin starego zamku. Miejsce zapisane tragicznie aż do lat 50-tych XX w.. Obecnie - muzeum (*Lublin. Przewodnik* 2000).

U stóp Wzgórza na osi bramy zamkowej rozpościera się przestrzeń **pl. Zamkowego**. Wnętrze, ukształtowane na planie owalu, jest przykładem pozytywnej koncepcji i realizacji w czasach powojennych. Stanowi zamknięcie monumentalnego zejścia z Zamku (w formie szerokich schodów) i oprawę bezpośredniego *widoku* rozpościerającego się sprzed bramy zamkowej. Jest to rodzaj *wnętrza urbanistycznego towarzyszącego przebiegowi traktu, o charakterze widokowym (wnętrze panoramiczno-widokowe szerokie)*. Koncepcja całości w układzie *pl. Zamkowy – Zamek* wraz z kompleksem parkowym na Wzgórzu (w miejscu przedwojennej dzielnicy żydowskiej), pozwoliła na maksymalne wyeksponowanie gmachu Zamku jako głównej *dominanty krajobrazowej*.

Sprzed bramy zamkowej, w stronę Starego Miasta wiedzie droga (zwana *Zamkową*), poprowadzona murowanym mostem (w miejscu dawnego zwodzonego). Bezpośrednie wejście do miasta prowadzi przez **Bramę Grodzką**, pozostałość dawnego systemu obronnego. Zabytkowa Brama jest swoistym *oknem widokowym*, ramą ujmującą 2 atrakcyjne obrazy: zarys staromiejskiej uliczki – widok od strony mostu zamkowego; most na tle Wzgórza Zamkowego – widok od strony Miasta.

Pod kamienicami zlokalizowanymi w pobliżu Bramy Grodzkiej zlokalizowano najstarsze fragmenty murów miejskich, nazwane „korzeniami miasta” (*Lublin. Przewodnik* 2000).

Spod Bramy bierze swój początek **ul. Grodzka**, która wraz z *Rynkiem* i *ul. Bramową* wyznacza **główną oś** Starego Miasta. *Ulica Grodzka*, niezwykle malowniczy fragment traktu – ulica, otoczona zwartą zabudową, pnie się lekko w górę, w połowie prze-

biegu – otwiera *placem Po Farze* i dalej, ponownie zwężona, prowadzi w stronę *Rynku*.

Ul. Grodzką otaczają głównie kamienice mieszczańskie, które początkami sięgają XV wieku. W XVI i XVII w. znajdowały się m.in. liczne pracownie rzemieślników – złotników, aptekarzy, balwierzy i mieczników (*Lublin. Przewodnik 2000*).

Pl. Po Farze - jedno z najciekawszych miejsc pod względem krajobrazowym.

Nazwa placu odnosi się do istniejącego tu do poł. XIX w. kościoła farnego Św. Michała Archanioła. Cała przestrzeń, obejmująca kościół z cmentarzem oraz targowisko, wyznaczała jedno z najważniejszych miejsc w mieście (*Lublin. Przewodnik 2000*).

Plac, częściowo ograniczony pierzejami architektonicznymi, od strony wschodniej otwarty – rozpościera się stąd szeroka *panorama widokowa* na współczesne miasto (dawne przedmieście *Kalinowszczyzna* usytuowane wzdłuż traktu rusko - litewskiego); od północy zamknięta sylwetą Zamku na Wzgórzu, od południa – zabytkowym kompleksem klasztornym oo. Dominikanów. Wypełnienie placu ma charakter spontaniczny – *podłogę* wnętrza pokrywa naturalnie wykształcona *nawierzchnia trawiasta*, w której zarysowane są fundamenty kościoła farnego; w obrębie wnętrza placu dominantę przestrzenną stanowi klasyczny *soliter* w postaci wierzby płaczącej (*Salix xsepulcralis*)⁶².

Ulica Grodzka wyznacza jednorodne *wnętrze urbanistyczne wydłużone*, rozdzielone *wnętrzem szerokim* (pl. Po Farze) i z towarzyszącym *wnętrzem krajobrazowym szerokim* o charakterze *panoramiczno-widokowym*. *Ściany* wnętrza mają charakter architektoniczny; *podłoga* w postaci nawierzchni twardej (z wyjątkiem pl. Po Farze - *podłoga roślinna*). W obrębie wnętrza – brak *elementów wolno stojących* (wyjątek – *soliter* na pl. Po Farze). W wystroju wnętrza ulicy – brak elementów i układów ogrodowych.

Najciekawsza perspektywa ul. Grodzkiej rysuje się od strony **Rynku**.

Czteroboczny plac wytyczono dopiero po nadaniu praw miejskich w 1317 r.. Stał się **centralnym punktem miasta** (główny plac handlowy ze Starym Ratuszem), a następnie **przestrzenią o wymiarze ogólnopolskim** za sprawą Trybunału Koronnego, który ustanowiono w Lublinie w 1578 r. aktem króla Stefana Batorego. Wokół Rynku zlokalizowane były najbardziej wystawne kamienice należące do patrycjatu lubelskiego. Centralne miejsce zajmuje gmach dawnego *Ratusza*, później *Trybunału* (obecnie mieści się tu m.in. Muzeum Trybunału Koronnego) Na posiedzenia Trybunału, jako najwyższej instancji sądowej Rzeczypospolitej, przybywali królowie m.in. Stanisław August Poniatowski (*Lublin. Przewodnik 2000*).

Na Rynku oraz na tyłach niektórych kamienic w obrębie *podwórek wewnętrznych*, w okresie wiosenno-letnim funkcjonują liczne *sezonowe ogródki kawiarniane* w uprawie roślinnej. Na fasadach kamienic pojawia się sezonowa *roślinność w pojemnikach* (ukwiecone okna i balkony). Rynek Starego Miasta stanowi jednorodne *wnętrze urbanistyczne szerokie*. *Ściany* i *podłoga* wnętrza - wyłącznie o charakterze architektonicznym. *Elementem wolno stojącym* i zarazem centralną dominantą przestrzenną jest obiekt architektoniczny (gmach Trybunału). Ważną rolę we wnętrzu odgrywają

⁶² Jest to pozostałość wcześniejszego układu - *grupy wierzb* w otoczeniu fontanny (*Lublin. Przewodnik 2000*).

perspektywy widokowe wyznaczone wychodzącymi z Rynku uliczkami. Jedną z nich ramuje *okno widokowe* (malownicza *Brama Rybna*).

Kontynuacją traktu jest **ul. Bramowa**, wychodząca z Rynku i prowadząca ku *Bramie Krakowskiej*.

Ta krótka uliczka, dawniej zwana *Krakowską*, później *Przyrynkem*, obecną nazwę otrzymała dopiero w XVIII w.. Do II wojny światowej towarzyszyły jej wystawne kamienice. Po wojnie odbudowane bez historycznego detalu (*Lublin. Przewodnik 2000*).

Na obu krańcach uliczki – interesujące *punkty widokowe*: od strony Rynku perspektywa na wyniosłą *Bramę Krakowską*, od strony Bramy – obraz fragmentu Rynku z wyłotem ul. Grodzkiej. Przebiegowi uliczki towarzyszą boczne *kierunki widokowe* (np. ul. Jezuicka z dominującą *Wieżą Trynitarską*; wzdłuż murów obronnych w stronę *Baszty Półokrągłej*). Ul. Bramowa stanowi *wnętrze urbanistyczne wydłużone*, ograniczone zwartymi *ścianami* architektonicznymi. W obrębie wnętrza – *podłoga* w postaci nawierzchni twardej; brak *elementów wolno stojących*. W aranżacji wnętrza uczestniczą elementy ogrodowe w postaci *roślinności w pojemnikach* na elewacjach kamienic.

Brama Krakowska - jeden z charakterystycznych symboli Lublina. Stanowi monumentalną oprawę głównego wyjścia ze Starego Miasta w kierunku zachodnim. Jako *okno widokowe* ramuje atrakcyjne *widoki* w obu kierunkach.

Początkowo zwana *Bramą Wysoką*. Wybudowana w systemie murów obronnych miasta w XIV w., w następnych wiekach – kilkakrotnie przebudowywana. Obecnie - muzeum (*Lublin. Przewodnik 2000*).

Przed Bramą – otwarta przestrzeń **pl. Władysława Łokietka**.. Plac pełni funkcję ważnego węzła komunikacyjnego (zbiega się tu 5 ulic Nowego i Starego Miasta).

W XVI w. było to miejsce handlowe (targ zbożowy *Korce*). Ukształtowane w formie placu na mocy dekretu Zygmunta Augusta (zakaz zabudowywania terenów w pobliżu murów obronnych i bramy wjazdowej ze względów bezpieczeństwa (pożary) i ze względów strategicznych (czyste przedpole)). Plac kilkakrotnie zmieniał nazwę (pierwotnie – *pl. Królewski*). Obecnie - nadano w 1917 r. (*Lublin. Przewodnik 2000*).

Charakterystyczną budowlą, która dominuje nad placem (obok Bramy Krakowskiej) jest *Nowy Ratusz*. Ratusz wraz z placem wyznaczają **centralną** przestrzeń publiczną miasta.

Nowy Ratusz powstał po przebudowaniu zrujnowanego XVII-wiecznego kościoła i klasztoru oo. Karmelitów Bosych (1827-30). Do dnia dzisiejszego - siedziba władz miasta (*Lublin. Przewodnik 2000*).

Dzisiejszy plac stanowi *wnętrze urbanistyczne szerokie* ograniczone *ścianami* architektonicznymi. W obrębie wnętrza – *podłoga* w postaci nawierzchni twardej; brak *elementów wolno stojących*. Plac wyznacza ważny *punkt widokowy* z perspektywami wyznaczonymi przebiegiem kolejnych ulic. Elementy i układy ogrodowe reprezentowane są tu jedynie przez *roślinność w pojemnikach* (dekoracja fasady Ratusza) oraz dochodzący ul. Królewską - *szpaler drzew* (*Robinia pseudoacacia* 'Umbraculifera').

U stóp Ratusza rozpoczyna swój bieg **Krakowskie Przedmieście** – reprezentacyjna ulica miasta.

Zabudowa przedmieść rozpoczęła się pod koniec XVI w.. Na mocy dekretu Zygmunta III Wazy (1603 r.) domy na Krakowskim Przedmieściu (do drugiego, nie zachowanego, pasa wałów obronnych – na wysokości dzisiejszej ul. Staszica) miały być murowane i przeznaczone na handel i rzemiosło. Od tego momentu rozwijała się zwarta zabudowa, która ostatecznie wyznaczyła granice wnętrza ulicy. Początkowo, nazwa *Krakowskie Przedmieście* obejmowała całą podmiejską część miasta, z której wychodził pierwotny *trakt królewski* w stronę Krakowa (dzisiejsza ul. Narutowicza). Ukształtowanie terenu sprzyjało tymczasem rozwojowi miasta w kierunku zachodnim, stąd przesunięcie *traktu królewskiego* i powstanie głównej ulicy przedmieścia w obecnym przebiegu. Początkowo zwana *Wielką* lub *Krakowską*, w obecnym brzmieniu – od końca XVIII w. (*Lublin. Przewodnik* 2000).

Najpiękniejszy fragment Krakowskiego Przedmieścia stanowi część najstarsza – od *pl. Władysława Łokietka* do *pl. Litewskiego*.

Rozpoczyna go zabytkowy kościół Św. Ducha, bezpośrednio przylegający do Nowego Ratusza. Pierzeje ulicy tworzą zabytkowe kamienice, z których najstarsze powstały w XVII w.. W parterach kamienic mieszczą się eleganckie sklepy, kawiarnie, restauracje itp.. Ulicę zamyka gmach hotelu *Europa*, pełniący swą funkcję nieprzerwanie od ok. 150 lat (*Lublin. Przewodnik* 2000).

Po przeprowadzonej kompleksowej rewaloryzacji, w 1997 r. ta część Krakowskiego Przedmieścia została zamknięta dla ruchu kołowego i przekształcona w spacerowy pasaż śródmiejski (*Lublin. Przewodnik* 2000). Spowodowało to pozytywne następstwa – ulica stała się ulubionym miejscem spotkań, a to za sprawą m.in. licznych sezonowych *ogródków ulicznych* zlokalizowanych wzdłuż obu pierzei ulicznych. Ulica wyznacza *wnętrze urbanistyczne wydłużone* ze swartymi *ścianami* architektonicznymi i kilkoma poprzecznymi *perspektywami* starych uliczek. W obrębie wnętrza – *podłoga* w postaci nawierzchni twardej, brak *elementu wolno stojącego*. W aranżacji wnętrza ulicy uczestniczy *roślinność* w *pojemnikach* na elewacjach budynków a przede wszystkim pojedynczy *szpaler drzew* o kulistych koronach (*Robinia pseudoacacia* 'Umbraculifera'), usytuowany w nawierzchni drogowej wzdłuż północnej pierzei ulicy (ekspozycja – pełne nasłonecznienie).

Na zakończeniu Krakowskiego Przedmieścia jako pasażu śródmiejskiego znajduje się **pl. Litewski** - miejsce ważnych wydarzeń historycznych, tradycyjnych parad i zgromadzeń.

19 VII 1569 r. król Zygmunt August odbierał tu hołd od księcia pruskiego Albrechta Fryderyka. Podczas podpisywania Unii Lubelskiej, na terenie placu znajdowało się obozowisko Litwinów. W najbliższej okolicy wystawiano później reprezentacyjne budowle: pałace magnackie (np. pałac zw. Radziwiłłowski, pałac Czartoryskich), kościoły i zespoły klasztorne (np. oo. Bonifratrów, oo. Kapucynów), a w czasach Królestwa Kongresowego - siedzibę władzy gubernialnej tzw. Komisji Województwa Lubelskiego (pałac Rządu Gubernialnego). W 1819 r. wytyczono tu *plac musztry* – o utwardzonej nawierzchni, wydzielony ogrodzeniem i nasadzeniami z topól włoskich. W bezpośrednim sąsiedztwie urządzono *skwer publiczny*. W tym czasie zaczęła obowiązywać obecna nazwa placu. W 1826 r. na terenie skweru, na sztucznym wzniesieniu, umieszczono żeliwny *obelisk* na pamiątkę Unii Lubelskiej. Zastąpił on, dzięki inicja-

tywie S. Staszica, pierwotny monument - kamienno-ceglany obelisk wystawiony w 1569 r. przez Zygmunta Augusta, zlikwidowany podczas wytyczania placu.

Zachodnia pierzeja placu kształtowała się dopiero od lat 80-tych XIX w., na terenach dawnej, trzeciej linii wałów obronnych. Powstał tu m.in. budynek Komisji Obwodowej, mieszczący Komorę Celną Konsumową i Kontrolę Skarbu, później Urząd Powiatu. W pierzei południowej dominuje budynek poczty (otwarcia placówki dokonał osobiście Marszałek J. Piłsudski). Plac u wylotu Krakowskiego Przedmieścia i ul. H. Kołłątaja zamyka monumentalny gmach z przełomu XIX/XX w. - hotel *Lublinianka*, dawna Kasa Przemysłowców Lubelskich (*Lublin. Przewodnik* 2000).

Współczesną przestrzeń placu organizuje *skwer miejski*, decydując o charakterze miejsca. Centrum kompozycji skweru wyznacza sześcioboczny *zbiornik wodny z fontanną*⁶³, który rozdziela 2 masywy roślinności (*grupy drzew i krzewów*). Na obrzeżu zieleńca, naprzeciwko klasztoru oo. Kapucynów, znajduje się zachowany i odnowiony XIX-wieczny obelisk. Od strony Krakowskiego Przedmieścia pozostawiono otwartą przestrzeń placu z dominantą przestrzenną w postaci *solitera* – monumentalnego drzewa z gat. *Populus alba*. Pod względem symbolicznym, najważniejszymi elementami placu (obok obelisku) są inne elementy architektoniczne – *pomnik Konstytucji 3 Maja* oraz *Grób Nieznanego Żołnierza*.

Grób Nieznanego Żołnierza wraz z *pomnikiem 3 Maja* stanowiły nekropolię narodową, urządzoną w latach 20-tych XX w.. Spoczęty tu prochy obrońców Lwowa. Jeszcze w tej samej dekadzie grób zlikwidowano z racji ustanowienia jedyne *miejsca-symbolu* w Warszawie. Po II wojnie światowej *Grób Nieznanego Żołnierza* jako *miejsce pamięci* wzbogacono o nowe wojenne tablice, a pomnik 3 Maja usunięto na obrzeża skweru, gdzie ulegał stopniowej degradacji. W 1981 r. odnowiony i wzbogacony o nowe elementy (cokół i orzeł na szczycie) znalazł się na obecnym miejscu (*Lublin. Przewodnik* 2000).

Znaczenie miejsca podkreśla znicz i rząd masztów flagowych oraz barwne akcenty w formie *roślinności w pojemnikach* oraz ozdobnych regularnych *rabat sezonowych*, ramujących otwartą część placu. Plac Litewski stanowi *wnętrze urbanistyczne szerokie*, którego *ściany* kształtuje zróżnicowana reprezentacyjna architektura, a w części północnej także roślinność wysoka, przenikająca spoza terenu placu. *Podłoga* we wnętrzu ma charakter architektoniczny, w obrębie skweru – roślinny. Wyraźnym *elementem wolno stojącym* we wnętrzu jest *drzewo-soliter*. O dyspozycji przestrzennej wnętrza decydują elementy i układy ogrodowe (*skwer, soliter*) oraz znaczące dominanty architektoniczne (*obelisk* oraz *miejsce symboliczne* – z *Grobem Nieznanego Żołnierza* i *pomnikiem 3 Maja*).

Dalsza część **Krakowskiego Przedmieścia** znajduje się w granicach czwartej, ostatniej linii obronnej, wybudowanej w I. 70-tych XVII w. (*Lublin. Przewodnik* 2000).

Wzdłuż ulicy znajduje się szereg reprezentacyjnych kamienic i gmachów, głównie XIX-wiecznych (m.in. dawny Bank Państwowy Rosji, Zajazd pod Białym Koniem oraz pałacyk Morskich – obecnie siedziby banków; dawne Towarzystwo Kredytowe Ziemskie – obecnie Sąd Wojewódzki; gmach Sądu Rejonowego).

⁶³ Fontanna znajduje się dokładnie w miejscu soboru prawosławnego, który wystawił w 1870 r. Rząd Gubernialny. W 1922 r. sobór rozebrano jako symbol ucisku i zniewolenia (*Lublin. Przewodnik* 2000).

Po wyjściu z rozległej przestrzeni placu, trakt ponownie przyjmuje postać *wnętrza urbanistycznego wydłużonego*, ograniczonego architektonicznymi *ścianami*, z *podłogą* w postaci nawierzchni twardej, bez wyraźnego *elementu wolno stojącego*. W aranżacji wnętrza duży udział mają elementy i układy ogrodowe: pojedynczy *szpaler* drzew w chodniku usytuowany wzdłuż pierzei północnej (młode nasadzenie z *Acer platanoides* – od pl. Litewskiego, wysokie *Fraxinus sp.* – od ul. Ewangelickiej do ul. Wieniawskiej); *ogród dziedzińcowy* (aneks ogrodowy przed gmachem Sądu Rejonowego); *roślinność w pojemnikach* na elewacjach budynków; *ozdoby kwiatowe* (stoiska z kwiatami ciętymi).

Krakowskie Przedmieście kończy skrzyżowanie z ul. Lipową (ważny węzeł komunikacyjny), które wyznacza interesujący *punkt widokowy* z daleką perspektywą *Alej Racławickich*.

Aleje Racławickie - kontynuacją traktu w kierunku Warszawy.

Do początku XX w. były to tereny podmiejskie, których część pozostawała w gestii wojska. Obecną nazwę nadano w 1917 r. w 100 rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki (Lublin. Przewodnik 2000).

Początkowy fragment północnej pierzei ulicy (do Al. Długosza) kształtuje **Ogród Saski**.

Jest to park publiczny, urządzony na obrzeżach miasta w 1837 r., nazwany *Saskim* ok. 1860 r.. Założenie o charakterze krajobrazowym, ukształtowane w orientacji wschód-zachód, zgodnie z przebiegiem traktu. Pierwotne ogrodzenie Ogrodu (fosa obsadzona drzewami) w 1889 r. zastąpiono murem z pseudogotycką bramą i domkiem stróża od strony Krakowskiego Przedmieścia. Obecnie, na wydzielonym fragmencie terenu przy ulicy, znajduje się Akademia Medyczna (Lublin. Przewodnik 2000).

Po przeciwnej stronie, przy ul. Grottgera, Alejom towarzyszy *skwer miejski* (kompozycja swobodna: *grupy drzew*, *placszczyzny trawników*, *nieliczne rabaty sezonowe*, *dominanta przestrzenna* (widoczna z ulicy) - *pomnik H. Wieniawskiego*, *całość ujęta żywopłotem*; w obrębie skweru - *plac zabaw dla dzieci*). W tym miejscu, z głównego traktu wychodziła kolejna, późniejsza droga na Kraków i Kazimierz – w okresie międzywojennym zw. *Aleją Zgody*, obecnie - ul. Radziszewskiego, prowadząca do kompleksu UMCS (Lublin. Przewodnik 2000).

Wzdłuż Alej lub w ich bliskim sąsiedztwie zlokalizowanych jest wiele najważniejszych obiektów, m.in. gmach Teatru i Filharmonii przy ul. Grottgera, kompleks Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (zał. w 1918 r.; w 1919 r. umieszczony w budynkach dawnych Koszar Świętokrzyskich; wcześniej -zespół klasztorny oo. Dominikanów Obserwantów), kościół garnizonowy Niepokalanego Poczęcia NMP (przed 1920 r. cerkiew garnizonowa, wybud. w l. 1904-1906), w niedalekim sąsiedztwie – kompleks Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (zał. w 1944 r.) wraz z Miasteczkiem Akademickim; szpital wojskowy – dawne Bobolanum (wybud. w l. 1922-23 jako studium misyjne Jezuitów) (Lublin. Przewodnik 2000). Od połowy długości ulicy towarzyszy powojenna zabudowa mieszkaniowa (budownictwo wielorodzinne).

Aleje Racławickie stanowią *wnętrze urbanistyczne wydłużone*. Na pewnych fragmentach *ściany* wnętrza kształtuje architektura, w przeważającej części - *roślinność* (*park przyuliczny*, *skwer*, *ogród dziedzińcowy* przed Akademią Medyczną, *aneks ogrodowy* przy gmachu KUL-u). *Podłoga* wnętrza występuje w postaci nawierzchni,

fragmentarycznie – w postaci roślinnej (pasy *trawników*). O kształcie wnętrza decydują elementy i układy ogrodowe: Aleje Ractawickie to droga o przebiegu prostoliniowym, ramowana rzędami drzew (*aleja pojedyncza*). Nasadzenia drzew mają charakter zróżnicowany – obrazują kolejne etapy rozwijania alei i związane z tym preferencje gatunkowe. Początkowy odcinek (na wysokości Akademii Medycznej) – to efektowne obustronne nasadzenie z dębów kolumnowych (*Quercus robur f. fastigiata*); następnie do Al. Długosza – obustronne nasadzenie lipowe (*Tilia sp.*); od kościoła garnizonowego – rząd topól włoskich (*Populus nigra 'Italica'*) wzdłuż południowej strony ulicy, po stronie północnej – pas *trawnika z żywopłotem formowanym*; dalej – nasadzenie z topoli (*Populus sp.*) po stronie południowej i młode nasadzenie z klonów (*Acer platanoides*) po stronie północnej. Wzdłuż całego przebiegu Alej drzewa rosną w pasach *trawników*; ciąg pieszy oddziela *żywopłot formowany* (*Ligustrum vulgare*).

Trakt reprezentacyjny Lublina nieprzerwanie wyznacza główną przestrzeń publiczną miasta. Wzdłuż jego przebiegu koncentrują się najcenniejsze zabytki i najważniejsze instytucje (ośrodki administracyjne, naukowe, kulturalne, kościoły, muzea, itp.) oraz liczne obiekty usługowe (banki, hotele, sklepy, kawiarnie, restauracje itp.). Trakt stanowi prawdziwy „kręgosłup” miasta w wymiarze historycznym i współczesnym. Obecnie funkcjonuje jako ciąg komunikacyjny przeznaczony dla ruchu pieszego na odcinku: Zamek - pl. Litewski (z wyłączeniem pl. Władysława Łokietka) oraz trasa komunikacji kołowej i pieszej na pozostałym fragmencie.

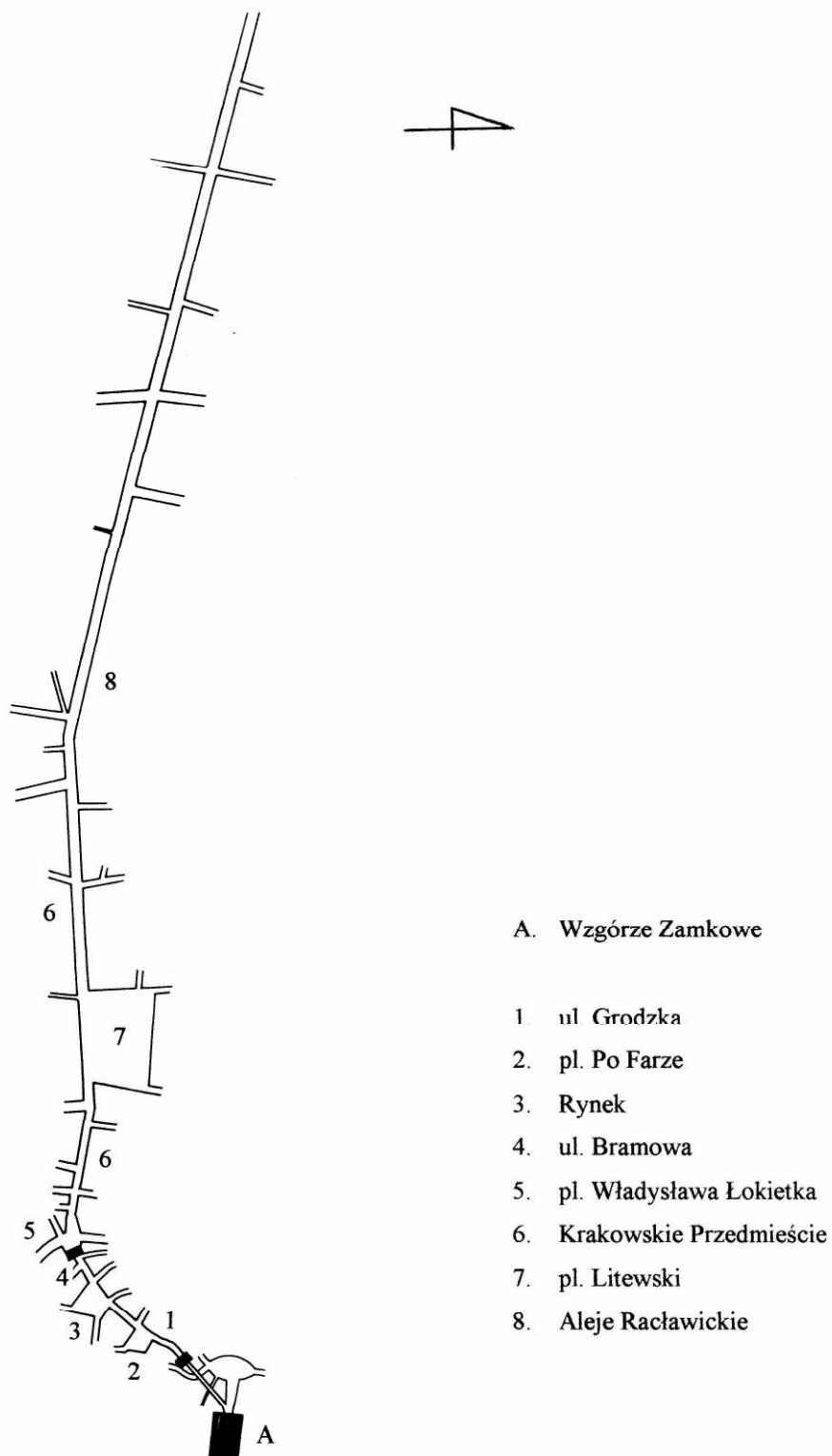
Trakt historyczny Lublina, podobnie jak Trakt warszawski, kształtował się na przestrzeni wieków – od początków istnienia grodu do czasów współczesnych. Działo się to na tle podobnych dramatycznych losów Warszawy i Lublina, zwłaszcza w okresie zaborów. Przynależność do jednego imperium spowodowała, że obydwa miasta rozwijały się poddane temu samemu rytmowi – spowalnianie rozwoju w czasach politycznych represji, przyspieszanie – w czasach względnego spokoju. Brak możliwości dokonywania spektakularnych przekształceń urbanistycznych w czasach intensywnego przekształcania i rozrastania się przestrzeni miejskiej (od lat 30-tych XIX w. do I wojny światowej), spowodował utrwalenie przebiegu dawnych traktów poprzez ich systematyczną obudowę. Wynika stąd wiele analogii pomiędzy traktem lubelskim i warszawskim – **w kształcie urbanistycznym** (rozwijanie traktu od struktury miasta średnio-wiecznego, poprzez stopniowe wchłanianie terenów podmiejskich, wyprowadzenie w formie alei) oraz **kompozycji poszczególnych fragmentów**, zwłaszcza od zamykających Stare Miasto murów obronnych i Bramy Krakowskiej (stopniowe przekształcanie się i ostateczna aranżacja Krakowskiego Przedmieścia, wyodrębnienie się i narastanie duchowego znaczenia pl. Litewskiego, zakończenie w formie alei wraz z Ogrodem Saskim).

Na kompozycję traktu historycznego składają się kolejne wnętrza urbanistyczne w układzie liniowym - 5 *wnętrz wydłużonych* rozdzielonych 4 *wnętrzami szerokimi*.

Ściany wnętrz mają charakter architektoniczny, roślinny lub mieszany, z tendencją stopniowego przechodzenia od zwartych *pierzei architektonicznych* (Stare Miasto), poprzez *pierzeje architektoniczno-roślinne* (Krakowskie Przedmieście) do zwartego *ramowania roślinnością wysoką* (Aleje Ractawickie). *Podłoga* we wnętrzach występuje głównie w postaci nawierzchni; *podłoga* roślinna – w obrębie skweru (pl. Litew-

ski) i częściowo w Alejach. *Elementy wolno stojące* występują sporadycznie; przyjmują formy architektoniczne (budynek, obelisk) lub roślinne (*drzewo-soliter*).

W wyniku badań terenowych na trakcie stwierdzono występowanie licznych i zróżnicowanych elementów i układów ogrodowych, które w różnym stopniu decydują o kształcie lub wystroju poszczególnych wnętrz.

Ryc. 122. Struktura przestrzenna *traktu reprezentacyjnego* w Lublinie (schemat)

Ryc. 123. Fragment Krakowskiego Przedmieścia z *rzędem drzew ulicznych*. Widok w kierunku zachodnim

Ryc. 124. *Skwer z fontanną* na pl. Litewskim

Ryc. 125. *Aleje Racławickie* – widok w kierunku zachodnim

* * *

Tab. 4. Zestawienie elementów i układów ogrodowych występujących na wybranych traktach reprezentacyjnych. Stan w okresie: czerwiec-sierpień 2001 r.

L.p.	Rodzaje elementów i układów ogrodowych	KRAKÓW	GDAŃSK	LUBLIN	WAR-SZAWA
ELEMENTY OGRODOWE					
1.	Soliter	•		•	•X
2.	Grupa (drzew lub krzewów)	•X	•	X	•X
3.	Aleja			•	•
4.	Szpaler uliczny	•	•	•	•
5.	Żywopłot	X		X	X
6.	Kwietnik	X		X	•X
7.	Trawnik	X	X	•X	•X
8.	Rośliny pnące	•	•	•X	X
9.	Roślinność w pojemnikach	•X	•X	•X	•X
10.	Ozdoby roślinne (kwiat cięty)	•X	X	•X	•X
UKŁADY OGRODOWE					
11.	Skwer	•	•	•	•
12.	Sezonowy ogródek uliczny	•	•	•	•
13.	<i>Strażnicy</i> – oprawa wejścia	•	•	•	•
14.	Uliczne dekoracje roślinne	•			•
15.	Miejsce symboliczne (miejsce pamięci)	•	•	•	•
16.	Park przyuliczny	•		•	•
17.	Ogród dziedzińcowy	•		•	•
18.	Przedogródek	•		•	•
19.	Ogródek podwórkowy	•			•

Objaśnienie symboli:

• elementy i układy ogrodowe występujące samodzielnie w przestrzeni traktu komunikacyjnego

X elementy ogrodowe uczestniczące w kompozycji układu ogrodowego

Współczesna struktura przestrzenna traktów historycznych przedstawia się następująco:

- trakt w obrębie Starego Miasta (średniowiecznego) – układ urbanistyczny (gęstość zabudowy, struktura układu komunikacyjnego) wymusza istnienie niewielkich wnętrz urbanistycznych z przewagą *wnętrz wydłużonych* i akcentem na główne *wnętrze szerokie* (Rynek); we wnętrzach dominują: *ściany* i *podłogi* architektoniczne, drobne elementy i układy ogrodowe jako dekoracja przestrzeni publicznej (np. Kraków, Gdańsk, Lublin);

- trakt w obrębie dawnych przedmieść Starego Miasta – sukcesywne rozciąganie się *wnętrz wydłużonych i szerokich*; zabudowa od zwartej do luźnej – *ściany* architektoniczne, architektoniczno-roślinne, roślinne; dominuje roślinność jako czynnik kształtowania krajobrazu (np. Lublin, Warszawa).

W strukturze przestrzennej zaznacza się rytm występowania wewnątrz: *wnętrze wydłużone* (ulica) – *wnętrze szerokie* (plac).

Historyczne trakty reprezentacyjne spełniały rolę miastotwórczą i nadal stanowią centralną przestrzeń miasta:

- początek traktu – znajduje się tu główna siedziba władcy czyli dawna „*głowa*” miasta, państwa;
- przebieg traktu – wyznacza przestrzeń reprezentacyjną, o najwyższym prestiżu – „*kręgosłup*” miasta;
- w obrębie traktu zlokalizowane jest centrum miasta czyli główny plac z punktem spotkań wyznaczonym dominantą przestrzenną (pomnik, fontanna) – „*serce*” miasta;
- koniec traktu to punkt, z którego rozchodzą się drogi wiążące miasto z innymi ośrodkami.

Na podstawie porównania czterech traktów historycznych można stwierdzić, że o ich reprezentacyjnym charakterze decyduje:

- występowanie zróżnicowanych wewnątrz urbanistycznych – *szerokich i wydłużonych*;
- obecność historycznych elementów architektonicznych o wysokich walorach artystycznych – zabudowa tworząca *ściany* wnętrza; budynki lub drobne formy architektoniczne (pomniki, figury, miejsca symboliczne – tablice, krzyże, itp.) jako *elementy wolno stojące* we wnętrzu;
- obecność towarzyszących wewnątrz krajobrazowych o charakterze *panoramiczno-widokowym*;
- obecność licznych i zróżnicowanych formalnie elementów i układów ogrodowych, które uczestniczą w kształtowaniu wnętrza traktu (*ściany, elementy wolno stojące*) a w przestrzeni publicznej wyznaczają strefy o różnej funkcji np. komunikacyjnej, rekreacyjnej, ozdobnej, symbolicznej.

W obrębie traktów znaczna część elementów i układów ogrodowych występuje standardowo. Struktury samodzielne reprezentują: *grupa drzew, szpaler, pnącza, roślinność w pojemnikach* (na elewacji budynków, formy stojące) oraz *skwer, sezonowe ogródki uliczne, „strażnicy”* – oprawa wejścia, *dekoracje sezonowe*. Pojawiają się również obiekty charakterystyczne dla reprezentacyjnej przestrzeni publicznej – *miejsca symboliczne*. Z wyjątkiem Gdańska, występują także: *solitery, kwietniki, ozdoby kwiatowe (kwiaty cięte)* oraz układy towarzyszące np. *park przyuliczny, aneksy ogrodowe o charakterze przedogródków*.

Trakt warszawski wyróżnia natomiast: obecność *alei podwójnej*, dawnej *alei kalwaryjskiej*; *ogrodów dziedzińcowych* przy pałacach reprezentacyjnych; ciągu *przedogródków willowych*; 4 *parków przyulicznych*; licznych *miejsz symbolicznych* (wyznaczonych przez pomniki, figury religijne, tablice i głązy pamiątkowe), w tym o wyjątkowym charakterze – *grób Powstańca* oraz powiązany widokowo *Grób Nieznanego Żołnierza* (symbol narodowy).

Reprezentacyjność Traktu jako drogi o wymiarze państwowym (obecność ośrodków centralnej władzy – w przeszłości królewskiej, obecnie ustawodawczej i wykonawczej) generuje określone formy elementów i układów ogrodowych.

Najważniejszą i najstarszą jest *aleja podwójna* czyli oprawa drogi o szczególnym znaczeniu. Następne to oprawa obiektów państwowych (*ogród dziedzińcowy przed*

Pałacem Prezydenckim; *szpalery drzew*, które kierują w stronę Sejmu i Senatu; barwny akcent w postaci *kwietnika* przed głównym wejściem do gmachu URM) oraz dekoracja przestrzeni publicznej (Krakowskie Przedmieście - *skwery, szpaler, formy kwiatowe* typu *kwietniki*; *roślinność w pojemnikach* stojących, na elewacjach budynków, koszyczki kwiatowe na latarniach; Nowy Świat - *roślinność w pojemnikach: szpaler drzew, kompozycje kwiatowe* w pojemnikach stojących, na elewacjach budynków, koszyczki na latarniach; rondo Ch. de Gaulle'a - *kwietniki, skwer*; pl. Trzech Krzyży - *skwery, roślinność w pojemnikach*; pl. Na Rozdrożu - *skwer z wodotryskiem, grupy krzewów, kwietniki, roślinność w pojemnikach*).

W aranżacji roślinnej wpisane są liczne pomniki, figury religijne, miejsca pamiątkowe, które stanowią ważne dominanty przestrzenne i wyznaczają *miejsca symboliczne* o charakterze ogólnonarodowym.

6. PRZEMIANY FORMY ELEMENTÓW I UKŁADÓW OGRODOWYCH TRAKTU KRÓLEWSKIEGO W WARSZAWIE

Celem niniejszej pracy było określenie dynamiki przekształceń form elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych na przykładzie Traktu Królewskiego w Warszawie.

Przemiany formy elementów i układów ogrodowych wynikają z przekształceń na poziomie struktury urbanistycznej (miasto → Trakt) oraz kompozycji poszczególnych fragmentów Traktu (wnętrza) lub kompozycji wewnętrznej elementów i układów ogrodowych.

6.1. Przemiany formy układów krajobrazowych

Tworzenie Traktu poprzedziło usytuowanie ważnej drogi łączącej główne ośrodki Mazowsza. Zlokalizowanie jej przebiegu na skarpie wiślanej wynikało z uwarunkowań przyrodniczych i racjonalizmu dawnych użytkowników szlaku. Licznie spływające po skarpie strumienie utworzyły parowy umożliwiające zjazd do rzeki (Szenic, Chudek 1955). Wiele z nich wyznaczyło późniejszy przebieg dróg, a następnie ulic miejskich w kierunku Wisły.

Trakt w swej dzisiejszej postaci ukształtował się w ciągu kilku stuleci. Jego początki można określić na XV w., gdy wokół tworzącego się miasta, u wylotu bram miejskich, rozwijały się przedmieścia. Zakończenie procesu ustalania się struktury przestrzennej Traktu przypada na 2 połowę XVIII w.. Ostatecznie wnętrza urbanistyczne tworzące Trakt Królewski, uformowały się pod koniec XIX w. wraz z założeniem Parku Ujazdowskiego. Zmiany w 2 połowie XX w. były już jedynie przekształceniami w ramach poszczególnych wnętrz jako konsekwencja II wojny światowej i późniejszych, często kontrowersyjnych decyzji.

Tab.5. Przemiany urbanistyczne Traktu Królewskiego w Warszawie

Etap w rozwoju Warszawy	Wpływ rozwoju Warszawy na stan Traktu	Rola Traktu w mieście
Miasto średnio-wieczne, panowanie książąt mazowieckich	- lokalizacja Traktu na skarpie wiślanej (Płock - Czersk); - osadzenie wzdłuż Traktu ośrodków-generatorów rozwoju urbanistycznego (miasto z Zamkiem; zamek w Ujazdowie)	- droga łącząca główne ośrodki Mazowsza (znaczenie: komunikacyjne, handlowe); - wyznaczenie kierunku rozwoju miasta (północ – południe)

Miasto we władaniu Jagiellonów	- rozwój miasta – życie gospodarcze wychodzi poza mury miasta, skupia się u wylotu bram miejskich i wzdłuż głównych gościńców; powstają zwarcie zabudowane przedmieścia; - formowanie przestrzeni Krakowskiego Przedmieścia	- droga wiążąca Warszawę z Krakowem - główne ośrodki władzy (Warszawa: od 1556r. - elekcje królów; od 1569r. - miasto sejmowe); - główna droga Warszawy (Stare Miasto jako centrum miasta);
Warszawa Wazów	- Warszawa stolicą państwa (od 1596 r.); - urbanizacja Traktu i wyznaczenie jego granic (wały zygmuntowskie – granice miasta; kaplica Szujskich – zamknięcie Traktu); - lokalizowanie nowych obiektów o charakterze reprezentacyjnym (Pałac Kazimierzowski)	- główna ulica miasta (znaczenie komunikacyjne, handlowe); - główna przestrzeń inwestycyjna (Stare Miasto traci znaczenie jako centrum Warszawy); - znaczenie miastotwórcze
Miasto barokowe XVII w.	- miasto rozwija się w różnych kierunkach - częściowe odsunięcie od Traktu jako miejsca generującego rozwój przestrzenny; - rozwinięcie Traktu do Wilanowa (Sobieski)	- główna ulica miasta („kręgosłup” miasta) – znaczenie komunikacyjne, handlowe, inwestycyjne
Warszawa Sasów	- tworzenie założeń wielkoprzestrzennych, determinujących kształt i rozwój miasta; - wytyczenie Drogi Kalwaryjskiej - ostateczne ukształtowanie przebiegu Traktu	- główna ulica miasta; - wzmocnienie roli miastotwórczej Traktu

Czasy Marszałka F. Bielińskiego	- porządkowanie miasta (regulacja i brukowanie ulic, zakładanie kanalizacji) ; - powstanie alternatywnych przestrzeni komunikacyjnych (ul. Marszałkowska)	- główna droga miasta (ulica reprezentacyjna); - stopniowo traci na znaczeniu komunikacyjnym
Warszawa Stanisława Augusta Poniatowskiego	- realizacja Osi Stanisławowskiej; - określenie kształtu miasta i ostateczne ukształtowanie przestrzeni Traktu (wyodrębnienie pl. Na Rozdrożu)	- Trakt jako promenada reprezentacyjna
Początek XIX w.	- przesuwanie centrum miasta w kierunku zachodnim (pl. Teatralny, pl. Bankowy, Al. Jerozolimskie) - zmiany na Trakcie (architektoniczne, kompozycyjne) w ramach istniejącego układu przestrzennego; - ukształtowanie pl. Zamkowego i Rozdroża Złotych Krzyży;	- główna ulica reprezentacyjna; - wzmocnienie roli komunikacyjnej Traktu po wybudowaniu mostu Kierbedzia (poł. XIX w.)
Przełom XIX w./XX w.	- budowa mostu Poniatowskiego - Al. Jerozolimskie wyznaczają główną oś miasta w kierunku zachodnim	- główna droga reprezentacyjna miasta; - znaczenie komunikacyjne - droga podporządkowana osi miasta wschód – zachód
Początek XX w.	- rozwój Warszawy w kierunku północ – południe; (ul. Marszałkowska - główna ulica handlowa; przedłużenie - ul. Puławska)	- główna droga reprezentacyjna; - jedna z najważniejszych ulic miasta

Druga połowa XX w.	- wzmocnienie kierunku rozwoju miasta na osi północ - południe (przedłużenie ul. Marszałkowskiej – ptn.); - wzmocnienie rozwoju w kierunku wschód - zachód (Trasa Łazienkowska)	- główna droga o charakterze reprezentacyjnym
Koniec XX w.	- intensywna urbanizacja miasta – rozwój w różnych kierunkach; - stopniowe porządkowanie przestrzeni publicznej	- wzmocnienie znaczenia reprezentacyjnego dzięki częściowemu ograniczeniu ruchu kołowego na Nowym Świecie

Początkowo wnętrza Traktu kształtowane były w sposób spontaniczny – rozwój miasta powodował stopniowe wchłanianie terenów rolniczych i przesuwanie strefy zabudowanej. Powstający układ przestrzenny wynikał z konkretnych potrzeb np. nieregularność Krakowskiego Przedmieścia (w postaci pierwotnego rozszerzenia przed Bramą Krakowską, a następnie na wysokości kościoła ss. Wizytek i kościoła Św. Krzyża) wymusiło m.in. lokowanie miejsc handlowych (Berdecka, Turnau 1969). Planowo ukształtowanym wnętrzem są Aleje Ujazdowskie – wytyczone w linii prostej, o idealnych proporcjach, zgodnie ze stylem epoki (XVIII w.).

Formowanie się przestrzeni Traktu przebiegało w oparciu o 2 zasadnicze struktury przestrzenne: **architekturę i roślinność**.

Plac Zamkowy, Krakowskie Przedmieście i Nowy Świat ukształtowały się poprzez narastanie zabudowy wzdłuż Traktu, sukcesywnie przekształcanej (od drewnianej, rozproszonej do murowanej, zwartej) w miarę rozrastania się miasta. **Architektura** była więc czynnikiem, który wyznaczył wyraźne granice poszczególnych wnętrz - pl. Zamkowy i Krakowskie Przedmieście praktycznie od początku powstawały jako *wnętrza miejskie* (XVII w.); Nowy Świat zmieniał się we *wnętrze miejskie* wraz z przesuwaniem się strefy zabudowanej.

Kolejne wnętrza: Aleje Ujazdowskie i pl. Na Rozdrożu zostały wydzielone z otaczającej przestrzeni wyłącznie dzięki zastosowaniu **materiału roślinnego**. Zgodnie z obowiązującymi w XVIII w. koncepcjami urbanistycznymi, tereny podmiejskie włączano w system komunikacyjny miasta poprzez kształtowanie wnętrza krajobrazowego w otoczeniu drogi. Odbывało się to w sposób będący odpowiednikiem tworzenia wnętrza ulicy miejskiej, z wyraźną pierzeją uliczną. Taki architektoniczny efekt osiągnano dzięki zastosowaniu regularnych szeregów drzew jako *ścian* wnętrza. Tak tworzone wydzielone z otoczenia wnętrza krajobrazowe *szerokie* (place) i *wydłużone* (drogi-aleje), które stopniowo, w wyniku rozwoju zabudowy, przekształciły się w typowe wnętrza urbanistyczne takie jak place i ulice miejskie.

Pewnym wyjątkiem jest pl. Trzech Krzyży. Tutaj przestrzeń placu wyznaczyła jego funkcja – było to skrzyżowanie ważnych traktów o szczególnie ożywionym ruchu, co

wymagało odpowiednio rozległego miejsca. Określenie jego granic odbywało się poprzez narastającą, rozproszoną zabudowę. Tym samym to architektura zadecydowała o jego przyszłym kształcie. W formowaniu jego pierzei ważną rolę odegrał też czynnik przyrodniczy – szpalery topól włoskich, które na pocz. XIX w. zamknęły przestrzeń placu.

Na poziomie przekształceń urbanistycznych i formowania struktury przestrzennej Traktu, *roślinność spełniała rolę elementu konstrukcyjnego analogicznie do elementów architektonicznych*, wyznaczających typową przestrzeń ulicy miejskiej.

Na poziomie kształtowania poszczególnych wnętrz urbanistycznych, roślinność czyli elementy i układy ogrodowe mogą *współdecydować o dyspozycji przestrzennej*:

- mogą uczestniczyć w kształtowaniu *ściany* wnętrza zamiast pierzei architektonicznych

Pierzeje roślinne na Trakcie pojawiały się w dwóch przypadkach:

1/ gdy zostały zastosowane **celowo** jako efekt zagospodarowania terenu z przeznaczeniem na obiekty przyrodnicze (parki przyuliczne, przedogródki);

2/ gdy zostały zastosowane **w zastępstwie** pierzei architektonicznych, wcześniej istniejących (Skwer Konstantinowski w miejscu wyburzonej zabudowy na Krakowskim Przedmieściu - lata 60-te XIX w.; skwer przy ul. Karowej w miejscu zabudowy zniszczonej w czasie II wojny światowej – lata 50-te XX w.; rząd topól włoskich imitujący ścianę nieistniejącego Zamku Królewskiego - do lat 70-tych XX w.).

- mogą stanowić *element wolno stojący* we wnętrzu, który zmienia klasyczną kompozycję urbanistyczną

Przykładem może być istniejąca współcześnie topola na pl. Zamkowym. Stanowi element o charakterze subdominanty przestrzennej (swoista żywa rzeźba). Warto zauważyć, że i w tym przypadku roślina pojawiła się w miejscu dawnej formy architektonicznej (bramy na boczny dziedziniec kompleksu zamkowego) i istnieje niejako w jej zastępstwie.

- mogą uczestniczyć w regulacji przebiegu drogi i wyznaczaniu stref ruchu

W tym wypadku są to elementy lub układy ogrodowe, które stanowią swoiste wypełnienie wnętrza w części pozostającej poza strefą głównego ciągu komunikacyjnego. Przykładem może być niewielki skwer przy ul. Karowej, założony u schyłku XIX w. w miejscu, gdzie elewacje architektoniczne „uciekają” od osi ulicy. Skwer wyrównał linię przebiegu ulicy – wizualnie i funkcjonalnie (jednoznacznie wydzielony pas jezdni przeznaczonej dla ruchu kołowego na całej długości ulicy).

- mogą uczestniczyć w wydzielaniu z przestrzeni publicznej stref o różnej funkcji

Są to elementy i układy ogrodowe o charakterze dekoracyjnym (np. kwietnik, trawnik – część *podłogi* wnętrza o funkcji ozdobnej), dekoracyjno-użytkowym (np. aleja – komunikacja; skwery, sezonowe ogródki uliczne - rekreacja), symbolicznym (miejsce symboliczne).

Pojawianie się struktur roślinnych w przestrzeni wnętrza urbanistycznych wpływa decydująco na powstawanie pełnych **układów krajobrazowych** tzn. układów przestrzennych zawierających w sobie wszystkie elementy niezbędne do tworzenia *przestrzeni przyjaznej* o wysokich walorach estetycznych i krajobrazowych w kontekście *ducha i tradycji miejsca* (powiązanie funkcji, formy i treści).

Układy krajobrazowe odnoszą się do konkretnych wnętrz urbanistycznych, ale także wychodzą poza ich obręb w postaci dalekich *widoków* i szerokich *panoram*, które decydują o atrakcyjności danego wnętrza (np. panorama z pl. Zamkowego w stronę Pragi). Stąd w krajobrazie Traktu ogromne znaczenie odgrywają wnętrza towarzyszące o charakterze *panoramiczno-widokowym*. Są to wnętrza krajobrazowe, które łączą Trakt z otoczeniem - wizualnie a często również funkcjonalnie. Mają różny zakres przestrzenny - mogą być przestrzennie *ograniczone* (wnętrza urbanistyczne np. pl. Piłsudskiego; wnętrza ogrodowe np. w Parku Ujazdowskim, Ogrodzie Botanicznym, Łazienkach) lub przestrzennie *otwarte* (panorama, kierunki widokowe).

Wnętrza krajobrazowe w postaci *widoków* wychodzących z Traktu mają głównie charakter *wydłużony* – ich ramy wyznaczają pierzeje ulic poprzecznych; jedynym wyjątkiem jest *panorama* z pl. Zamkowego wyznaczająca *wnętrze krajobrazowe szerokie*.

Ogólnie można stwierdzić, że układy krajobrazowe Traktu Królewskiego czyli zespoły wnętrz urbanistycznych oraz towarzyszących wnętrz *panoramiczno-widokowych* charakteryzuje głównie forma liniowa, wynikająca bezpośrednio ze struktury przestrzennej miasta – siatki ulic i struktury zabudowy. To również jest powodem występowania pewnego rytmu – w sekwencji wnętrz urbanistycznych i wychodzeniu kolejnych kierunków widokowych (ryc. 71).

W kształtowaniu układów krajobrazowych wzdłuż traktów komunikacyjnych uczestniczą również elementy nieroślinne, stanowiące wyposażenie przestrzeni publicznej. Są to niewielkie elementy architektoniczne o charakterze dekoracyjnym (np. pomniki, wodotryski), elementy związane z infrastrukturą techniczną (trakcje tramwajowe, wiaty, latarnie, słupy elektryczne, telefoniczne, itp.), elementy wyposażenia tzw. „meble uliczne” (ławki czy kosze na śmieci). Nasycenie miejskiej przestrzeni publicznej elementami nieroślinnymi jest tak duże, że mogą wpływać na charakter wnętrza i tworzenie ładu przestrzennego (lub jego brak). Najważniejszymi elementami o znaczeniu kompozycyjnym są *pomniki i wodotryski*, które stanowią atrakcyjne *dominanty przestrzenne*.

Wodotryski są jednym z podstawowych elementów architektonicznych wykorzystywanych jako dekoracja przestrzeni prywatnej oraz publicznej. W obrębie miejskiego traktu komunikacyjnego (ulice i place) występują samodzielnie lub w układach ogrodowych (skwery). Są niezbędnym elementem każdej kompozycji przestrzennej, w której uczestniczą także inne organizmy żywe - zwierzęta.

Pomniki towarzyszą przestrzeni publicznej od zarania historii miast. Przyjmowały różne formy od symboli (obeliski, łuki triumfalne) po przedstawienia figuralne. Tworzono je w celu upamiętnienia ważnych wydarzeń lub wybitnych postaci. Zastosowane w przestrzeni określonych wnętrz urbanistycznych (place miejskie, dziedzińce przed gmachami publicznymi), często wyznaczają centralny punkt wnętrza, zawsze pozostając dominantą wizualną. W obrębie ulicznych układów ogrodowych – decydowały o powstaniu dekoracyjnego otoczenia roślinnego (np. pomnik Kopernika) lub ogniskowały kompozycję układu (np. figura MB Passawskiej, figura św. Jana Nepomucena i krzyże na kolumnach, pomnik Mickiewicza). Współcześnie, pomniki sytuowane są jako *dominanta kompozycyjna* (np. pomnik J. Piłsudskiego na zakończeniu Al.

Ujazdowskich) lub *element dekoracyjny (subdominanta kompozycyjna)* w obrębie istniejących układów ogrodowych (np. pomnik Prusa na skwerze przy ul. Karowej).

Występowanie i spójne powiązanie wszystkich różnorodnych składników struktury przestrzennej Traktu w ramach układów krajobrazowych, tworzonych przez lata, decyduje o szczególnym charakterze Traktu Królewskiego w Warszawie i jego znaczeniu w krajobrazie miasta.

Dawny Trakt Czerski, później Królewski, podobnie jak trakty reprezentacyjne wybranych miast, miał tak ogromne znaczenie, że wpisał się na stałe w plan Warszawy podczas gdy pozostałe tereny miasta (wraz z innymi dawnymi traktami) ulegały wielokrotnym, poważnym przekształceniom. Trakt Królewski był osią rozwijającego się miasta – wszystko, co wokół niego powstało było uzależnione od jego przebiegu. Obecnie Trakt nadal wiąże wokół siebie powstające obiekty (zabudowa, pomniki, itp.), o czym świadczy ich niezmienna orientacja „twarzą do wnętrza”.

Trakt Królewski powstawał jako spójna całość złożona z narastających zróżnicowanych części, które w przeszłości i obecnie spełniają odmienne zadania, wynikające z zapisanej w nich treści:

- **Krakowskie Przedmieście** – wyznacza najważniejszy fragment przestrzeni publicznej Traktu i miasta bowiem usadowiły się tu *władza, wiedza i wiara*; w przestrzeni zapisana jest historia państwa i miasta; o charakterze ulicy decyduje *architektura i sztuka*;
- **Nowy Świat** – to tradycyjnie *handel, usługi, rozrywka*; zapisana jest tu historia mieszkańców miasta i ich codzienność; o charakterze ulicy decyduje *użyteczność* w oprawie historycznej i artystycznej;
- **Aleje Ujazdowskie** – określa je *prestż, wielkość, elegancja*; zapisana jest tu historia monumentalnych XVIII-wiecznych działań w krajobrazie; o charakterze ulicy decyduje *roślinność*.

W ramach przekształceń układów krajobrazowych na Trakcie Królewskim równolegle przebiegała ewolucja elementów i układów ogrodowych i ich głównych funkcji:

1. XVIII w. - formy organizowania przestrzeni w krajobrazie otwartym - wydzielanie wnętrza krajobrazowych z zastosowaniem roślinności (aleja);
2. XIX w. - formy organizowania przestrzeni we wnętrzach urbanistycznych (szpaler, skwer);
3. XX w. - formy kształtowania krajobrazu miasta, z akcentem na znaczenie biologiczne;
4. koniec XX w. – powstają głównie formy dekoracyjne w ujęciu kameralnym (kreowanie wizerunku ulicy miejskiej ze zróżnicowaniem na poszczególne fragmenty).

* * *

Kształtowanie się struktury przestrzennej Traktu zaowocowało wyodrębnieniem się określonych wnętrza krajobrazowych i powstaniem konkretnych elementów i układów ogrodowych.

W przypadku **wnętrz** występujących na Trakcie proces ich formowania można uznać za zakończony już w końcu XIX w.. W obrębie Traktu jako drogi historycznej występuje:

- trwałość dotychczasowej struktury – sekwencji wykształconych wewnątrz, nie podlegających dalszym procesom podziału lub scalania;
- ograniczona zmiennność w zakresie wielkości i konstrukcji wewnątrz przekształconych po II wojnie światowej, gdzie nastąpiło rozszerzenie przestrzeni (w miejscu po przedwojennej zabudowie np. przy ul. Karowej i ul. Smolnej; na skutek likwidacji ogrodzeń np. dziedzińiec przy ul. Nowy Świat, czy przekształceń komunikacyjnych np. Trasa Łazienkowska), uwzględniając współczesną tendencję do zagęszczania tkanki miejskiej („plombowanie” miasta).
- W przypadku **widoków** towarzyszących przebiegowi Traktu (wewnątrz *panoramiczno-widokowe*) występuje:
- trwałość miejsc występowania widoków co wynika z istniejącej, trwałej struktury urbanistycznej części śródmiejskiej (siatka ulic);
- zmiennność głębokości widoków co wynika ze sposobu zagospodarowania terenów, które widok obejmuje: trwałość dla terenu o ustalonym, niezmiennym sposobie zagospodarowania np. wewnątrz ogrodowe w parkach przyulicznych; wydłużanie widoków w obrębie miasta i skręcanie widoków wychodzących poza jego obręb (wynik rozszerzania się granic miasta i zmiany wysokości zabudowy poza strefą centrum (pkt. 4.1.2.))

W przypadku **elementów i układów ogrodowych** występujących na Trakcie można zauważyć istnienie form historycznie trwałych (tab. 2, tab. 6), które zostały wykształcone w przeszłości (pocz. XVIII w. – k. XIX w.), następnie „okrzepły” i obecnie stanowią stały składnik struktury przestrzennej w wyodrębnionych w tym czasie wewnątrzach. Są to obiekty, dla których przemiany formy na poziomie urbanistycznym są zakończone (aleja, szpalery na Krakowskim Przedmieściu) lub ograniczone do ewentualnych przekształceń w ramach kompozycji wewnętrznej (skwer przy ul. Bednarskiej). Jediną potencjalną i zarazem drastyczną zmianą jest ich całkowita likwidacja w wyniku degradacji materiału roślinnego i zaniku społecznej potrzeby ich utrzymania. Jako układy potencjalnie trwałe można uznać także miejsca symboliczne istniejące współcześnie.

W stosunku do innych elementów i układów ogrodowych wykształconych później (2 połowa XX w.), proces zmian nie został zakończony i prawdopodobnie będzie kontynuowany.

O dalszym istnieniu obiektów większych (skwery) zadecydują przekształcenia w obrębie poszczególnych wewnątrz (zabudowa terenów otwartych, istniejących niejako w zastępstwie architektury lub ich pozostawienie ze względów ekologicznych).

Elementy i układy sezonowe to struktury podlegające ciągłej zmianie z racji swej specyfiki (tutaj zmiennność jest czynnikiem pożądanym, wywołującym ogólne zainteresowanie). Ich obecność jest przede wszystkim wynikiem przekształceń ekonomicznych i społecznych (zmiana estetyki, poziomu życia) oraz zmian w zakresie funkcji przestrzeni publicznej (droga reprezentacyjna, ulica handlowa, rodzaj komunikacji – ruch pieszey i kołowy lub jedynie ruch pieszey). Opierając się na istniejących przykładach, można zauważyć, że w strefie śródmiejskiej w obrębie części historycznej ograniczenie lub likwidacja ruchu kołowego wpływa na zwiększenie występowania elementów i układów ogrodowych stałych (zadrzewienia, kwietniki) a przede wszystkim sezonowych o charakterze dekoracyjnym i dekoracyjno-użytkowym np. ogródków

ulicznych, wszelkiego rodzaju ozdób roślinnych i roślinności w pojemnikach – elementów samodzielnych i w układach (np. Kraków, Gdańsk, Lublin – Krakowskie Przedmieście, Warszawa – Stare Miasto, Nowy Świat).

Tab. 6. Trwałość występowania wybranych układów ogrodowych na Trakcie Królewskim w Warszawie

Czas założenia	Nazwa układu ogrodowego	Rodzaj układu ogrodowego	Przekształcenie formy	Rodzaj układu ogrodowego po przekształceniu	Korekty, uzupełnienia lub wymiana materiału roślinnego	Czas istnienia (w latach)
1731	Droga Kalwaryjska (Aleje Ujazdowskie)	aleja pojedyncza (tereny podmiejskie)	1766-1779	aleja podwójna (tereny podmiejskie)	I. 90-te XIX w. I. 50-te XX w.	270 *
Lata 20-te XIX w.	otoczenie figury św. Jana Nepomucena i kolumn z krzyżami	trawnik z elementami architektonicznymi	I. 60-te XIX w.	zadrzewienie zwarte	–	ok. 180 *
			I. 90-te XIX w.	skwer ozdobny		
			I. 70-te XX w.	zieleniec miejski		
1866	Skwer Konstancyński (Skwer Mickiewicza)	skwer publiczny z fontanną	I. 90-te XIX w.	skwer ozdobny z pomnikiem	I. 20/30-te XX w. I. 50-te XX w.	135 *
Lata 90-te XIX w.	skwer przy Zamku Królewskim	skwer ozdobny - oprawa architektury	2 połowa XX w. I. 70-te XX w.	skwer – lapidarium narodowe likwidacja (odbudowa Zamku)	–	ok. 70
	skwer przy ul. Karowej	skwer ozdobny	1955	skwer miejski (powiększenie powierzchni)	2001 r. modernizacja układu drogowego	ok. 100 (45)

	skwer przy pomniku Kopernika	skwer ozdobny - oprawa pomnika	1929	likwidacja	–	34
Lata 90-te XIX w.	zadrzewienie na Krakowskim Przedmieściu	szpaler uliczny	–	–	I. 30-te XX w.	ok. 100 *
					I. 50-te XX w.	
2 połowa XX w.	skwer przy ul. Smolnej	skwer miejski	–	–	I. 90-te modernizacja układu drogowego	40
	skwer na pl. Na Rozdrożu	skwer z fontanną	–	–	–	28

* - proces przekształceń zakończony

6.2. Przemiany formy układów kompozycyjnych

W przestrzeni Traktu Królewskiego (sekwencja wnętrz krajobrazowych) zastosowano różne rodzaje elementów i układów ogrodowych. W ramach ich kompozycji wewnętrznej wykorzystywano rozwiązania charakterystyczne dla określonego czasu a więc stylu sztuki ogrodowej, co wiązało się z przekształceniami w aranżacji przestrzeni publicznej:

1. XVIII w. - monumentalne układy przestrzenne (Droga Kalwaryjska – aleja pojedyncza; założenie stanisławowskie – aleja podwójna) to struktury regularne; ukształtowane z zastosowaniem klasycznych proporcji, w oparciu o typowy materiał roślinny - drzewa wysokie o szlachetnym pokroju (np. lipy, kasztanowce);
2. początek XIX w. – struktury regularne; szpalery oparte na materiale roślinnym o formach regularnych (np. topole włoskie na pl. Trzech Krzyży); wydzielenie w nawierzchni placu dla elementów architektonicznych (figura św. Jana Nepomucena i kolumny na pl. Trzech Krzyży) o formie geometrycznej (okrągły trawnik);
3. 2 połowa XIX w. – struktury regularne; skwery charakteryzowała pewna prostota (np. Skwer Konstantynowski o układzie koncentrycznym – fontanna jako dominanta przestrzenna; elementy skonstrastowane (np. szpalery – trawniki); formy ozdobne (rabaty kwiatowe, festony) jako niewielkie akcenty dekoracyjne); w nasadzeniach ulicznych – niewielkie, symetryczne grupy drzew o regularnych koronach;
4. koniec XIX w. – w układach ogrodowych, tworzonych głównie wokół dominant przestrzennych (pomniki) dominują rozwiązania regularne, zgeometryzowane, złożone - o bogatej ornamentyce z wykorzystaniem wielu elementów ogrodowych i różnicowanych form roślinnych (pokrój, barwa); w zakładanych masowo szpalerach ulicznych wykorzystuje się drzewa głównie o koronach regularnych (formy kuliste, stożkowe, itp.);

5. początek XX w. (lata 20/30-te) – w układach ogrodowych następuje upraszczanie formy zgodnie z nurtem modernistycznym; stosowano rozwiązania regularne, zgeometryzowane; powszechne wykorzystanie nowych elementów ogrodowych np. pnączy (zwiększenie powierzchni biologicznie czynnych);
6. 2 połowa XX w. – w latach 50-tych wyraźne odwołanie do modernizmu w układach regularnych; wprowadzanie kompozycji swobodnych; unifikacja *zieleni miejskiej* – zatarcie cech stylowych w układach ogrodowych na Trakcie; stopniowe zubożanie kompozycji ogrodowych w oparciu o ograniczony materiał roślinny;
7. koniec XX w. – rozkwit form niewielkich o funkcji dekoracyjnej i dekoracyjno-użytkowej; tworzone kompozycje charakteryzuje często zbyt spontaniczność i wybujałość formy; w nowych strukturach przeważa kompozycja swobodna, nieregularna – w rozwiązaniach szczegółowych, kompleksowo – struktury zrytmizowane (np. dekoracja na Nowym Świecie, wzdłuż nowej pierzei na pl. Trzech Krzyży).

Tab. 7. Przekształcenia aranżacji przestrzeni publicznej oraz przemiany formy elementów i układów ogrodowych na Trakcie Królewskim – cykle zmian

Okresy historyczne		Forma elementów i układów ogrodowych	Wydarzenia historyczne wpływające na przekształcenia układów krajobrazowych	Występowanie nowych samodzielnych elementów i układów ogrodowych w przestrzeni Traktu	Powszechność występowania	Długość okresu pomiędzy kolejnymi przekształceniami
XVII I w.	1724-1731	formy proste, regularne, zgeometryzowane	założenie Drogi Kalwaryjskiej	- aleja pojedyncza	układ jednostkowy	ok. 40 lat
	1766-1779		założenie Osi Stanisławowskiej	- aleja podwójna - grupa drzew → soliter - park przyuliczny	elementy i układy jednostkowe	ok. 40 lat
	1815-1830		urbanistyka Królestwa Polskiego	- szpaler - trawnik - ogrody dziedziczne	elementy i układy jednostkowe	ok. 40 lat
XIX w.	lata 60-te	formy proste, regularne, zgeometryzowane	Warszawa po Powstaniu Styczniowym	- skwer - sezonowe ogródki uliczne - (l. 70/80-te)	elementy i układy jednostkowe	ok. 30 lat

	lata 90-te	formy złożone, regularne, zgeometryzowane; sporadycznie – formy naturalistyczne	okres prezydentury S. Starynkiewicza i działalności Komitetu Plantacyjnego	- pnącza na elewacjach budynków - ogródki podwórkowe	elementy i układy – liczne, zróżnicowane	ok. 30 lat
XX w.	lata 20/30-te	uproszczenie formy; formy regularne, zgeometryzowane	odzyskanie niepodległości kraju; okres prezydentury S. Starzyńskiego	- roślinność w pojemnikach – dekoracja przestrzeni publicznej - stałe miejsca symboliczne	elementy i układy – liczne, zróżnicowane	
XX w.	lata 40/50-te	dalsze uproszczenie formy (stylizyka socjalistyczna); formy regularne, zgeometryzowane	odbudowa powojenna	–	zniszczenia wojenne – zmniejszenie ilości elementów i układów; w okresie powojennym - zwiększenie powierzchni przeznaczonej na układy ogrodowe; ograniczenie różnorodności rodzajów stosowanych elementów i układów	ok. 20 lat
	lata 60/70-te	formy proste, mieszane (regularne, swobodne)	przekształcenia w PRL	–	elementy i układy – liczne; ograniczenie rodzajów stosowanych struktur	ok. 20 lat
	lata 90-te	wybujalność formy; układy głównie o kompozycji swobodnej, rytmizowane	przemiany po 1989 r.	- kwietnik dywanowy - „strażnicy”	znaczne zwiększenie ilości i różnorodności elementów i układów ogrodowych; stopniowa degradacja roślinności stałych elementów i układów ogrodowych (aleja, szpalery, skwery)	ok. 20 lat

W przemianach formy elementów i układów ogrodowych w zakresie rozwiązań kompozycyjnych można zauważyć pewną prawidłowość:

- na przestrzeni lat dominują rozwiązania regularne, rytmizowane;
- kompozycja swobodna, naturalistyczna występuje sporadycznie i utrzymana jest najczęściej w ryzach pewnej regularności;
- kompozycja oparta jest głównie na wnętrzu – wynika z jego kształtu, rozplanowania przestrzennego i przebiegu ciągu komunikacyjnego;

- kompozycja oparta na dominancie (pomnik, fontanna) – ograniczona do założeń XIX-wiecznych; obecnie – głównie w obrębie układów towarzyszących (parki przyuliczne, ogród dziedzińcowy), w układach ogrodowych ulicznych występuje sporadycznie (np. otoczenie pomnika Mickiewicza, otoczenie fontanny na pl. Na Rozdrożu).

Przewaga układów regularnych wzdłuż Traktu jako przykładu miejskiego ciągu komunikacyjnego przeznaczonego dla ruchu pieszego i kołowego wynika z określonych warunków przestrzennych (ograniczona powierzchnia) oraz funkcji miejsca (przestrzeń komunikacyjna, reprezentacyjna). Zastosowanie regularnych, zrytmizowanych elementów i układów ogrodowych skutkuje: wyodrębnieniem wnętrza z otoczenia (aleja w otoczeniu drogi – *wnętrze wydłużone*; szpalery wykorzystane do wydzielenia placu – *wnętrza szerokiego*); wprowadzaniem ładu przestrzennego i jednoznacznym określeniem funkcji poszczególnych stref we wnętrzu (strefa ruchu, strefa rekreacyjna, dekoracja; przestrzeń publiczna – półpubliczna).

Nieco inaczej przedstawia się sytuacja w otoczeniu dróg przeznaczonych dla ruchu kołowego – zaznacza się tu częstsze występowanie układów swobodnych, co służy tworzeniu urozmaiconych kompozycyjnie pasów izolacyjnych oraz wtapianiu drogi w krajobraz (trasy poza miastem).

Obserwowane zmiany kompozycyjne elementów i układów ogrodowych na Trakcie Królewskim charakteryzują się pewną **regularnością** – najbardziej spektakularne zmiany w strukturze przestrzennej Traktu oraz w zakresie formy stylowej mają miejsce **w odstępach kilkudziesięcioletnich** np. w ciągu XVIII w. do 2 połowy XIX w. było to ok. 40 lat; od momentu przyspieszenia rozwoju urbanistycznego i technicznego do współczesności – ok. 30-20 lat.

Wszelkie przemiany elementów i układów ogrodowych dokonujące się w obrębie przestrzeni Traktu (pojawianie się lub ustępowanie poszczególnych elementów i układów), podobnie jak w przypadku innych ulic miejskich, wiązały się z przekształceniami w strukturze urbanistycznej miasta ale także np. z modernizacją infrastruktury technicznej (brukowanie ulic, później – wymiana nawierzchni; zakładanie instalacji technicznych).

Elementy i układy ogrodowe występujące wzdłuż traktów komunikacyjnych w porównaniu z innymi obiektami ogrodowymi (ogrody, parki) są szczególnie podatne na przekształcenia. Reagują na wszelkie zmiany, będące wynikiem procesów historycznych, rozwoju urbanistycznego, zmiany poziomu i stylu życia oraz preferencji estetycznych określonej społeczności i jej kolejnych pokoleń. Stąd można założyć, że również w przyszłości elementy układy ogrodowe występujące wzdłuż traktów komunikacyjnych będą przekształcane w zależności od kierunku rozwoju technicznego, ekonomicznego i społecznego.

W wyniku wielokrotnych przekształceń elementy i układy ogrodowe Traktu Królewskiego obecnie występują w różnej postaci, tworząc rozmaite struktury przestrzenne i w różny sposób wpływając na kształt poszczególnych wnętrz urbanistycznych:

1. Zróźnicowanie pod względem udziału w kształtowaniu wnętrza:

- wchodzi w skład *ściany* wnętrza lub stanowią *elementy wolnostojące* we wnętrzu – formy kubaturowe (np. zadrzewienia: soliter, grupa drzew lub krzewów, żywo-

płot, szpaler, aleja, drzewa kubłowe; pnącza na konstrukcjach pionowych tworzących ścianki, przestony);

- wchodzi w skład *podłogi* wnętrza - formy płaskie (zadarnienia: trawnik, łąka kwietna, roślinność okrywowa; kwietniki) lub *ściany* wnętrza (pnącze na elewacji budynku);

2. Zróżnicowanie pod względem orientacji w przestrzeni:

- roślinność w układzie wertykalnym (np. zadrzewienia, pnącza i dekoracja kwiatowa na elewacji budynków);
- roślinność w układzie horyzontalnym (np. zadarnienia, kwietniki);

3. Zróżnicowanie pod względem złożoności struktury wewnętrznej:

- forma prosta – dotyczy głównie *elementów ogrodowych strukturalnie jednorodnych* (np. soliter, aleja, szpaler, żywopłot, trawnik, łąka kwietna);
- forma złożona – dotyczy głównie *układów ogrodowych* (np. skwer, promenada, bulwar, planty) oraz *elementów ogrodowych strukturalnie niejednorodnych* (np. wielogatunkowa grupa drzew lub krzewów, kwietnik);

2. Zróżnicowanie pod względem kompozycji układów:

- forma regularna;
- forma swobodna;

3. Zróżnicowanie pod względem kształtowania materiału roślinnego:

- forma naturalna – dotyczy roślinności zastosowanej z wykorzystaniem ich naturalnych cech pokrojowych;
- forma cięta – dotyczy form przestrzennych uzyskanych w wyniku prowadzenia stałych zabiegów pielęgnacyjnych (żywopłot formowany, formy topiaryczne).

W kompozycji elementów i układów ogrodowych ważną, a często decydującą rolę, odgrywają niewielkie elementy architektoniczne o wysokich walorach plastyczno-dekoracyjnych (pomniki, fontanny).

W zakresie przemian formy elementów i układów ogrodowych jako wyniku naturalnych procesów przyrodniczych można zauważyć, że czynnikiem decydującym dla stanu roślinności, a więc i formy, są **warunki środowiska miejskiego**, szczególnie niekorzystne przy trasach komunikacyjnych. W głównym stopniu dotyczy to elementów teoretycznie najtrwalszych – drzew.

Na podstawie przeprowadzonych badań terenowych na Trakcie Królewskim (inwentaryzacja szaty roślinnej), stwierdzono postępującą degradację drzew, szczególnie szpalerów na Krakowskim Przedmieściu: deformacja koron praktycznie wszystkich egzemplarzy, zahamowanie przyrostów na grubość pni (pierśnica drzew z gat. *Acer saccharinum* rosnących w pasie chodnika waha się od 0.13 m do 0.65 m), usychanie drzew (po zakończeniu inwentaryzacji w sierpniu 2001 r. zanotowano usunięcie kolejnych 2 egzemplarzy).

Wpływ warunków siedliskowych dało się zauważyć już wcześniej – sadzone w ostatnich latach XIX w. klony srebrzyste o koronach stożkowych, stopniowo uzyskiwały zupełnie inną formę pokroju – korony rozpięchłe, szerokie. Jest to efekt niskiego poziomu wilgotności w glebie (Zimmermann, Brown 1981).

Warunki siedliskowe w granicach centrum miasta determinują i ograniczają wzrost drzew (badania prowadzone nad *Tilia x euchlora* K. Koch w centrum Warszawy potwierdziły 2-3-krotnie mniejsze przyrosty na grubość pnia i 5-krotnie mniejszy przyrost

pędów w stosunku do drzew z dalszych dzielnic i peryferii miasta (Suski (1986) za H. Zimnym (1973)⁶⁴).

O dalszym istnieniu elementów i układów ogrodowych występujących w przestrzeni Traktu Królewskiego w Warszawie, a przede wszystkim przetrwaniu form historycznych, zadecydują działania na poziomie struktury przestrzennej i funkcjonowania obiektu (Trakt jako obiekt zabytkowy i reprezentacyjny o charakterze spacerowym - wprowadzenie ograniczeń w ruchu kołowym, na określonych fragmentach - dostosowanie wyłącznie do ruchu pieszego) oraz na poziomie struktury przyrodniczej, gdzie można wyróżnić 2 podstawowe czynniki:

1. Właściwy **dobór gatunkowy roślin** wprowadzanych do:

- istniejących elementów i układów ogrodowych, w ramach wymiany materiału roślinnego podlegającego degradacji w wyniku procesów naturalnych (starzenie) lub urbanizacyjnych (niekorzystne warunki środowiska, uszkodzenia mechaniczne);
- odtwarzanych kompozycji stylowych w układach ogrodowych (skwery);
- nowych elementów i układów ogrodowych, urządzanych sezonowo (kwietniki, roślinność w pojemnikach) lub zaprojektowanych w przyszłości;

Dobór gatunkowy powinien uwzględniać:

- odporność na niekorzystne warunki środowiska miejskiego (stanowisko suche, niedobór składników pokarmowych, niekorzystny układ temperatur w stosunku do terenów otwartych, zanieczyszczenie gleby i powietrza);
- możliwość zastosowania określonych grup roślinnych w odniesieniu do struktury urbanistycznej (wielkość i kształt wnętrza oraz sposób jego funkcjonowania jako czynniki determinujące wybór roślinności i zastosowanie form ogrodowych);
- bezkolizyjność w aspekcie technicznym (dotyczy form przestrzenne największych – drzew: rodzaj systemu korzeniowego decyduje o kolizjach lub ich braku w obrębie nawierzchni oraz infrastruktury podziemnej; twardość drewna – o bezpieczeństwie użytkowników drogi).

2. **Pielęgnacja** obejmująca kompleksowe działania w zakresie:

- zapewnienia możliwie najkorzystniejszych warunków siedliskowych (nawadnianie, napowietrzanie, wprowadzanie składników pokarmowych);
- zapewnienia zabezpieczeń i ochrony (poprzez elementy nieroślinne np. osłony pni i korzeni drzew, pnączy; stabilizowanie nowoposadzonych roślin formy piennej; wygradzanie elementów i układów narażonych na zniszczenie – niskie ogrodzenia, murki wokół skwerów, kwietników, trawników);
- stosowania właściwych zabiegów technicznych przy kształtowaniu określonej formy na poziomie poszczególnych roślin lub elementów ogrodowych (pielęgnacja drzew i krzewów w różnych konfiguracjach przestrzennych; pielęgnacja pnączy, kwietników, trawników, roślinności w pojemnikach) z uwzględnieniem efektów plastycznych i kompozycyjnych całego układu krajobrazowego.

⁶⁴ Zimny H. 1973. *Miejskie warunki ekologiczne a roślinność drzewiasta*. (w:) Mat. z symp.: Problemy pielęgnacji i ochrony drzew w aglomeracjach miejskich i obiektach zabytkowych. Łańcut, 2-3 IV 1973

W określaniu prognoz na przyszłość w zakresie kształtowania roślinności przy ulicach miejskich, należy odnieść się do sprawdzonych metod z początku wieku i współczesnych doświadczeń innych krajów europejskich.

Na początku wieku precyzyjnie określono zasady wprowadzania i utrzymania drzew na ulicach miejskich. Wynikało to z istniejącej struktury przestrzennej zabudowy i obecności, w coraz większym zakresie, infrastruktury technicznej podziemnej (instalacje wodne, kanalizacyjne, gazowe, elektryczne) i nadziemnej (linie telefoniczne, przewody trakcji tramwajowych). Zdawano sobie sprawę z ewentualnych kolizji wynikających ze zbyt bliskiego sąsiedztwa instalacji i roślin ze względów technicznych (kolizja koron drzew i przewodów napowietrznych, uszkodzanie systemów korzeniowych podczas prac remontowych i in.) a także środowiskowych (np. osuszanie gruntu w pobliżu instalacji podziemnych, szkodliwe działanie gazu pochodzącego z nieszczelnych rur gazowych). Stąd ściśle określono zasady kompozycji i sposoby urządzania zadrzewień przy ulicach, biorąc pod uwagę zastosowanie konkretnych gatunków, odległości sadzenia itp. (m.in. *Ogrodnik Polski* 1902, Nr 12, s. 272-276; 1904, Nr 5, s. 119; Jankowski 1910, Rutkowski 1918; Gałczyński 1928). Zwracano także uwagę na wykorzystanie innych rodzajów roślinności np. pnączy jako najbardziej odpornych na warunki niekorzystne i doskonałych w warunkach ograniczonej przestrzeni.

W okresie międzywojennym wykorzystywano różne sposoby wprowadzania roślinności do miast np. jedną z form było zakładanie trawników w obrębie torowisk tramwajowych, uzyskując duże powierzchnie biologicznie czynne.

Te wszystkie sposoby są znane i stosowane w wielu współczesnych miastach europejskich. Obok form tradycyjnych (aleje, szpalery uliczne, skwery, ozdobne kwietniki), szczególnie szeroko stosuje się pnącza, wykorzystując na nie każdą możliwą powierzchnię (elewacje budynków, latarnie uliczne, konstrukcje oddzielające jezdnie od chodników np. w formie ozdobnych trejaży, itp.). Powszechnie wprowadza się roślinność o charakterze sezonowym, co umożliwia sukcesywną wymianę materiału roślinnego i stałe utrzymanie określonych form ogrodowych (kwietniki, roślinność w pojemnikach). W strefie o charakterze reprezentacyjnym, w obrębie historycznych zespołów urbanistycznych obserwuje się tendencję zakładania i utrzymywania niezwykle ozdobnych elementów i układów ogrodowych, nawiązujących lub odtwarzających formy kompozycyjne historyczne. Dekoracyjność takich obiektów przyrodniczych niewątpliwie podkreśla wyjątkowy charakter przestrzeni zabytkowej, jej walory historyczne i krajobrazowe.

Generalnie, stała obecność elementów przyrodniczych wzdłuż traktów komunikacyjnych jest jednym z warunków kształtowania *przestrzeni przyjaznej* w ramach *idei zrównoważonego rozwoju*, co zostało podkreślone w dewizie światowej wystawy EXPO 2000: *Człowiek – Natura – Technika*. Przywracanie równowagi w tym zakresie wydaje się być koniecznością i warunkiem przetrwania w przyszłości (Drapella-Hermansdorfer 2000; Różańska, Fortuna-Antoszkiewicz, Zinowiec-Cieplik 2000).

Prognozując kierunek dalszych przemian w zakresie kształtowania elementów i układów ogrodowych na Trakcie Królewskim w Warszawie, można założyć, że będzie się to rozwijało podobnie jak w innych krajach europejskich, z naciskiem na tradycje i wartości historyczne (*duch miejsca*) i tendencje proekologiczne (poprawa warunków życia i ochrona środowiska).

W zakresie przemian formy elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych można przyjąć, że proces ten będzie przebiegał zgodnie z dotychczasowym nurtem – rozwiązania kompozycyjne wynikające z warunków przestrzennych oraz charakteru i rodzaju drogi: w otoczeniu traktów miejskich układy zrytmizowane o zróżnicowanej kompozycji, z przewagą regularności (rygor przestrzenny); w otoczeniu dróg poza miastem – układy głównie swobodne, naturalistyczne (wtapianie drogi w krajobraz). Wzdłuż traktów reprezentacyjnych można założyć stałą obecność elementów i układów ogrodowych jako obiektów pożądanych, stanowiących dekoracyjne dopełnienie przestrzeni publicznej.

Przemiany formy w obrębie wnętrza krajobrazowych traktów będą przebiegać z regularnością obserwowaną dotychczas: **tworzenie elementu / układu ogrodowego (proces cykliczny) → stabilizacja formy i jej trwałość lub dalsze przekształcenia → zanik formy lub jej akceptacja.**

PODSUMOWANIE

Część elementów i układów ogrodowych występujących w przestrzeni Traktu Królewskiego w Warszawie charakteryzuje się **trwałością występowania w sensie historycznym** tzn. stałą obecnością określonego elementu lub układu od momentu zastosowania w przeszłości do czasów obecnych (tab. 2, 6).

Największą **trwałością w sensie biologicznym** tzn. biorąc pod uwagę trwałość materiału roślinnego (długość cyklu życiowego), charakteryzują się bez wątpienia wszystkie elementy i układy ogrodowe konstruowane z **drzew** (soliter, szpaler, aleja, skwer). Roślinność towarzysząca ulicy miejskiej jest szczególnie narażona na zniszczenie w skutek działalności człowieka (wpływ na warunki środowiska, uszkodzenia mechaniczne). Może zatem pojawić się **konieczność wymiany materiału roślinnego** w celu utrzymania określonej formy elementu lub układu ogrodowego jako struktury przestrzennej. W takim przypadku o trwałości danego elementu lub układu może decydować łatwość jego odtworzenia i szybkość uzyskania oczekiwanego efektu. Można wtedy mówić o stabilności poszczególnych struktur jako swoistej odwrotności ich naturalnej trwałości – **najbardziej stabilnym elementem** okazują się być struktury złożone z roślin najdelikatniejszych np. **kwiećniki sezonowe, trawniki** w których efekt dekoracyjny osiąga się najszybciej. Najtrudniej odtworzyć formy potencjalnie najtrwalsze – złożone z drzew, bowiem w tym przypadku istnieją znacznie większe utrudnienia i ograniczenia - ekonomiczne, techniczne oraz czasowe.

Wszystkie elementy i układy ogrodowe jako formy żywe charakteryzują się nieustanną **zmiennością formy**. Forma poszczególnych obiektów ulega modyfikacji w różnym zakresie i jest całkowicie uzależniona od działalności człowieka na różnych płaszczyznach (**zmiennność antropomorficzna**). Zmiany wynikają także z ich specyfiki jako obiektów podlegających naturalnym cyklom rozwoju (**zmiennność przyrodnicza**).

Zmienność formy w sensie kompozycyjnym ma charakter pewnej regularności (cykl wieloletni), natomiast zmienność przyrodnicza ma zawsze charakter cykliczny (w cyklu rocznym).

Po szczegółowym rozpoznaniu historii warszawskiego Traktu Królewskiego w zakresie dokonujących się tu przekształceń urbanistycznych oraz występowania poszczególnych *elementów i układów ogrodowych*, można stwierdzić, że w przestrzeni ulicy zo-

stały zastosowane praktycznie **wszystkie rodzaje** elementów przestrzennych o charakterze roślinnym wykorzystywane w sztuce ogrodowej, określone w niniejszej pracy terminem *elementy ogrodowe*. Elementy ogrodowe występują samodzielnie lub wchodzić w skład układów ogrodowych, z których część stanowi struktury charakterystyczne dla przestrzeni publicznej w obrębie traktu komunikacyjnego.

Jeśli na kompozycję *założenia ogrodowego* (ogrody, parki) składają się odpowiednio rozplanowane i powiązane ze sobą różne, często liczne *elementy ogrodowe*, to w warunkach przestrzeni miejskiego traktu komunikacyjnego czyli systemu *wnętrz urbanistycznych* (ulice, place), *elementy ogrodowe* oraz charakterystyczne dla przestrzeni publicznej *układy ogrodowe* występują **w rozproszeniu**, w obrębie poszczególnych *wnętrz urbanistycznych*. Jednak dzięki obecności form ogrodowych o konstrukcji liniowej (formy tradycyjne - aleja, szpaler; szpaler sezonowy – drzewa w pojemnikach) następuje wizualne powiązanie wszystkich elementów i układów ogrodowych w ramach całej przestrzeni traktu komunikacyjnego.

* * *

Ulica miejska z racji swojej funkcji jest obiektem o charakterystycznej **liniowej strukturze przestrzennej**, która warunkuje zastosowanie określonych rozwiązań kompozycyjnych i form poszczególnych elementów i układów ogrodowych. Komponowane struktury roślinne wzdłuż tras komunikacyjnych znamionuje **specyficzna forma – dynamiczna** (zmienna), **w układzie liniowym**, często **zrytmizowana**, towarzysząca ruchowi komunikacyjnemu o różnym natężeniu, podlegająca silnej antropopresji, równocześnie silnie przenikająca się z formami nieroślinnymi (wyposażenie techniczne), często o nikłym znaczeniu estetycznym. Wraz z fasadami architektury współdecyduje o randze estetycznej ulicy w mieście, a wraz z otoczeniem krajobrazowym współdecyduje o wyrazie estetycznym drogi poza miastem.

7. WNIOSKI

1. Elementy i układy ogrodowe stanowią obecnie stały i niezbędny składnik struktury przestrzennej miejskich traktów komunikacyjnych o charakterze reprezentacyjnym.

2. Ich forma wiąże się zawsze z określoną przestrzenią – wnętrzem krajobrazowym. Elementy i układy ogrodowe występujące wzdłuż Traktu Królewskiego, wpisane w strukturę urbanistyczną (system wnętrz krajobrazowych), tworzą wraz z nią swoiste *układy krajobrazowe*, które decydują o wyjątkowym charakterze całego Traktu jako unikalnego obiektu krajobrazowego w skali miasta i przestrzeni publicznej o znaczeniu ogólnonarodowym.

3. Wnętrza krajobrazowe oraz elementy i układy ogrodowe tworzą układy o charakterze *dynamicznym* (udział form żywych). Kompozycyjnie nawiązują do układu przestrzennego całego obiektu (traktu komunikacyjnego) – dominują rozwiązania liniowe zarówno w kształtowaniu kompozycji wnętrza jak i w kształtowaniu widoków. Można więc mówić o *przewadze wnętrz krajobrazowych oraz elementów i układów ogrodowych o kompozycji liniowej* (wnętrza krajobrazowe - ulice, wydłużone widoki; elementy i układy ogrodowe - aleja, szpalery, wydłużone skwery).

4. Wzdłuż Traktu Królewskiego w Warszawie występuje unikalna różnorodność i nagromadzenie elementów i układów ogrodowych. Niektóre z nich występują jedynie w przestrzeni Traktu warszawskiego. Tym samym pod względem występowania zróżnicowanych elementów i układów ogrodowych Trakt Królewski w Warszawie wyróżnia się spośród innych traktów komunikacyjnych.

5. Na Trakcie Królewskim w Warszawie elementy i układy ogrodowe stanowią: elementy konstrukcyjne wnętrza krajobrazowego (urbanistycznego) jako:

- *ściany wnętrza* lub *elementy wolno stojące* - struktury współdecydujące o kompozycji wnętrza;
- rodzaj dekoracji przestrzeni publicznej, często charakterystycznej wyłącznie dla ulicznego ciągu komunikacyjnego (struktury decydujące o charakterze wnętrza);
- formy porządkowania i organizowania przestrzeni (elementy ładu przestrzennego i identyfikacji przestrzeni).

W kompozycji wnętrza krajobrazowego Traktu wykorzystano odmienność materiału roślinnego budującego elementy i układy ogrodowe (forma żywa, zmienna) jako opozycję do dominującej architektury.

6. Elementy i układy ogrodowe charakteryzują się zmiennością formy jako:

- *struktury kompozycyjne*, uzależnione od tendencji w sztuce ogrodowej, warunków przestrzennych (układ urbanistyczny) oraz głównej funkcji obiektu (komunikacja);
- *struktury przyrodnicze*, podlegające prawom natury (cykle rozwojowe) oraz uzależnione od warunków środowiska.

Przemiany mają charakter **regularny** (wieloletni) – dla form kompozycyjnych; **cykliczny** (roczny) – dla form materiału roślinnego.

7. Ewolucja formy elementów i układów ogrodowych na Trakcie Królewskim przebiegała:

- od form monumentalnych, egzystujących w krajobrazie otwartym; prostych kompozycyjnie, regularnych; funkcja - organizowanie przestrzeni (aleja, szpalery) – XVIII w.;
- poprzez formy drobniejsze, egzystujące w warunkach krajobrazu miejskiego; rozbudowane kompozycyjnie i stylowo, regularne i symetryczne; funkcja - porządkowanie i dekorowanie przestrzeni publicznej (skwery) – XIX w.;
- do form ulegających uproszczeniu, o kompozycji swobodnej, mające znaczenie dopełniające jako dekoracja przestrzeni publicznej i ważny element środowiska naturalnego – XX w., przy czym - od połowy XX w. ponownie dominują formy większe (zieleń jako oprawa arterii komunikacyjnych przecinających Trakt; skwery jako wypełnienie miejsc po nieistniejącej architekturze); obecnie – powrót do form drobniejszych z tendencją kształtowania wnętrz kameralnych.

W rozwiązaniach kompozycyjnych dominują formy regularne i zrytmizowane.

8. Ze względu na szczególną rolę Traktu jako obiektu krajobrazowego o wysokich walorach historycznych, estetycznych i społecznych należy bezwzględnie:

- zachować istniejący układ przestrzenny, wprowadzając jedynie korekty zmierzające do jego wyeksponowania;
- przywrócić historyczne formy najważniejszych elementów i układów ogrodowych, odwołując się do tradycji i charakteru określonych wnętrz (np. wybrane kwiatniki, skwery, ogrody dziedzińcowe, Aleje jako promenada);
- dokonać niezbędnej rewaloryzacji elementów i układów ogrodowych ulegających degradacji, aby nie dopuścić do zaniku określonej formy (np. szpalery na Krakowskim Przedmieściu);
- elementy i układy ogrodowe (z wyjątkiem form sezonowych) wymagają stałej i starannej pielęgnacji i ochrony jako formy przyrodnicze istniejące w niekorzystnych warunkach środowiska miejskiego, zwłaszcza w przestrzeni ulicy.

Zachowanie historycznych form elementów i układów ogrodowych jest naszym obowiązkiem, wynikającym z tradycji i kultury, a także rodzajem hołdu złożonego niestrudżonym społecznikom z końca XIX i początku XX wieku, którzy sadząc drzewa myśleli o nas, współczesnych.

8. WYKAZ ILUSTRACJI

1. Warszawa, ok. 1600. Rekonstrukcja planu Starej Warszawy wg S. Żaryna (repr. z *Kwartalnika Architektury i Urbanistyki*, 1963, nr 2 (w:) *Jesteśmy w Warszawie. Miasto dawne i nowe*. 1981, s. 65)
2. Kolumna Zygmunta III Wazy na tle Bramy Krakowskiej. 1795, akwaforta wg rysunku Anny z Tyszkiewiczów Wąsowiczowej, ryt. I. Duvivier ((w:) Kobielski 1984, il.23)
3. *Widok Nowego Świata*. 1785 lub 1786, akwarela Zygmunta Vogla (zb. MNW (w:) Sroczyńska 1980, s. 72)
4. Jedna z trzech kolumn z krzyżami rozpoczynających Drogę Kalwaryjską oraz słupek ogrodzenia. 1731, J.J.D. Jauch (zb. MHW, G.Pl. 22 968 (Zbiory Drezdeńskie); fot. W. Wolny)
5. Rzut poziomy, przekrój poprzeczny, elewacja boczna oraz rzuty ławek kaplicy pasyjnej. 1731, J.J.D. Jauch (zb. MHW, G.Pl. 22970 (Zbiory Drezdeńskie); fot. W. Wolny)
6. Plan sytuacyjny Drogi Kalwaryjskiej z oznaczeniem kaplic pasyjnych. 1731, J.J.D. Jauch (zb. MHW, G.Pl. 22965 (Zbiory Drezdeńskie); fot. W. Wolny)
7. Fragment Drogi Kalwaryjskiej – od kaplicy Biczowania do kościoła Ujazdowskiego. 1731, J.J.D. Jauch (zb. MHW, G.Pl. 22967 (Zbiory Drezdeńskie); fot. W. Wolny)
8. Przebieg Drogi Kalwaryjskiej na tle miasta. Fragment planu Warszawy C.F. Hübnera, 1740 (skala 1:10 000; zb. MHW, G.Pl. 64/v)
9. *Prospekt Placu przed XX Bernardynami w Warszawie*. 1771, akwaforta Bernardo Bellotto zw. Canaletto (zb. MNW (w:) *Warszawa i Jej Muzeum*. 1996, s. 51)
10. *Widok Krakowskiego Przedmieścia w Warszawie*. 1795, akwarela Zygmunta Vogla (zb. MNW (w:) Sroczyńska 1980, s. 174)
11. *Planta Łazienek Królewskich z przyległościami, wymierzona geometrycznie przez Imci Panów Kadetów w Roku 1787* (oryginał planu nie istnieje) ((w:) Karczewski 1955, s. 127)
12. Kształtowanie się Osi Stanisławowskiej. Plan Warszawy Hiża i Jędrzejowskiego, 1771 (*Delineacya Miasta rezydencyjonalnego...*(Plansza zbiorcza planu), Hiż i Jędrzejowski, skala ok. 1:8214, 1771 (w:) *Atlas historyczny Warszawy* 1999, s. 27)
13. Oś Stanisławowska po zakończeniu realizacji. Fragment planu P. Hennequin'a, 1779 (repr. planu ze zb. APW (APW II); zb. prywatne)
14. Nowy Świat po 1873 r.. Widok w kierunku południowym. Fot. K. Brandel (zb. MHW (w:) Lejko 1985, s. 90)
15. Kolumna Zygmunta z wodotryskiem. 1858, litografia, rys. A. Lerue, lit. C.C. Bachelier (repr. ze zb. MHW; zb. prywatne)
16. Drzewa w przestrzeni Szerokiego Krakowskiego Przedmieścia. Na pierwszym planie – figura Matki Boskiej Passawskiej. 1858, litografia, rys. J. Cegliński, lit. C.C. Bachelier (repr. ze zb. MHW; zb. prywatne)
17. Para drzew przed hotelem Gerlacha. Ok. 1850, litografia M. Fajansa (zb. MNW (w:) Rottermund 1972, s. 21)
18. Projekt bramy triumfalnej wraz z otoczeniem roślinnym na przyjazd cara Aleksandra I. Akwarela, C.S. de Varenne (zb. MNW (w:) *Warszawa i Jej Muzeum*. 1996, s. 78)
19. Kościół św. Aleksandra i zagospodarowanie placu. W głębi – zadrzewienie Alei ujazdowskiej oraz wydzielenie w nawierzchni z figurą św. Jana Nepomucena na osi

- Alei i 2 kolumny z krzyżami po bokach. 1859, litografia, J. Cegliński (repr. ze zb. Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy Biblioteki Głównej; zb. prywatne)
20. Wymienione drzewa wokół kościoła Św. Aleksandra, ok. 1860 (zb. MNW (w:) Kwiatkowsky 1998, s. 37)
21. Wodotrysk Marconiego na Skwerze Konstancyńskim. 1882, rys. J. Konopacki (repr. z *Tygodnika Powszechnego*, 1882 (w:) Kobielski 1984, il. 118)
22. Skwer na Krakowskim Przedmieściu. 1866, drzeworyt, rys. M. Olszyński (repr. z *Kłósów*, 1866 t.3., s. 185; zb. MHW, D.I. 65372)
23. Nowa aranżacja otoczenia pomnika Mikołaja Kopernika. Ok. 1881-83, fot. K. Brandel (zb. MHW (w:) Lejko 1985, s. 124)
24. Roślinność w pojemnikach przy obiekcie usługowym (Krakowskie Przedmieście, róg ul. Koziej), ok. 1880 (zb. MNW (w:) Kwiatkowsky 1998, s. 23)
25. Zadrzewiony skwer i szpalery drzew na pl. Trzech Krzyży (Rozdroże Żółtych Krzyży), ok. 1870 (zb. APW (w:) Kwiatkowsky 1998, s. 37)
26. Zdeformowane korony drzew w Alei Ujazdowskiej. 1886, rys. S. Wolski (repr. z *Tygodnika Ilustrowanego*, 1886, seria 4, t.8., s. 281; zb. MHW, D.I. 58141)
27. Wymienione drzewa w Alei Ujazdowskiej, k. XIX w. ((w:) Kwiatkowski 1993, s. 60)
28. Zieleniec przy Zamku Królewskim tuż po założeniu ((w:) *Warszawa*. Album fot. wyd. przed 1914; zb. prywatne)
29. Nowy skwer w przestrzeni Krakowskiego Przedmieścia. Ok. 1901-1908 (zb. MHW, D.I. 38302; repr. E. Pawlak)
30. Zmiana kompozycji klombu kwiatowego. Ok. 1909-1915, fot. K. Wojutyński (zb. MHW, D.I. 82596; repr. E. Pawlak)
31. Skwer w okresie międzywojennym. Fot. K. Wojutyński (zb. MHW, D.I. 82579; repr. E. Pawlak)
32. Plan skweru przy pomniku Kopernika zamieszczony w *Ogrodniku Polskim* 1896, Nr 4 (zał. do art.: F. Szanior. *Skwer około pomnika Kopernika*, s. 83-84)
33. Skwer przy pomniku Kopernika. Stan przed 1914 r. ((w:) *Warszawa*. Album fot. wyd. przed 1914; zb. prywatne)
34. Otoczenie pomnika Mickiewicza. Plan zamieszczony w *Ogrodniku Polskim* 1899, Nr 14 (zał. do art.: F. Szanior. *Nowe skwery w Warszawie, w 1899 roku założone*, s. 323-324)
35. Otoczenie pomnika Mickiewicza po zakończeniu realizacji ((w:) *Warszawa*. Album fot. wyd. przed 1914; zb. prywatne)
36. Dekoracja na Nowym Świecie w dniu przejazdu cara Mikołaja II. 1897, fot. L. Kowalski (zb. MNW (w:) *Warszawa i Jej Muzeum*. 1996, s. 131)
37. Plac Św. Aleksandra – fragment skweru z figurą św. Jana Nepomucena. Stan przed 1914 r. ((w:) *Warszawa*. Album fot. wyd. przed 1914; zb. prywatne)
38. Aleja Ujazdowska – widok w kierunku południowym. Stan przed I wojną światową (karta pocztowa, nakład Wydawnictwo K. Wojutyńskiego, wyd. przed 1929; zb. prywatne)
39. Roślinność ramująca przestrzeń pl. Zamkowego. 1917, fot. H. Poddębski (zb. MHW (w:) Sołtan 1998, il. 1)
40. Nasadzenie uliczne Krakowskiego Przedmieścia. Stan po 1904 r. (karta pocztowa, nakład W. Skiba, zb. MHW (w:) Lejko 1994, il. 16)

41. Willa Sobańskich w Alejach Ujazdowskich – fragment przedogródka. Fot. H. Poddębski ((w:) *Sztuka Warszawy*. 1986, il. 198)
42. Struktura przestrzenna miasta wraz z układem zadrzewień ulicznych. Warszawa, 1915 (*Plan miasta stołecznego Warszawy i okolic, Biuro Pomiarów Sekcji Wodociągów i Kanalizacji Magistratu*, skala 1:10 000, 1915 (w:) *Atlas historyczny Warszawy* 1999, s. 129)
43. Ogród dziedziczny przed pałacem Namiestnikowskim po usunięciu pomnika Paskiewicza (fot. J. Wołyński; karta pocztowa, wyd. przed 1932; zb. prywatne)
44. Zadrzewienia Krakowskiego Przedmieścia. W oknach hotelu Europejskiego – dekoracja kwiatowa. Okres międzywojenny (zb. MHW, D.I. 82233; repr. E. Pawlak)
45. Pomnik Wdzięczności Ameryce w Ogródku Hoovera (przed 1924, fot. S. Buchbach; zb. IS PAN, sygn. 35209 PL)
46. Otoczenie pomnika Mickiewicza w okresie międzywojennym (stan sprzed 1929 (w:) Zieliński 2001, il. 41)
47. Otoczenie pomnika Kopernika. Stan po 1920 r. (zb. IS PAN (w:) Zieliński 2001, il. 69)
48. Gmachy Muzeum Narodowego w Warszawie i roślinna oprawa Al. Jerozolimskich (1939, fot. H. Poddębski; zb. MHW (w:) Sołtan 1998, il. 27)
49. Zadrzewienie Alei Ujazdowskich ujęte w formowane „zielone ściany” (1932, fot. H. Poddębski; zb. IS PAN, sygn. 24539)
50. „Warszawa w kwiatkach i zieleni” – pl. Zamkowy w latach 30-tych XX w.. Na pierwszym planie – koszyczek kwiatowy na latarni ulicznej (fot. T. Przypkowski (w:) *Piękno Warszawy*, tom I. 1935, il. pt. *W kwiatkach i zieleni*)
51. „Warszawa w kwiatkach i zieleni” – przykład ogródka wewnętrznego (Hotel Europejski – ogródek przy pawilonie sali restauracyjnej, stan przed 1939 r.) (zb. IS PAN (w:) Zieliński 2001, il. 25)
52. Miejsce pamięci pod arkadami Biblioteki Rolniczej (dawny Odwach) w rocznicę Powstania Warszawskiego (1 VIII 2001) (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz)
53. Symbol zrujnowanej Warszawy – roztrzaskana kolumna Zygmunta (fot. S. Kris-Braun; karta pocztowa, repr. ze zb. MHW; zb. prywatne)
54. Miejsca po Zamku Królewskim – *narodowe lapidarium* (fot. S. Czarnogórski (w:) Kobielski 1971, s. 61)
55. Płyta pamiątkowa i symboliczny grób powstańczy w sąsiedztwie figury Matki Boskiej Passawskiej. Stan obecny (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, 1 VIII 2001)
56. Zadrzewienie Krakowskiego Przedmieścia w okresie powojennym (zb. MHW, D.I. 82582; repr. E. Pawlak)
57. Skwer w miejscu przedwojennej zabudowy (Krakowskie Przedmieście, róg ul. Karowej) (1955, fot. S. Turski (w:) *Szenic, Chudek* 1955, s. 213)
58. Krzyże z kwiatów w obrębie dziedzińca bocznego przy kościele św. Anny – kontynuacja krzyży usuniętych z ulicy i placu. Lata 80-te (fot. ze zb. J. Rylke)
59. Pomnik Poniatowskiego na dziedzińcu pałacu Namiestnikowskiego. Stan obecny (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
60. Plac Trzech Krzyży – fragment skweru z figurą św. Jana Nepomucena i kolumnami z krzyżami. W głębi – szpaler uliczny oraz przedwojenne kamienice, rozebrane w latach 70-tych ((w:) Kobielski 1977, s. 157)

61. Uzupełnienia w nasadzeniach drzew Alei Ujazdowskich (róg ul. Pięknej). Ok. 1949 r., fot. S. Dąbrowiecki (zb. MHW, D.I. 83123)
62. Skwer z wodotryskiem w układzie drogowym Trasy Łazienkowskiej. Lata 70-te ((w:) Kobielski 1977, s. 170)
63. Grusza – *soliter* przy Nowym Świecie 62/64. Stan obecny (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 2000)
64. Kwietnik północny na rondzie im. Ch. de Gaulle’a. Nasadzenie letnie – *Impatiens sp.*, 1999 (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VII 1999)
65. Roślinność w pojemnikach na pl. Trzech Krzyży. Stan obecny (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
66. Fragment skweru przy ul. Karowej. W głębi – „ślepa” ściana na zakończeniu osi kompozycyjnej. Stan obecny (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, IX 2001)
67. Zadrzewienie Krakowskiego Przedmieścia. Stan obecny (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, IX 2001)
68. Zadrzewienie Alei Ujazdowskich. Stan obecny (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 1999)
69. Kolumna Zygmunta III Wazy na pl. Zamkowym (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 1999)
70. Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Alejach Ujazdowskich (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 1999)
71. Struktura przestrzenna Traktu Królewskiego w Warszawie (schemat) (oprac. B. Fortuna-Antoszkiewicz)
72. Pl. Zamkowy – przykład *wnętrza urbanistycznego szerokiego* (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, IX 1999)
73. Nowy Świat – przykład *wnętrza urbanistycznego wydłużonego* (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2000)
74. *Perspektywa widokowa* z pl. Na Rozdrożu w kierunku wschodnim – *wnętrze panoramiczno-widokowe wydłużone* (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 2001)
75. *Wnętrze ogrodowe* () na zamknięciu kierunku widokowego z Traktu Królewskiego, Łazienki Królewskie (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, V 2000)
76. *Soliter* – *element wolno stojący* we wnętrzu, pl. Zamkowy (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, II 1998)
77. *Grupa drzew* – kubaturowy *element wolno stojący* we wnętrzu, pl. Trzech Krzyży (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
78. *Aleja* – element organizowania przestrzeni, Aleje Ujazdowskie (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, IX 1999)
79. *Szpaler uliczny* – element porządkowania wnętrza, Krakowskie Przedmieście (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, IX 1999)
80. *Żywopłot* – element wydzielania przestrzeni o innej funkcji w ramach układu ogrodowego (*park przyuliczny*); *żywopłot formowany z motywem arkadowym* na terenie Ogrodu Botanicznego w Alejach Ujazdowskich (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VI 2001)
- 81-83. *Kwietnik* – element *podłogi* wnętrza; przykład zmiany kompozycji wraz ze zmianą sezonową roślin, Rondo Ch. de Gaulle’a:
81. Nasadzenie letnie z *Impatiens sp.* (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VII 1999)

82. Nasadzenie jesienne z *Chrysanthemum sp.* (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 1999)
83. Nasadzenie letnie z *Impatiens sp.* (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz VII 2001)
84. *Trawnik* – trawnik zastosowany okazjonalnie – instalacja plastyczna „Przystanek” w ramach IX Międzynarodowego Festiwalu „Sztuka ulicy”, Warszawa, 29 VI – 10 VII 2001, Krakowskie Przedmieście, (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz)
85. *Pnącze* - element układu ogrodowego (*przedogródek willowy*), Aleje Ujazdowskie 25 (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
86. *Roślinność w pojemniku* – pojedynczy element ogrodowy (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, IX 2000)
87. *Ozdoba roślinna* w postaci *girlandy* – element układu ogrodowego; okazjonalna *dekoracja roślinna*, Nowy Świat (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, XII 2001)
88. *Skwer Mickiewicza* na Krakowskim Przedmieściu (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 2001)
89. *Sezonowy ogródek uliczny* – wydzielenie przestrzeni o odmiennej funkcji ze strefy ciągu komunikacyjnego, róg Nowego Światu i Al. Jerozolimskich (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
90. „*Strażnicy*” jako oprawa wejścia; hotel Bristol, Krakowskie Przedmieście (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
91. *Sezonowa dekoracja uliczna* – przykład zastosowania elementów imitujących roślinność „żywą” – ul. Chmielna, widok z Nowego Światu (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, XII 2001)
92. *Miejsce symboliczne* – *grób Powstańca AK* na Krakowskim Przedmieściu (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, I VIII 2001)
93. *Park przyuliczny* – rozszerzenie przestrzeni publicznej; *punk styku* – wejście główne do Parku Ujazdowskiego (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, X 1999)
94. *Ogród dziedziczny* przy pałacu Potockich, Krakowskie Przedmieście (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
95. *Przedogródek willowy* przy pałacyku Sobańskich (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
96. *Ogródek podwórkowy* z zachowanym drzewem, Al. Ujazdowskie 18 (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, XII 2001)
97. Struktura przestrzenna *Drogi Królewskiej* w Krakowie, schemat (oprac. B. Fortuna-Antoszkiewicz)
98. Fragment *skweru* na pl. Wszystkich Świętych (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, II 2002)
99. Fragment ul. Grodzkiej. W głębi – *grupa drzew* w obrębie Rynku Głównego (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VI 2001)
100. Pomnik Grunwaldzki i fragment *skweru* na pl. Jana Matejki. W głębi – Barbakan i *panorama* Starego Krakowa (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, II 2002)
101. Struktura przestrzenna *Traktu Królewskiego* w Gdańsku, schemat (oprac. B. Fortuna-Antoszkiewicz)
102. Wnętrze Długiego Targu – widok spod Zielonej Bramy w kierunku zachodnim (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
103. Fragment ul. Długiej z *grupą drzew* – widok w kierunku wschodnim (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)

104. Struktura przestrzenna *traktu reprezentacyjnego* w Lublinie, schemat (oprac. B. Fortuna-Antoszkiewicz)
105. Fragment Krakowskiego Przedmieścia z *rzędem drzew ulicznych*. Widok w kierunku zachodnim (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
106. Skwer z fontanną na pl. Litewskim (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)
107. Aleje Racławickie – widok w kierunku zachodnim (fot. B. Fortuna-Antoszkiewicz, VIII 2001)

9. WYKAZ ŹRÓDEŁ

A. VARSAVIANA

- Bania Z., Jaroszewski T.S.** 1980. *Pałac Rady Ministrów*. PWN, Warszawa
- Berdecka A., Turnau I.** 1969. *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*. PIW, Warszawa
- Bernatowicz T.** 1993. *Przemiany Ujazdowa w okresie nowożytnym*. (w:) Skarpa Warszawska: 61-76. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 28-29 maja 1993. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Bogucka M., Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Tomkiewicz W., Zahorski A.** 1984. *Warszawa w latach 1526-1795*. (w:) *Dzieje Warszawy*. Tom II. Pr. pod red. S. Kieniewicza. PWN, Warszawa
- Charazińska E.** 1979. *Ogród Saski*. PWN, Warszawa
- Chrościcki J.A.** 1981. *Trakt Królewski*. Zakład Wyd.-Propagand. PTTK, Warszawa
- Chrościcki J.A., Rottermund A.** 1977. *Atlas architektury Warszawy*. Arkady, Warszawa
- Cieplowski S.** 1987. *Napisy pamiątkowe w Warszawie XVII-XX w.*. PWN, Warszawa
- Czubaty J.** 1997. *Warszawa 1806-1815, miasto i ludzie*. Wyd. NERITON, Warszawa
- Drozdowski M.M.** 1980. *Stefan Starzyński prezydent Warszawy*. PIW, Warszawa
- Drozdowski M.M., Zahorski A.** 1981. *Historia Warszawy*. PWN, Warszawa
- Dunin-Wąsowicz K.** 1989. *Warszawa 1914-1918*. PWN, Warszawa
- Encyklopedia Warszawy.** 1975. Pod red. S. Herbst. PWN, Warszawa
- Encyklopedia Warszawy.** 1994. Pod red. B. Petrozolin-Skowrońskiej. PWN, Warszawa
- Fijałkowski W.** 1990. *Szlakiem warszawskich rezydencji i siedzib królewskich*. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa
- Gajewski M.** 1979. *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*. PIW, Warszawa
- Galiński F.** 1937. *Gawędy o Warszawie*. Reprodukacja: 1992. Wyd. Geologiczne, Warszawa
- Głębocki W.** 1990. *Warszawskie pomniki*. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa
- Głębocki W., Móravski K.** 1994. *Warszawo Ty moja Warszawo*. Wyd. ALFA, Warszawa
- Gomulickiego i Szmideberga Ilustrowany Przewodnik po Warszawie.** 1880. (druk) W drukarni Jana Noskowskiego, Warszawa
- Gomulicki W.** 1905. *Z historyi ulic i uliczek warszawskich*. Wyd. Gebethner i Wolff. (druk) Druk. L. Straszewicza, Warszawa
- Gomulicki W.** 1916. *Warszawa dawna i jej pamiątki. Przewodnik historyczno-pamiątkowy*. Nakładem: „Spółki Drukarzy”, Warszawa
- Gomulicki W.** *Opowiadania o Starej Warszawie*. Oprac. J.W. Gomulicki, 1960. PIW, Warszawa
- Gomulicki W.** 1961. *Warszawa wczorajsza*. Czytelnik, Warszawa
- Górski J.** 1988. *Warszawa w latach 1944-1949. Odbudowa*. (w:) *Dzieje Warszawy*. Tom VI. Pr. pod red. S. Kieniewicza. PWN, Warszawa
- Grochulska B.** 1966. *Księstwo Warszawskie*. Wiedza Powszechna, Warszawa

- Grzesiuk-Olszewska I.** 1998. *Pomniki śródmiejskie w dwudziestoleciu międzywojennym*. (w:) Historyczne centrum Warszawy: 164-178. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 23-24 maja 1996. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Gustawski O.** 1989. *Echa minionej Warszawy*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Gutschow N., Klain B.** 1995. *Zagłada i Utopia. Urbanistyka Warszawy w latach 1939-1945*. Wydawnictwo Deutscher Werkbund e.V. Frankfurt/Main i Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Warszawa
- Ilustrowany przewodnik po Warszawie na rok 1892.** 1892. Wydał W. Czajewski. Drukiem Pawła Szymanowskiego, Warszawa
- Ilustrowany przewodnik w podróżach. I. Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta.** 1893. Nakład Redakcji „Wędrowca”, Warszawa
- Janczewski H.** 1971. *Warszawa. Geneza i rozwój inżynierii miejskiej*. Arkady, Warszawa
- Jankowski E.** 1972. *Wspomnienia ogrodnika*. Oprac. A. Szwejcerowa i A. Brachfogel. PIW, Warszawa
- Janowski A.** *Warszawa*. (w:) Cuda Polski. Wyd. Polskie (R. Wegner), Poznań. Reprint: 1995. Wyd. Tadeusza Radjusza „GUTENBERG-PRINT”, Warszawa
- Jarnuszkiewiczowa J.** 1975. *Pomnik Mickiewicza*. PWN, Warszawa
- Jaroszewski T.S.** 1977. *Pałac Kossakowskich*. PWN, Warszawa
- Jaroszewski T.S.** 1987. *Pałac Zamoyskich na Foksalu*. PWN, Warszawa
- Jarzębski A.** 1974. *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy*. Oprac. W. Tomkiewicz. PWN, Warszawa
- Jesteśmy w Warszawie, miasto dawne i nowe.** 1981. Pr. zbiorowa. PIW, Warszawa Józefa Unger Kalendarz warszawski popularno-naukowy. 1846-1915. Nakładem i drukiem Wydawcy, Warszawa
- Kaczmarzyk D.** 1984. *Kościół św. Anny*. PWN, Warszawa
- Karczewski A.** 1955. *Z dziejów trasy Belweder – Zamek – Żoliborz*. (w:) Studia z historii budowy miast. Prace instytutu Urbanistyki i Architektury. Rok V, zeszyt 1/14: 125-139. Wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa
- Karpowicz M.** 1987. *Sztuka Warszawy czasów Jana III*. PWN, Warszawa
- Kasprzycki J.** 1989. *Warszawa sprzed lat (1900-1939)*. Wyd. PTTK „KRAJ”, Warszawa
- Kasprzycki J.** 1996. *Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania. Tom 1: Śródmieście południowe*. Wyd. VEDA, Warszawa
- Kasprzycki J.** 1997. *Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania. Tom 2: Śródmieście północne*. Wyd. VEDA, Warszawa
- Kicińska E.** 1993. *Krajobraz kulturowy Skarpy Warszawskiej. Główne założenia wieloprzestrzenne*. Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
- Kicińska E.** 2001. *Oś Stanisławowska*. (w:) Królewskie ogrody w Polsce: 331-357. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 10-11 maja 2001. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Kieniewicz S.** 1985. *Zamek siedmiu namiestników*. Wyd. Zamek Królewski w Warszawie. Druk „Dom Słowa Polskiego”, Warszawa
- Kłosek-Kozłowska D.** 2001. *Oś Saska i Ogród Saski w Warszawie*. (w:) Królewskie ogrody w Polsce: 237-262. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 10-11 maja 2001. Wyd. Towarzystwo opieki nad Zabytkami, Warszawa

- Kotkowska-Bareja H.** 1970. *Pomnik Chopina*. PWN, Warszawa
- Kotkowska-Bareja H.** 1971. *Pomnik Poniatowskiego*. PWN, Warszawa
- Kotkowska-Bareja H.** 1973. *Pomnik Kopernika*. PWN, Warszawa
- Kraushar A.** 1914. *Stara Warszawa. Warszawa za Stanisława Augusta (1764-1795)*. Nakładem Księgarni Ferdynanda Hoesicka, Warszawa
- Kwiatkowska M.I.** 1974. *Pałac Uruskich*. PWN, Warszawa
- Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M.** 1998. *Historia Warszawy XVI-XX wieku. Zabytki mówią*. PWN, Warszawa
- Kwiatkowska M.I., Malinowska I.** 1976. *Pałac Potockich*. PWN, Warszawa
- Kwiatkowski M.** 1976. *Belweder*. PWN, Warszawa
- Kwiatkowski M.** 1989. *Architektura mieszkaniowa Warszawy*. PIW, Warszawa
- Lewicka M.** 1993. *Wokół placu Zamkowego*. PWN, Warszawa
- Lewicka M.** 1995. *Place i placyki staromiejskie – zarys historyczny*. (w:) *Historyczne place Warszawy: 11-26*. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 3-4 listopada 1994. Wyd. Tow. Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Librowicz Z.** 1994. *Car w polskiej niewoli*. Unia Wydawnicza „Verum”, Warszawa
- Lileyko J.** 1989. *Najcenniejsze zabytki Warszawy*. KAW, Warszawa
- Luff A.** 1981. *Przewodnik po kościołach na Trakcie Królewskim Warszawy*. Wydawnictwa Rady Prymasowskiej Budowy Kościołów, Warszawa
- Materiały kartograficzne i techniczne do odbudowy i rozbudowy Warszawy w świetle potrzeb badań naukowych.** 1966. Wyd. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa
- Mieleszko J.** 1971. *Pałac Czapskich*. PWN, Warszawa
- Mossakowska W.** 1994. *Początki fotografii w Warszawie (1839-1863)*. Tom II: *Ilustracje*. Wyd. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. (druk) ARGRAF, Warszawa
- Mórawski K.** 1988. *Warszawa dzieje miasta*. Książka i Wiedza, Warszawa
- Mórawski K., Głębocki W.** 1996. *Bedeker Warszawski*. ISKRY, Warszawa
- Olszewski A.K.** 1968. *Architektura Warszawy 1919-1939*. (w:) *Warszawa II Rzeczypospolita 1918-39*. Nadbitka: 287-320. PWN, Warszawa.
- Paszkiewicz P.** 1991. *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915*. IS-PAN, Warszawa
- Przemówienie prezydenta m. st. Warszawy Stefana Starzyńskiego na 38 posiedzeniu Tymczasowej Rady Miejskiej w dn. 26 stycznia 1938 r.** 1938. (druk) Drukarnia Miejska, Warszawa
- Przewodnik po Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego.** 1991. Pod red. H. Werblan-Jakubiec. Wyd. UNIWA, Warszawa
- Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali ułożony przez F.M. Sobieszczańskiego.** 1857. Drukarnia Gazety Codziennej, Warszawa. Reprint: 1989. Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Przewodnik po Warszawie** wydany staraniem Wielkiego Hotelu Europejskiego w czterech językach. 1881. Drukiem Władysława Dębskiego, Warszawa. Reprint: 1991. Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Przyborowski W.** *Warszawa. Materyały do jej dziejów*. Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (Zbiór Przyborowskiego).
- Pustoła-Kozłowska E., Pustoła J.** 1985. *Hotel Bristol*. PWN, Warszawa

- Putkowska J.** 1991. *Architektura Warszawy XVII wieku*. PWN, Warszawa
- Rottermund A.** 1972. *Hotel Europejski*. PWN, Warszawa
- Samsonowicz H.** 1998. *Krakowskie Przedmieście w okresie panowania dynastii Wazów*. (w:) *Historyczne centrum Warszawy: 68-79*. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 23-24 maja 1996. Wyd. Tow. Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Sikorska M.** 1989. *Śródmieście Warszawy elementy ciągłości historycznej*. PWN, Warszawa-Łódź
- Sobieszczański F.M.** *Pochodzenie nazwisk pałaców, kamienic, placów i ogrodów w mieście Warszawie*. Kalendarz J. Ungra na rok 1857
- Sobieszczański F.M.** 1974. *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 roku*. Oprac. K. Zawadzki. PIW, Warszawa
- Sosnowski O.** 1930. *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy*. Wyd. Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa
- Sprawozdanie prezydenta m. st. Warszawy Stefana Starzyńskiego za okres od 3 III 1934 do 23 II 1939** wygłoszone na 50 posiedzeniu Tymczasowej Rady Miejskiej w dniu 23 lutego 1939 roku. 1939. Wyd. Zarząd Miejski w m. st. Warszawie. (druk) Drukarnia Miejska, Warszawa
- Starzyński S.** 1938. *Rozwój stolicy (odczyt wygłoszony w dniu 10 czerwca 1938 r. na zebraniu urządzonym przez stołeczny Okręg Związku Rezerwistów)*. 1938. Wyd. przez Stołeczny Okręg Związku Rezerwistów. (druk) Drukarnia Współczesna Sp. z o.o., Warszawa
- Stępiński Z.** 1988. *Siedem placów Warszawy*. PWN, Warszawa
- Szczypiorski A.** 1965. *Regulacja Krakowskiego Przedmieścia w latach 1863-1865*. (w:) *Rocznik warszawski*. VI: 178-185.
- Szczypiorski A.** 1968. *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego. Gospodarka komunalna m. st. Warszawy w latach 1915-1939*. Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków
- Szenic S., Chudek J.** 1955. *Najstarszy szlak Warszawy. Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, Aleje Ujazdowskie*. PIW, Warszawa
- Szenic S.** 1965. *Larum na traktach Warszawy*. Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa
- Szkurłat A.** 1995. *Plac Trzech Krzyży – zarys historyczny*. (w:) *Historyczne place Warszawy: 130-149*. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 3-4 listopada 1994. Wyd. Tow. Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Szkurłat A.** 1999. *Secesja w architekturze Warszawy*. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Sztuka Warszawy.** 1986. Pr. zbiorowa pod red. M. Karpowicza. PWN, Warszawa
- Szwankowski E.** 1963. *Ulice i place Warszawy*. PWN, Warszawa
- Szymanowska B.** 1972. *Kolumna Zygmunta*. PWN, Warszawa
- Tatarkiewicz W.** 1925. *Pięć studjów o Łazienkach Stanisława Augusta*. Wyd. KSIĄŻNICA-ATLAS, Lwów-Warszawa
- Tatarkiewicz W.** 1986. *Łazienki Królewskie i ich osobliwości*. Arkady, Warszawa

- Trzebiński W.** 1989. *Aleksander I a działalność urbanistyczna rządu Królestwa Polskiego w latach 1815-1821.* (w:) Kwartalnik architektury i urbanistyki. Tom XXXIV, zeszyt 1-2: 35-85. PWN, Warszawa
- Tuszyńska A.** 1992. *Rosjanie w Warszawie.* Oficyna Wydawnicza INTERIM, Warszawa
- Warszawa pozytywistów.** 1992. Pr. zb. pod red. J. Kulczyckiej-Saloni i E. Ihnatowicz. Wyd. Instytut Literatury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa
- Wierzbicka B.** 2001. *Przeprawy mostowe współczesnej Warszawy.* (w:) Mosty - Dzieła sztuki i inżynierii – Zabytki: 87-100. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 25-26 maja 2000. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Wspomnienia o Stefanie Starzyńskim.** 1982. Oprac. M.M. Drozdowski. PWN, Warszawa
- Zahorski A.** 1970. *Warszawa za Sasów i Stanisława Augusta.* PIW, Warszawa
- Zarębska T.** 1995. *Wczesne etapy kształtowania placu przed Zamkiem Królewskim.* (w:) Historyczne place Warszawy: 27-56. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 3-4 listopada 1994. Wyd. Tow. Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Zarębska T.** 1999. *Warszawskie rezydencje królewskie oraz ich ogrody w drugiej połowie XVI wieku.* (w:) Pałac w ogrodzie: 35-83. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 21-22 maja 1998. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Zieliński J.** 1998. *Ulica Nowy Świat.* Wyd. Veda, Warszawa
- Zieliński J.** 2001. *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne. T. 7: Krakowskie Przedmieście.* Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa

B. ALBUMY, KATALOGI

- Album Warszawski.** *Obraz miasta w zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy* (Warschauer Album. Das Bild der Stadt nach den Sammlungen im Historischen Museum der Hauptstadt Warschau). 2000. Deutsch-Polnischer edition. Wyd. Muzeum Historyczne m.st. Warszawy & Agencja Reklamowo-Wydawnicza A. Grzegorzcyk, Warszawa
- Atlas historyczny Warszawy.** *Wybrane źródła kartograficzne.* 1999. Wyd. Miasto Stołeczne Warszawa, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Wojewoda Mazowiecki, Warszawa
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H.** 1997. *Plany ogólne Warszawy 1809-1916 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych. Katalog.* Wyd. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych & Wyd. DiG, Warszawa
- Bierut B.** 1950. *Sześćioletni plan odbudowy Warszawy.* Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa
- Jaroszewski P.** 2001. *Droga Królewska.* Wyd. „EX LIBRIS” Galeria Polskiej Książki, Warszawa
- Jewsiewicki W.** 1989. *Powstanie Warszawskie 1944 okiem polskiej kamery.* Wyd. INTERPRESS, Warszawa
- Kobielski D.** 1971. *Warszawa z lotu ptaka.* Wyd. INTERPRESS, Warszawa
- Kobielski D.** 1977. *Warszawski Trakt Zamek – Belweder.* KAW, Warszawa
- Kobielski D.** 1984. *Widoki dawnej Warszawy.* KAW, Warszawa

- Kościoty Warszawy w odbudowie.** 1956. Wyd. Rada Archidiecezjalna Odbudowy Kościołów Warszawy, Warszawa
- Krieger I.** 1989. *Fotografie dawnego Krakowa (Album fotografii dawnego Krakowa z atelier Ignacego Kriegera)*. KAW, Kraków
- Kwiatkowski M.** 1993. *Wspomnienie dawnej Warszawy*. PWN, Warszawa
- Lejko K.** 1985. *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla*. PWN, Warszawa
- Lejko K.** 1994. *Warszawa zapomniana. Pocztówki z lat 1898-1915 ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy*. PWN, Warszawa
- Morek J., Budrewicz O.** 1992. *Warszawa, Trakt Królewski*. Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Ogród. Forma, symbol, marzenie.** 1998. Katalog wystawy. Zamek Królewski w Warszawie, 18 grudnia 1998 – 28 lutego 1999. Wyd. Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa
- Okońska A.** 1990. *Marcin Zaleski malarz Warszawy*. KAW, Warszawa
- Piękno Warszawy.** 1935-1938. (druk) Galewski i Dau, Warszawa
- Pinińska M., Puchalska J.** 1994. *Hotel Bristol*. Wyd. TENTEN, Warszawa
- Sołtan A.** 1998. *Warszawa wczoraj*. Wyd. „Wokół nas”, Warszawa
- Sroczyńska K.** 1980. *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*. OFICYNA WYDAWNICZA AURIGA, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Warszawa.** Album fot. Wyd. przed 1914. Ze zb. pryw. J. Rylke
- Warszawa i Jej Muzeum.** 1996. Katalog wystawy poświęconej: 400-leciu stołeczności Warszawy, 80-leciu Przemianowania Muzeum Sztuk Pięknych na Muzeum Narodowe w Warszawie, 70-leciu projektu Nowego Gmachu, 60-leciu otwarcia działalności wystawowej w Nowym Gmachu Muzeum Narodowego w Warszawie, 9 sierpnia – 30 września 1996. Wyd. Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa.
- Warszawa, jaka była.** *Oryginalne mapy Stolicy sprzed 1939 i z 1945 roku*. 1984. Oprac. J. Kasprzycki, F. Piątkowski. Wyd. ALFA, Warszawa

C. LITERATURA PRZEDMIOTU

- Adamczewska –Wejchert H.** 1985. *Kształtowanie zespołów mieszkaniowych*. Arkady, Warszawa
- Adamczewski J.** 1992. *Kraków od A do Z*. Wyd. KAW, Kraków
- Bartman B.** 1987. *Modernizacja Krakowskiego Przedmieścia w Warszawie*. Cz. I.: Analiza i ocena uwarunkowań kulturowych i ekologicznych. Pr. magisterska, KPwAK, OAK, SGGW, Warszawa. Maszynopis
- Bartosiewicz A.** 1973. *Podstawy doboru i stosowania roślin dla celów dekoracyjnych*. (w:) *Kształtowanie terenów zieleni*: 170-183. Arkady, Warszawa
- Bartosiewicz A., Siewniak M.** 1976. *Pielęgnowanie drzew ozdobnych*. PWRiL, Warszawa
- Basista A.** 1995. *Opowieści budynków. Architektura czterech kultur*. PWN, Warszawa-Kraków
- Baumann R.** 1991. *Domy w zieleni*. Arkady, Warszawa
- Bogdanowski J.** 1976. *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*. Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk

- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novak Z.** 1981. *Architektura krajobrazu*. PWN, Warszawa-Kraków
- Bogdanowski J.** 1990. *Dwór i krajobraz w drugiej połowie XIX wieku*. (w:) Dwór Polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe: 47-75. Mat. sem.: Kielce, 6-7 kwietnia 1989. Wyd. Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Zakład Wydawnictw Związku Polskich Artystów Plastyków, Warszawa
- Bogdanowski J.** 1992. *Park dworski i krajobraz kulturowy w okresie międzywojennym*. (w:) Dwór Polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe: 119-139. Mat. sem.: Kielce, marzec 1986. Wyd. Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Dział Wydawnictw ZG Związku Polskich Artystów Plastyków, Warszawa
- Bogdanowski J.** 1994. *Style, kompozycje i rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodowej (wybrane problemy)*. Wyd. Politechnika Krakowska, Kraków
- Bogdanowski J.** 1999. *Metoda jednostek i wnętrza architektoniczno - krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu (podstawowe wiadomości)*. Wyd. Politechnika Krakowska, Kraków
- Bogdanowski J.** 2000. *Polskie ogrody ozdobne*. Arkady, Warszawa
- Bogucki J.** 1983. *Sztuka Polski Ludowej*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Böhm A.** 1987. *Ochrona i kształtowanie krajobrazu w zabytkowych układach przestrzennych*. Wyd. Politechnika Krakowska, Kraków
- Böhm A.** 1998. „Wnętrze” w kompozycji krajobrazu. *Wybrane elementy genezy i analizy porównawczej pojęcia*. Wyd. Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki, Kraków
- Borowski J.** 1996. *Czy sadzić pnącza w mieście?* (w:) Komunikaty dendrologiczne (2/24):13-22. Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
- Bugała W.** 1991. *Drzewa i krzewy dla terenów zieleni*. Wyd. II. PWRiL, Warszawa
- Buszma E.** 1953. *Encyklopedia budowy dróg*. PWN, Poznań
- Celadyn W.** 1992. *Architektura a systemy roślinne: studium relacji między elementami architektury a roślinnymi*. Wyd. Politechnika Krakowska, Kraków
- Charageat M.** 1978. *Sztuka ogrodów*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Chrzanowski T.** 1972. *Rynek Krakowski*. Arkady, Warszawa
- Ciołek G.** 1955. *Ogrody polskie*. Wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa
- Ciołek G.** 1955. *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce*. PWN, Łódź-Warszawa
- Ciołek G.** 1964. *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*. Arkady, Warszawa
- Cirłot J.E.** 2000. *Słownik symboli*. Wyd. Znak, Kraków
- Conran T., Pearson D.** 2000. *Nowoczesne ogrody*. Arkady, Warszawa
- Cybulski L.** *Ubieranie balkonów i okien zielenią i kwiatami*. Wyd. po 1924. Nakładem Księgarni Narodowej, Warszawa
- Czarnecki W.** 1968. *Planowanie miast i osiedli. Tom III: Krajobraz i tereny zielone*. PWN, Warszawa
- Czarnecki W.** 1970. *Planowanie miast i osiedli. Tom V: Sieć komunikacji miejskiej*. PWN, Warszawa
- Czerwieniec M., Lewińska J.** 1996. *Zieleń w mieście*. Wyd. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa

- Drapella-Hermansdorfer A.** 2000. *Krajobrazy XXI wieku*. (w:) EXPO 2000 i krajobrazy XXI wieku. Mat. sem. (seminarium wyjazdowe): Niemcy, 21-25.08.2000, maszynopis
- Encyklopedia Krakowa.** 2000. PWN, Warszawa-Kraków
- Estreicher K.** 1982. *Historia sztuki w zarysie*. PWN, Warszawa-Kraków
- Fijałkowski W.** 1984. *Szlakiem Jana III Sobieskiego*. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa
- Fortuna-Antoszkiewicz B.** 1998. *Droga w krajobrazie kulturowym*. (w:) Ochrona dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego w Polsce: 127-129. Mat. konf.: Warszawa, 16-17 grudnia 1998. Wyd. Fundacja Rozwój SGGW, Warszawa
- Fortuna-Antoszkiewicz B.** 1999. *The importance of street-side garden arrangements in Warsaw – in the past and nowadays*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture (Landscape Architecture), No 20: 77- 89. Wyd. SGGW, Warszawa
- Fortuna-Antoszkiewicz B.** 2000. *Skwer na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie – powiązania i relacje pomiędzy układami roślinnymi a elementem architektonicznym (pomnik) we wnętrzu ulicy miejskiej*. (w:) Przyroda i miasto. Tom III: 59-70. Wyd. SGGW, Warszawa
- Fortuna-Antoszkiewicz B., Kimic K.** 2001. *The urban linear-space structured landscape objects – analogies and differences*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture (Landscape Architecture), No 22: 163-174. Wyd. SGGW, Warszawa
- Franaszek A.** 1988. *Wawel*. Arkady, Warszawa
- Funkcjonowanie układów ekologicznych w warunkach zurbanizowanych.** 1990. Red. nauk. H. Zimny. Wyd. SGGW-AR, Warszawa
- Gałczyński B.** 1928. *Drzewa liściaste leśne i alejowe*. Nakładem autora, Piaseczno
- Gawarecki H.** 1974. *O dawnym Lublinie*. Wyd. Lubelskie, Lublin
- Gawryszewska B.** 2001. *Struktura współczesnego ogrodu rodzinnego*. Mps pracy doktorskiej, Katedra Architektury Krajobrazu SGGW, Warszawa
- Giedion S.** 1968. *Przestrzeń, czas i architektura*. PWN, Warszawa
- Goldzamt E.** 1956. *Architektura zespołów śródmiejskich i problemy dziedzictwa*. PWN, Warszawa
- Graffstein I.** 1989. *Kształtowanie terenów zieleni w otoczeniu dróg*. Dział 03. (w:) Zasady ochrony środowiska w projektowaniu, budowie i utrzymaniu dróg. Wyd. Transprojekt. Centralne Biuro Projektowo-Badawcze Dróg i Mostów, Warszawa
- Hejmanowski S., Milewski J., Terpiński Z.** 1964. *Poradnik zadrzewieniowca*. PWRiL, Warszawa
- Hellwig Z.** 1959. *Kwietniki*. PWRiL, Warszawa
- Hellwig Z.** 1971. *Byliny w parku i ogrodzie*. PWRiL, Warszawa
- Hessayon D.G.** 1997. *Trawniki*. Wyd. MUZA S.A., Warszawa
- Inżynieryjne inspiracje.** Kontynuacja dziedzictwa inżynierii w pracach dydaktycznych Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej. 2000. Mat. z wystawy: Kraków, październik - listopad 2000. Org. i wyd. Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie, Kraków
- Janecki J., Sawczuk E.** 1990. *Wykorzystanie roślinności synantropijnej w terenach zieleni*. (w:) Wykorzystanie układów ekologicznych w systemie zieleni miejskiej: 75-91. Wyd. SGGW, Warszawa
- Jankowski E.** 1910. *Zadrzewienie miast naszych*. Druk Drukarni Polskiej (L. Straszewicza), Warszawa

- Jankowski E.** 1923. *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*. Nakładem Banku dla Handlu i Przemysłu, Warszawa
- Jaroszewski T.S.** 1996. *Od klasycyzmu do nowoczesności, o architekturze polskiej XVIII, XIX, XX wieku*. PWN, Warszawa
- Jasiński S.** 1879. *Wzory i plany ogrodów zastosowane do potrzeb naszego kraju oraz wzory kobierców kwiatowych z 16tu tablicami planów i opisem hodowli stosowanych roślin*. Nakład Księgarni B. Cassiusa, Warszawa
- Jencks Ch.** 1987. *Architektura postmodernistyczna*. Arkady, Warszawa
- Jencks Ch.** 1989. *Architektura późnego modernizmu*. Arkady, Warszawa
- Karpowicz M.** 1985. *Sztuka polska XVIII w.* Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa
- Karpowicz M.** 1988. *Barok w Polsce*. Arkady, Warszawa
- Kimic K.** 2000. *The role of public parks in the 19th century's idea of town planning and improvement of sanitary conditions*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticultural (Landscape Architecture), No 21: 127-142. Wyd. SGGW, Warszawa
- Kimic K.** 2000. *Potrzeby społeczne jako jedna z przyczyn tworzenia parków publicznych w Polsce w XIX wieku*. (w:) Przyroda i miasto. Tom III: 71-92. Wyd. SGGW, Warszawa
- Korbel A.J.** 1987. *Architektura żywa*. Arkady, Warszawa
- Korzeniewski W.** 1989. *Budownictwo mieszkaniowe. Poradnik projektanta*. Arkady, Warszawa
- Kosmala M.** 2000. *Pielęgnowanie drzew i krzewów ozdobnych*. PWRiL, Warszawa
- Kraków.** 2000. Pod red. T. Czerniewicz-Umer. Cykl: *Przewodniki Wiedzy i Życia*. Wyd. Wiedza i Życie, Warszawa
- Królikowski J.T.** 1997. *Plac i ulica*. (w:) Przyroda i miasto. Tom I: 71-81. Wyd. SGGW, Warszawa
- Królikowski J.T.** 1999. *Zastosowanie koncepcji Christiana Norberga-Schulza w badaniach nad architekturą krajobrazu*. Mps pracy doktorskiej, Katedra Architektury Krajobrazu SGGW, Warszawa
- Królikowski J.T.** 2000. *Skarpa warszawska a sens przestrzeni miejskiej*. (w:) Przyroda i miasto. Tom III: 39-47. Wyd. SGGW, Warszawa
- Kształtowanie terenów zieleni.** 1973. Pr. pod red. W. Niemirskiego. Arkady, Warszawa
- Libura H.** 1990. *Percepcja przestrzeni miejskiej*. Wyd. UW, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa
- Lichaczow D.** 1991. *Poezja ogrodów*. Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław, Warszawa, Kraków
- Lorentz S.** 1986. *Efraim Szreger architekt polski XVIII wieku*. PWN, Warszawa
- Lorentz S., Rottermund A.** 1984. *Klasycyzm w Polsce*. Arkady, Warszawa
- Lublin na starych widokówkach.** 1993. Spółka Wydawnicza „REPRINT”, Lublin
- Lublin. Przewodnik.** 2000. Oprac. i red. B. Nowak. Wyd. TEST, Lublin
- Lynch K.** 1960. *The Image of the City*. The M.I.T. Press & Harvard University Press, Cambridge
- Łoza S.** 1931. *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*. Wyd. Kasy im. Mianowskiego, Warszawa

- Łukasiewicz A.** 1982. *Kryteria prawidłowego rozwoju terenów zieleni w aglomeracjach miejskich na przykładzie miasta Poznania*. Wyd. UAM, Poznań
- Łukasiewicz A.** 1989. *Drzewa w środowisku miejsko-przemysłowym*. (w:) Cykl: Nasze drzewa leśne. Red. serii: S. Białobok. Tom 21: Życie drzew w skażonym środowisku: 49-84. PWN, Warszawa-Poznań
- Łukasiewicz A.** 1995. *Dobór drzew i krzewów dla zieleni miejskiej środkowo-zachodniej Polski*. Wyd. UAM, Poznań
- Majdecki L.** 1978. *Historia ogrodów*. PWN, Warszawa
- Majdecki L.** 1993. *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*. PWN, Warszawa
- Mamuszka F.** 1990. *Gdańsk i okolice. Przewodnik*. Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa
- Matuszkiewicz W.** 1984. *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*. PWN, Warszawa
- Mikos M.** 1999. *Czy założenie pałacowo-ogrodowe może być elementem budującym tkankę miasta*. (w:) Pałac w ogrodzie: 13-23. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 21-22 maja 1998. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Milewski J., Hejmanowski S.** 1965. *Drzewa i krzewy stosowane w zadrzewieniach*. PWRiL, Warszawa
- Miłobędzki A.** 1989. *Zarys dziejów architektury w Polsce*. Wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa
- Myśliwiec R.** 1992. *Ogród winoroślowy*. PWRiL, Warszawa
- Neufert E.** 1995. *Podręcznik projektowania architektoniczno - budowlanego*. Arkady, Warszawa
- Nowak Cz.** 1985. *Zieleń w zakładzie pracy, domu, osiedlu mieszkaniowym*. Wyd. Instytut Związków Zawodowych, Warszawa
- Nowa Karta Ateńska 1998: Zasady planowania miast przyjęte przez Europejską Radę Urbanistów. Karta Ateńska.** 1998. Biuletyn informacyjny. Numer specjalny (wrzesień 1998). Wyd. Z.G. Tow. Urbanistów Polskich, Warszawa
- Nowakowski M.** 1976. *Komunikacja a kształtowanie centrum miasta*. Arkady, Warszawa
- Nowakowski S.** 1988. *Miasto polskie w okresie powojennym*. PWN, Warszawa
- Nowicki J.** 1980. *Kształt przestrzeni mieszkalnej*. Zakład Wydawnictw CZSR, Warszawa
- Ochrona przyrodniczego środowiska człowieka.** 1976. Dzieło zbiorowe zainicjowane i zaplanowane przez W. Szaferę. PWN, Warszawa
- Ochrona przyrody i jej zasobów.** 1965. Pr. zb. pod red. W. Szaferę. PWN, Kraków
- Olędzka-Graffstein I.** 1983. *Zagadnienia ochrony środowiska w otoczeniu dróg*. Wyd. Komunikacji i Łączności, Warszawa
- Ółdak S.** 1965. *Encyklopedia dróg kołowych*. Wyd. Komunikacji i Łączności, Warszawa
- Omilanowska M., Majewski J.S.** 1997. *Gdańsk i Pomorze Wschodnie. Cykl: Przewodniki Wiedzy i Życia*. Wyd. Wiedza i Życie, Warszawa
- Orzeszek-Gajewska B.** 1982. *Kształtowanie terenów zieleni w miastach*. PWN, Warszawa
- Ostrowski J.K.** 1989. *Kraków*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa

- Plapis W.** 1967. *Niektóre zagadnienia kształtowania krajobrazu w nauczaniu projektowania architektonicznego*. PWN, Warszawa
- Porazińska B.** 1964. *Drzewa uliczne miasta Warszawy na przykładzie wybranych ulic, alei, bulwarów i rozmieszczeń ich w przekroju ulicy*. Pr. magisterska, KUiKTZ, SKTZ, SGGW, Warszawa. Maszynopis
- Ptaszycka A.** 1950. *Przestrzenie zielone w miastach*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Poznań
- Rabiński J.A.** 1994. *Prawna ochrona drzew*. Wyd. Fundacja Green Park, Warszawa
- Rasmussen S.E.** 1999. *Odczuwanie architektury*. Wyd. MURATOR, Warszawa
- Recht Ch.** 1993. *Rośliny w pojemnikach*. Oficyna Wydawnicza „Delta”, Warszawa
- Rogowski S.** 2001. *Przydatność gatunków z rodzaju *Acer* w zadrzewieniach przyulicznych Warszawy*. Pr. inżynierska, KOŚ, SGGW, Warszawa. Maszynopis
- Rohozińska A.** 1988. *Projekt waloryzacji skweru Adama Mickiewicza przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie*. Pr. magisterska, KPwAK, OAK, SGGW, Warszawa. Maszynopis
- Rokosza J.** 1999. *Barwa i pokrój wybranych roślin drzewiastych*. (w:) Rysunek odręczny dla architektów krajobrazu: 129-204. Wyd. SGGW, Warszawa
- Różańska A.** 1999. *Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych*. Mps pracy doktorskiej, Katedra Architektury Krajobrazu SGGW, Warszawa
- Różańska A., Fortuna-Antoszkiewicz B., Zinowiec-Cieplik K.** 2000. *Architektura krajobrazu XXI wieku – strategia zrównoważonego rozwoju*. (w:) III Forum Architektury Krajobrazu. Nowe idee i rozwój dziedziny Architektury krajobrazu w Polsce: 278-284. Mat. konf.: Warszawa, 4-5 grudzień 2000. Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
- Rutkowska B., Hempel A.** 1986. *Trawniki*. PWRiL, Warszawa
- Rutkowski S.** 1918. *Zadrzewienie ulic miejskich*. Odbitka z Przeglądu Technicznego, Skład Główny w Księgarni Ludowej J. Sikorskiej, Warszawa
- Rylke J.** 1987. *Wartości starych parków*. Wyd. SGGW, Warszawa
- Rylke J.** 1995. *Tajemnice ogrodów*. Wyd. kanon, Warszawa
- Rylke J.** 1997. *Ogród Saski*. (w:) Przyroda i miasto. Tom I: 83-119. Wyd. SGGW, Warszawa
- Rylke J.** 1999. *Energia krajobrazu*. (w:) Przyroda i miasto. Tom II: 35-59. Wyd. SGGW, Warszawa
- Rylke J.** 2000. *Komponowanie ogrodu*. (w:) Przyroda i miasto. Tom III: 141-168. Wyd. SGGW, Warszawa
- Rylke J.** 2000. *Krajobraz i informacje*. (w:) III Forum Architektury Krajobrazu. Nowe idee i rozwój dziedziny architektury krajobrazu: 28-32. Mat. konf.: Warszawa, 4-5 grudzień 2000. Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
- Rylke J., Gawryszewska B.** 1999. *Perception of the structure and habit of the trees and shrubs*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture (Landscape Architecture), No20: 91-100. Wyd. SGGW, Warszawa
- Rylke J., Fortuna-Antoszkiewicz B.** 2000. *The structure of road's afforestation*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture (Landscape Architecture), No 21: 87-92. Wyd. SGGW, Warszawa
- Seneta W.** 1987. *Dendrologia*. PWN, Warszawa

- Seneta W., Dolatowski J.** 1997. *Dendrologia*. PWN, Warszawa
- Sieradzka A.** 1996. *Art. Deco w Europie i w Polsce*. Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, WSiP, Warszawa
- Siewniak M.** 1989. *Zasady cięcia drzew przy ciągach komunikacyjnych*. Komunikaty dendrologiczne (13). Wyd. Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa
- Siewniak M.** 1990. *Gospodarka drzewostanem w założeniach parkowo-ogrodowych*. Komunikaty dendrologiczne (16). Wyd. Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa
- Siewniak M.** 1991. *Problemy rekonstrukcji alei w ogrodach zabytkowych na przykładzie centralnej alei w Mosznej*. Komunikaty dendrologiczne (18). Wyd. Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa
- Siewniak M., Mędrzycki M.** 1990. *Modyfikacja doboru drzew w warunkach miejskich*. (w:) Wykorzystanie układów ekologicznych w systemie zieleni miejskiej: 98-111. Wyd. SGGW, Warszawa
- Siewniak M., Miłkowska A.** 1998. *Tezaurusz sztuki ogrodowej*. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa
- Skalski J.** 1997. *Krajobraz Skarpy Warszawskiej – mit i rzeczywistość*. (w:) Przyroda i miasto. Tom I: 31-44. Wyd. SGGW, Warszawa
- Skalski J.** 1999. *Perception of Vistula Valley landscape in Warsaw cultural elements. Balance and repletion process*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture (Landscape Architecture), No 20: 135-141. Wyd. SGGW, Warszawa
- Skalski J.** 2000. *Ocena walorów krajobrazu w procesie postrzegania na przykładzie krajobrazu doliny Wisły w Warszawie*. Mps pracy doktorskiej, Katedra Architektury Krajobrazu SGGW, Warszawa
- Skibniewska H., Bożenkowska D., Goryński A.** 1979. *Tereny otwarte w miejskim środowisku mieszkalnym*. Arkady, Warszawa
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych.** 1997. Pr. pod red. K. Kubalskiej-Sulkiewicz. Wyd. PWN, Warszawa
- Słownik wyrazów obcych.** 1967. Pod red. Z. Rysiewicza. PIW, Warszawa
- Sokalski K.** 1964. *Utrzymanie dróg*. Wyd. Komunikacji i Łączności, Warszawa
- Stawicka J.** 1999. *Side street lawns stability and floral composition*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture (Landscape Architecture), No 20: 51-58. Wyd. SGGW, Warszawa
- Stawicka J., Wysocki Cz.** 2000. *Street lawns turf floristic and phytosociological differentiation*. (w:) Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture (Landscape Architecture), No 21: 43-49. Wyd. SGGW, Warszawa
- Stecki K.** 1932. *Spisy drzew i krzewów według zastosowań w ogrodnictwie ozdobnym*. Nakładem Państwowej Szkoły Ogrodnictwa w Poznaniu, Poznań
- Stępniewska B.** 1996. *Tendencje kształtowania zieleni w wiekach XIX i XX w Europie*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław
- Strategie rewaloryzacji miast w Polsce i w innych krajach.** 2000. Mat. konf.: Warszawa, 15 IV 1998. Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
- Suski Z.** 1986. *Parametry dendrometryczne jako podstawa oceny ekologicznej wartości drzew w terenach zieleni miejskiej (na przykładzie Tilia x euchlora K. Koch w War-*

- szawie).Pr. doktorska, Katedra Urządzania i Pielęgnowania Krajobrazu SGGW, Warszawa. Maszynopis
- Syrkus H.** 1984. *Społeczne cele urbanizacji: człowiek i środowisko*. PWN, Warszawa
- Szafer T.P., Stryna-Barłkiewiczowa K.** 1977. *Ekologia środowiska mieszkaniowego. Studia nad kształtowaniem architektonicznym biotopu człowieka*. Ossolineum, Kraków
- Szafrańska M.** 1998. *Ogród polski w XIX wieku. Antologia tekstów*. Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
- Szafa roślinna Polski.** 1977. Oprac. zb. pod red. W. Szafera i K. Zarzyckiego. PWN, Warszawa
- Szczęsny T.** 1977. *Ochrona przyrody i krajobrazu*. PWN, Warszawa
- Szeniawski M., Trzópek W.** 1997. *Trakt Królewski w Warszawie – problemy kształtowania szaty roślinnej*. (w:) *Przyroda i miasto*. Tom I: 121-141. Wyd. SGGW, Warszawa
- Szmidt B.** 1981. *Ład przestrzeni*. PIW, Warszawa
- Szolginia W.** 1980. *Informacja wizualna w krajobrazie miejskim*. PWN, Warszawa
- Szolginia W.** 1981. *Estetyka miasta*. Arkady, Warszawa
- Szymanowski T.** 1967. *Żywopłoty. Technologia kształtowania i dobór roślinny*. PWN, Warszawa
- Szymanowski T.** 1986. *Cięcie drzew i krzewów ozdobnych*. WSiP, Warszawa
- Środowisko przyrodnicze Warszawy.** 1990. Pr. zb. pod red. Z. Biernackiego, J. Kaziemierskiego, A. Wróblewskiego. PWN, Warszawa
- Święci przydrożni, patroni przyuliczni.** 2000. Mat. sesji nauk.: Warszawa, 20-21 maja 1999 r. Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Tatarkiewicz W.** 1976. *Dzieje sześciu pojęć*. PWN, Warszawa
- Tkaczyk-Piechna B.** 1997. *W poszukiwaniu architektoniki; dwa parki – pomniki autorstwa prof. Franciszka Krzywdy-Polkowskiego*. (w:) *Przyroda i miasto*. Tom I: 143-159. Wyd. SGGW, Warszawa
- Tkaczyk-Piechna B.** 1999. *Teoria architektury krajobrazu w okresie międzywojennym zawarta w publikacjach z tego okresu*. (w:) *Przyroda i miasto*. Tom II: 61-87. Wyd. SGGW, Warszawa
- Tołwiński T.** 1963. *Urbanistyka*. Tom III: *Zieleń w urbanistyce*. PWN, Warszawa
- Twarowski M.** 1996. *Słońce w architekturze*. Arkady, Warszawa
- Wallis A.** 1967. *Socjologia wielkiego miasta*. PWN, Warszawa
- Wallis A.** 1977. *Miasto i przestrzeń*. PWN, Warszawa
- Wejchert K.** 1984. *Elementy kompozycji urbanistycznej*. Arkady, Warszawa
- Wpływ zieleni na kształtowanie środowiska miejskiego.** 1984. Pr. zb. pod red. H.B. Szczepanowskiej. PWN, Warszawa
- Wykorzystanie układów ekologicznych w systemie zieleni miejskiej.** 1990. Red. nauk. H. Zimny. Wyd. SGGW, Warszawa
- Wysocki Cz., Sikorski P.** 2000. *Zarys fitosocjologii stosowanej*. Wyd. SGGW, Warszawa
- Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja.** Tom I: *Miasta historyczne*. 1986. Pr. pod red. W. Kalinowskiego. Arkady, Warszawa
- Zakrzewska A.** 1987. *Walory kulturowe i tradycje ogrodowe w świetle współczesnych potrzeb i zadań związanych z Traktem Królewskim Zamek – Belweder w Warszawie*. Pr. magisterska, KUiPK, OAK SGGW, Warszawa. Maszynopis

- Zaniewska J.** 1969. *Ocena wartości dekoracyjnej Acer negundo L. i Acer saccharinum Enrh w różnych warunkach na terenie Warszawy*. Pr. magisterska, KUiKTZ, SKTZ, SGGW, Warszawa. Maszynopis
- Zaraś E.M., Łatocha P.** 2000. *Okrywowe krzewy liściaste i iglaste jako elementy korzystnie wpływające na środowisko miejskie*. (w:) Przyroda i miasto. Tom III: 189-202. Wyd. SGGW, Warszawa
- Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej**, z dn. 8 września 1994 (w:) Monitor Polski, Nr 50 poz. 423
- Zasady ochrony środowiska w projektowaniu, budowie i utrzymaniu dróg.** 1989/1990. Wyd. Transprojekt. Centralne Biuro Projektowo-Badawcze Dróg i Mostów, Warszawa
- Zieleń Warszawy. Problemy i nadzieje.** 2002. Mat. konf.: Warszawa - Powsin, 4 października 2001. Wyd. Ogród Botaniczny, Centrum Zachowania Różnorodności Biologicznej PAN, Warszawa
- Zielonko A.** 1977. *Rozwój drzewostanu ulicznego m. st. Warszawy*. (w:) Ogrodnictwo (6/1977): 154-156
- Zielonko A.** 1977. *Drzewostan przyuliczny w kolizji z infrastrukturą*. (w:) Ogrodnictwo (10/1977): 269-273
- Zimmermann M.H., Brown C.L.** 1981. *Drzewa. Struktura i funkcje*. PWN, Warszawa
- Zimny H.** 1973. *Miejskie warunki ekologiczne a roślinność drzewiasta*. (w:) Mat. z symp.: Problemy pielęgnacji i ochrony drzew w aglomeracjach miejskich i obiektach zabytkowych. Łańcut, 2-3 IV 1973
- Zimny H.** 1978. *Ochrona i kształtowanie zieleni w aglomeracjach miejskich*. Wyd. Liga Ochrony Przyrody, Warszawa
- Zimny H.** 1994. *Wybrane zagadnienia z ekologii*. Wyd. SGGW, Warszawa
- Ziółkowska M.** 1988. *Gawędy o drzewach*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa

D. CZASOPISMA

- Ogrodnik Polski.** Dwutygodnik poświęcony wszystkim gałęziom ogrodnictwa. Red. E. Jankowski, J.W. Kaczyńscy, Fr. Szanior (1879-1905)
- Ogrodnik.** Tygodnik poświęcony sprawom ogrodnictwa polskiego. Organ Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego. Wyd. Piotr Hoser, red. St. Schönfeld (1911-1939)

E. ŹRÓDŁA IKONOGRAFICZNE I KARTOGRAFICZNE

- Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)* – zbiory kartograficzne
- Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (APW)* – zbiory kartograficzne
- Instytut Sztuki PAN (IS PAN)* – zbiory ikonograficzne (Archiwum fotograficzne)
- Muzeum Historyczne m.st. Warszawy (MHW)* – zbiory ikonograficzne (Dział Ikonografii – D.I.); zbiory kartograficzne (Gabinet Planów – G.Pl.)
- Państwowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne* – mapy geodezyjne (skala 1:500); zdjęcia lotnicze (1994, skala ok. 1:1000)

PLANY WARSZAWY

Plan mjr Wernecka 1732. MHW G.Pl. 63/v

*Plan der Koenigl. Pohl. Residenz Stadt Warschau...*C.F. Hübner, skala ok. 1:10 000, 1740. MHW G.Pl. 64/v

Plan de la Ville de Varsovie... R. Tirregaille, skala ok. 1:6700, 1762. MHW G.Pl. 65/v

Plan Le Rouge'a, lata 70-te XVIII w. MHW G.Pl. 66/v

*Delineacya Miasta Warszawy z Przedmieściami...*Hiż i Jędrzejowski, 1771. MHW G.Pl. fotokopia (ark. 1779A skala ok. 1:8214, 1779F skala ok. 1:2200)

Plan de Varsovie... A. Rizzi Zannoni, skala ok. 1:17 500, 1772. MHW G.Pl. 67/v

Planta miasta Warszawy z okolicami, M. Deutsch, skala ok. 1:21 000, 1777. MHW G.Pl. 68/v

Planta Miasta Warszawy z Przedmieściami 1779, P. Hennequin. APW II (reprint)

Plan von Warschau, G. von Rauch, skala ok. 1:7500, 1796. MHW G.Pl. 69/v (ark. 8198 a, 8198 b, 8199 a, 8199 c)

Plan Miasta Warszawy, J. Bach, skala ok. 1:11 500, 1808. MHW G.Pl. 70/v

Plan Miasta stołecznego Warszawy, skala 1:4800, 1818/19, wyd. 1822. Biuro Top. Korpusu Inż. W.P.. APW, ark. K 25/5

Plan de Varsovie... 1825, L. Schmidtner. APW III (reprint)

Plan Warszawy, skala 1:4800, 1829. Korpus Inż. pod kier. Koriota. APW, ark. K 31/4, K 31/5

Plan m. Warszawy, skala 1:4200, 1859. Oficerowie Sztabu Generalnego. APW, ark. K 48/4, K 48/5

Plan m. Warszawy, skala 1:4200, sporządzony w 1859, wyd. po 1866. Oficerowie Sztabu Generalnego. APW, ark. K 46/4, K 46/5

Plany W.H. Lindleya, 1883-1915, skala 1:2500; plan sekcyjny 1:500 (1897). APW

Plany W.H. Lindleya, skala 1:200, 1884-1892. APW (ark. L 327/1, L 110/11, L 110/10, L 110/9, L 110/8, L 110/7, L 110/6, L 110/5, L 110/3, L 110/2, L 110/1, L 176/1, L 176/2, L 176/3, L 176/4, L4, L3/2, L3/1, L 292/3, L 292/2, L 292/1)

Plan miasta Warszawy (Plan goroda Warszawy), W.H. Lindley, skala 1:16 800, 1890. Zb. prywatne

Plan informacyjny miasta Warszawy, skala 1:8500, 1903. APW, K 78

Plan miasta stołecznego Warszawy i okolic, Biuro Pomiarów Sekcji Wodociągów i Kanalizacji Magistratu, skala 1:10 000, 1915 (w:) *Atlas historyczny Warszawy* 1999, s. 129

Plan miasta Warszawy z oznaczeniem wszystkich instytucji i zakładów Komitetu Obywatelskiego Miasta Warszawy, skala 1:12 500, 1915. APW, K 88

Plan miasta stołecznego Warszawy, skala 1:25 000, 1919. MHW G.Pl. 39

Plan m.st. Warszawy – szkic sytuacyjny i wysokościowy, skala 1:1000, okres międzywojenny. MHW G.Pl. 1840

Plan Wielkiej Warszawy. 1928. Nakład Druk. i Litogr. F. Kasprzykiewicza. AWP, K 82

Plan miasta stołecznego Warszawy, skala 1:20 000, 1935. Zarząd Miejski w m.st. Warszawie, Dział Regulacji i Pomiarów (w:) *Warszawa, jaka była*, 1984. Wyd. ALFA, Warszawa

Plan miasta stołecznego Warszawy, skala 1:2500, 1936-40. APW, K 124

Fotoplan Warszawy, skala 1:2500, 1945. APW (ark. N1 O1, S1 O1, S2 O1)

Warszawa. Mapa miasta w skali 1:20 000 wraz z inwentaryzacją zniszczeń popełnionych przez Niemców w latach 1939-1945. Oprac. L. Kowalski, F. Piątkowski, 1948. (w:) *Warszawa, jaka była*, 1984. Wyd. ALFA, Warszawa

Mapa m. st. Warszawy, skala 1:5000, 1974. Oprac. Państwowe Przedsiębiorstwo Fotogrametrii. MHW G.Pl. 7311/4, 7312/4

Plan miasta – Warszawa, skala 1:26 000; fragment: *Centrum* – skala 1:12 500; 2001. Wyd. Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa

INNE

Kraków - Stare Miasto. Fotomapa turystyczna, skala 1:3000. Wyd. Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne w Krakowie Spółka z o.o.; po 1990 r.

Plan miasta - Kraków, skala 1:20 000; fragment: *Stare Miasto, Kazimierz* – skala 1:10 000; 2001. Wyd. Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa

Plan miasta – Gdańsk, skala 1:15 000; fragment: *Centrum* – skala 1:8 800; 2001. Wyd. Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa

Plan miasta – Lublin, skala 1:20 000; fragment: *Centrum* – skala 1:8 000; 2001. Wyd. Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa